

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

Том CLVII

Праці Історично-Філософічної Секції

ПУБЛІКАЦІЇ

Наукового Товариства імени Шевченка

[illegible]

[illegible]

Л. ОКІНШЕВИЧ

ЗНАЧНЕ ВІЙСЬКОВЕ ТОВАРИСТВО В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ XVII – XVIII ст.

MEMOIRS OF THE SCIENTIFIC ŠEVČENKO SOCIETY
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN
Volume — CLVII — Bond

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

Том CLVII

Праці Історично-Філософічної Секції

МЮНХЕН 1948
НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

Кооперативне Видавництво
»ЗАГРАВА«

ЛЕВ ОКІНШЕВИЧ

Професор Українського Вільного Університету

ЗНАЧНЕ ВІЙСЬКОВЕ ТОВАРИСТВО В УКРАЇНІ-ГЕТЬМАНЩИНІ XVII—XVIII ст.

МЮНХЕН 1948

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

Кооперативне Видавництво

»ЗАГРАВА«

LEV OKINŠEVYČ
Professor of the Ukrainian Free University

THE NOBILITY IN THE UKRAINIAN STATE OF THE XVIIth AND XVIIIth CENTURIES

LEV OKINŠEVYČ
Professor an der Ukrainischen Freien Universität

DER ADELIGENSTAND IM UKRAINISCHEN STAATE DES XVII — XVIII JHD.

ПЕРЕДМОВА

Мушу сказати кілька слів про характер цього досліду. Матеріял для нього почав я збирати з середини 1920-х років. Мабуть, найбільше матеріялів здобув я під час своїх архівних розшуків. У Києві я працював над розшуками цих матеріялів у Центральному Архіві Давніх Актів, використані були мною також рукописні збірки документів О. Лазаревського та М. Судієнка, що перебували у бібліотеці Української Академії Наук. У Москві я працював у „Древлехранилищі" [так тоді звалися сполучені Архіви Міністерства Юстиції та Закордонних Справ] і над збіркою документів, зібраних Марковичем [тоді перебувала у бібліотеці „імени Леніна", кол. Румянцевському Музеї]. Я працював також в Архівах Харкова, Чернігова й Полтави. При цьому це не була спеціяльна праця для даної теми: від Академії Наук мав я інші наукові завдання. Але питання про знатне товариство на Гетьманщині цікавило мене і завсіди намагався я знайти серед документів щось такого, що освітлювало б його становище.

Монографія писалася мною у червні-листопаді 1932 року і взимку 1932—1933 років, докладена була на кількох засіданнях очолюваної моїм учителем-академіком М. П. Василенком Комісії для вивчування історії західньоруського та українського права при Українській Академії Наук. Виготовлений до друку рукопис в той час, однак, світу не побачив. Своєю тематикою праця про знатне військове товариство на Гетьманщині входить до немалого вже числом своїм циклу наукових праць про козацьку старшину в Гетьманській Україні. Проте, вона мусить зайняти окреме місце в цьому циклі, бо стосується до тих представників зверхнього шару Гетьманщини, що не посідали урядових посад.

В освітленні правного й соціяльного становища знатного військового товариства, як я гадаю, особливо чітко розкривається справжня природа зверхнього шару Гетьманщини та шляхи і процеси його розвитку і оформлення в зверхній стан.

Оскільки моя робота є дослідом з історії Гетьманської України, як періоду, що займає своє самостійне місце в історичному процесі українського народу, — вона стосується до XVII—XVIII ст. ст., а ще стисліше — від повстання 1648 року до 80-х років XVIII ст., коли скасовано було автономний устрій України. Відповідно ж до поставленої теми — територіяльно мій виклад зовсім не торкається Західньої та Слобідської України, в меншій мірі — Правобережної Придніпрянської України, а в першу чергу стосується до України Лівобережної, тобто, для тих часів, Чернігівщини та Полтавщини.

Більшість зібраних мною матеріялів припадає на XVIII ст. Це важить дуже багато для цілої монографії. Завдяки цьому ми маємо справу з інститутами вже точніше й певніше визначеними у своїй формі. Але, з другого боку, військово-поліційний характер російського абсолютизму XVIII ст. повносив багато змін і модифікацій до нескладного по своїй суті та дещо архаїчного своєю формою інституту знатного військового товариства, яким був він за перших часів свого розвитку. Ці ж зовнішні умови, — маю на увазі потребу пристосування до нового ладу Російської імперії, до якої все тісніше й тісніше долучалася Гетьманщина, — привели і до того, що інсти-

тут знатного військового товариства, не встигши зрости і органічно оформитися, вже набрав у новому суспільстві XVIII ст. характеру застарілих і архаїчних форм, що доводило про виродження його старого феодально-служобового змісту.

Я обмежуся тут цими короткими попередніми зауваженнями. Тепер, згадуючи за обставини, в яких мені доводилося в свій час працювати над даною роботою і над збиранням до неї матеріялів, я з особливим задоволенням пригадую ту вагу й допомогу, яку я зустрів з боку керівників Харківського, Київського, Московського та Чернігівського архівів Е. М. Іванова, В. О. Романовського, проф. М. Любавського, П. К. Федоренка, ту велику моральну підтримку, яку я мав від свого вчителя, академіка М. П. Василенка, ту атмосферу дружньої допомоги, що її в ті часи я мав від багатьох українських істориків та юристів, і, з-поміж останніх, в першу чергу — від моїх незабутніх друзів і товаришів по роботі в названій вище Комісії для виучування історії західньоруського та українського права при Українській Академії Наук, в якій читалася і обговорювалася моя робота про знатне товариство.

Автор

I

Шляхетські і військово-службові елементи зверхнього шару козацтва до 1648 року. Повстання 1648 — 1654 років в Україні. Шляхетська служба у козацькому війську за Хмельниччини. Перші кроки оформлення організації знатного військового товариства, як зверхньої групи, в Гетьманській Україні. Знатне військове товариство на Гетьманщині у 1650 — 1670 роки. Північна частина Лівобережної України та Стародубщина, як місце його усталення та оформлення.

Знатне військове товариство, яко зверхній шар і яко зверхній стан Гетьманської України, тобто Української держави, яка існувала з середини XVII ст. до 80-х років XVIII сторіччя, повинно розглядатися у зв'язку з усією історією цього періоду в житті та історичному розвиткові українського народу. Та ця доба, хоч як різко відокремлюється вона від попередньої доби в історії України утворенням державної організації на певній частині осілости української нації, в той же час органічно зв'язана з попереднім часом. Попередній же час у даному разі має означати для нас історичний період від зародження козацького війська з другої половини XVI ст. до 1648 року, коли одне з багатьох козацьких повстань, очолюване на цей раз Богданом Хмельницьким, здобуло перемогу й відкрило і для козацтва і для цілого українського народу цілком нові шляхи, перспективи й передумови. Ми визначаємо межі цього періоду історією козацького війська, бо саме козацтво було групою української людности, яка мусіла стати й яка ставала на перше, провідне і рішаюче, в розумінні своєї політично-суспільної активности, місце в цілій громаді.

Коли ми згадаємо тогочасну історію козацтва та історію чисельних козацьких повстань, ми завсіди помітимо в його лавах певний зверхній і провідний прошарок. В даному разі ми не говоримо про ті чи інші постаті окремих козацьких ватажків «голоти» та «гультяйства», що про них згодом засуджуюче скаже автор літопису «Самовидця», як про «винників, броварників,

пастухів та наймитів людських», «гультяйства з винокурень та буд», які йшли «з рогатинами, косами й киями та з серцями до вбивства і пограблення людських маєтностей готовими». Але ми маємо на увазі — основний прошарок провідної старшини і провідних козацьких кіл, може найчастіше серед «реєстрового козацтва». Ці кола, певно, інколи своїм економічним станом близько підходили до становища справжньої шляхти, але станова організація тогочасного суспільства відводила їм невідповідне їх зростаючому впливові в суспільстві другорядне й неповноправне становище. Крім того, до цих провідних кіл не могли в більшості не належати люди, що мали вищий від пересічного рівень культури, що попередніми роками навчання були зв'язані з культурою польського суспільства й польської держави. Ці більш культурні і більш заможні кола (здебільшого ж обидві риси збігалися разом, при чому це було цілком нормальним і закономірним наслідком дбайливої праці цілих поколінь чи вийняткових здібностей і працездатности окремих осіб) не могли не тримати своєї особливої лінії в політичній акції тих часів.

Для нас цікаво простежити зародження і оформлення зверхнього стану в Україні в його передусім правних відзначеннях. Намагаючись для цього розкрити попередню станову приналежність зверхнього прошарку козацтва, ми, в першу чергу, побачимо в ній допіру згадувані елементи заможнього й більш культурного реєстрового чи ранґового козацтва. Безперечно, однак, що опріч них до цього зверхнього прошарку входили й досить численні елементи шляхетського стану України. Ми знаємо, що цей стан ховав у собі дуже численні соціяльні одміни і від якогонебудь волинського маґната до рядового шляхтича, раз-у-раз вповні від такого маґната залежного, була дистанція великого й значного розміру. Річ ясна, що в ряді випадків частина опозиційного з тих або з інших мотивів до своєї держави шляхетства могла долучитися й до козацького війська.

Так було і на ділі. В козацькій організації 1581 року при Оришевському була «рота з 30 чоловіка» (тут кілька шляхтичів українців і поляків, судячи по іменах) [1]. Під час боротьби в кінці 1596 року «льояльної» до Польщі партії гетьмана Байбузи з «нельояльною»—Полоуса, останній розбив один із загонів Байбузи. Про забитих Байбуза писав, що «між ними було кількадесят учтивих шляхтичів, людей дійсно значних» [2].

Серед козацької верхівки ми з цілковитим правом можемо шукати й тих численних елементів з залишків февдальних станів, які посідали проміжне становище між поміщиками й селянами-кріпаками, різні види представників напівшляхетського й напівселянського землеволодіння, — як от бояр ближчих до шляхти, слуг—ближчих до селян, — які володіли своїми земельними діль-

---

[1] М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, с. 155, К.-Л. 1909.
[2] Там же, с. 244.

ницями, зобов'язані цілим рядом службових повинностей. Нарешті, ми можемо чекати, що до цієї ж козацької верхівки могли належати і ті елементи козацтва, які були леґалізовані тогочасним державним порядком також у вигляді военно-службового землеволодіння. Так могли до неї належати козаки козацьких корогов для «замкової прислуги», які, приміром, на Стародубщині мали «на каждый конь» «усадебної землі» «мѣры мѣрнической впрекь шнурь единь», а польової — на чотири «уволоки»[1]).

Відповідно до уживаної тоді номенклятури військової організації всі належні до козацького війська особи вважалися за членів «військового товариства». Ця назва, слід думати, запозичена безпосередньо із Польщі, де рядові, некомандні кола військових загонів також об'єднувалися назвою «товаришів» даної, скажім, корогви, роти, сотні чи що. Чи була ще до 1648 року серед цих «товаришів» група, яка не тільки складалася з більш культурних і більш заможніх кіл, про які ми вище вже говорили, яка не тільки посідала певні політичні позиції, але й яка вже почала організаційно і в юридичному розумінні відокремлюватися від загалу козаків, — сказати не легко. Але ми маємо певні натяки й на явище формального поділу козацтва на верхні і нижчі шари, хоч би, наприклад, з того, що Старовольський, описуючи козацький побут першої половини XVII століття, каже, що «кожний десятник, крім десяти т о в а р и ш і в, мав під началом ще від тридцяти до п'ятдесяти новаків (tyrones), яких школив і випробував на козаків»[2]).

Року 1648 одне з багатьох козацьких повстань, що їх ще з кінця XVI століття немало бачила Придніпрянська Україна, здобуло збройну перемогу. Настала Хмельниччина, народилась нова Гетьманська Україна.

Повстання Богдана Хмельницького відокремило Україну від Польщі; воно ж принесло за собою часи Руїни, тобто нещастя, смерти й занепаду; воно ж приєднало Україну до Росії. В ньому бачили зрив народньої боротьби за свою віру і за свою волю. В ньому бачать величну боротьбу за створення незалежної держави української нації. І в той же час в ньому — безсумнівні риси справжньої жакерії, справжньої селянської війни, але з розмахом у багато разів ширшим, ніж це мало місце на Заході.

Не станемо тут сперечатися про той чи інший характер Хмельниччини в цілому. Бо різнорідні риси складної політичної акції й гострої суспільної боротьби в цім рухові є безперечні. Адже ніхто не стане і ніхто не зможе заперечувати наявности широкого повстання покріпачених українських мас проти польських поміщиків, зокрема наявного й позначного в місцевостях «старого» й «сталого» польського поміщицького землеволодіння, якими були західні частини Придніпров'я.

[1]) А. Лазаревскій. Описаніе старой Малороссіи, т. I, с. 2.
[2]) М. Грушевський, згад. праця, т. VII, с. 139.

Саму постійну боротьбу козацтва з польським поміщицьким панством також не можна, мабуть, оцінити правдиво, якщо не пам'ятати того, що соціяльним своїм положенням в тогочасному суспільстві козак був передусім вільний від кріпацької залежности селянин, щоправда, — коли він був записаний до реєстру, належний до певної військової організації і зобов'язаний військовою службою. Та більшість з козаків, які брали участь у повстаннях і взяли участь в Хмельниччині, ніколи не були записані до реєстру.

Боротьба цього вільного селянина-козака, до якого долучався шар селян, що прагнули звільнення від кріпацької залежности, з дідичем, здебільшого поляком, який прагнув зберегти своїх кріпаків, а при нагоді придбати собі нових з рядів переможеного козацтва, є безперечно видом селянської війни, селянського протипоміщицького повстання, чи «жакерії», але з дуже відмінними, в порівнянні з іншими «жакеріями», рисами. Ми не мали б, з другого боку, жадної рації, коли б пройшли повз численні й повсякчасні вказівки наших джерел про боротьбу за віру. Віра, яка взагалі відіграє в житті людини величезну ролю, віра, що відрізняє людину від безтурботних щодо питань про зміст свого існування нижчих за неї істот, в той час не випадково відігравала ролю особливо важливу й першорядну. Утиски православної релігії, боротьба самого православ'я з уніятством, з яких кожне претендувало на ролю національної релігії українського народу, є величезного значення епопеєю в історичному житті української нації. Та не можна, однак, забувати й того, що в умовах того часу боротьба за віру раз-у-раз прикривала собою боротьбу національну. Наступ католицизму розглядався тогочасним українцем не тільки як наступ на його стару віру, але, свідомо, знов, чи несвідомо, — як наступ на його національну окремішність. Що боротьба проти Польщі у XVII ст. носила глибоко національний характер, про це не може бути двох думок.

Але основним змістом епопеї 1648 і наступних за ним років було те, що це була і боротьба за національну Українську державу. Якщо маси українські цього не завжди ясно усвідомлювали, то серед провідного старшинського шару не бракувало представників ідеї української державности. По-різному усвідомлена і сприйнята: то у вигляді леґальних, але трохи змодифікованих форм під кермом «дідичного» монарха, як третій член польсько-литовської унії (так уявляв собі Україну І. Виговський); то у вигляді васальної держави під зверхністю московського царя, на ґрунті якої стояв багато хто з лівобережної старшини. Ряд представників української старшини вважав за краще васалітет під турецьким султаном. Ці пляни «протекції» чужоземних монархів у дуже багатьох випадках прикривали собою, — зважаючи на скрутний і складний зовнішньополітичний стан, — свідоме стремління до утворення незалежної держави. Може було не мало людей, в яких це стремління відбивалося яскравіше й глибше,

ніж у самого Богдана Хмельницького. І саме в рядах зверхнього українського шару, — не оформленого ще в зверхній стан, — треба нам шукати, — як переконливо вказав і довів нам один з найкращих українських істориків Вячеслав Липинський, — ці державнотворчі елементи, що свідомо билися не тільки за свої власні інтереси, і до того ж інтереси сьогоднішнього дня, але які билися за майбутню долю своєї батьківщини.

Що ж являв собою за Хмельниччини цей цікавий для нас зверхній шар людности, який був підставою і опорою українських національних змагань, хто належав до нього і з кого він складався й формувався?

Всім відоме пізніше свідчення, що за Хмельницького «можнѣйшие пописалися в козаки, а подлѣйшие осталися въ мужикахъ»[1]). Було б невірним приймати це свідчення цілком дослівно, бо не треба забувати, що висловлювали його селяни Стародубського полку, тобто — тієї території, яка до 1648 року не мала козачої організації, де козаків бачимо зовсім інших — замкових, що про них ми вже згадували.

У першу чергу в козачу організацію нової української держави мало увійти старе реєстрове козацтво польських часів, а зокрема — його зверхня група. Року 1658, перебуваючи в Москві, колишній миргородський полковник Гр. Лісницький просив, в імени уряду України, установити козакам 60-тисячний реєстр. Тоді — висловився він — «войско будетъ войскомъ; нынѣ де много именуетца козаковъ, какъ реистру нѣтъ; а какъ де учнутъ писать в реистръ, прямыхъ де старыхъ служилыхъ козаковъ (врядъ столько что) только бъ съ то число съ 60000 и было; а то де все гультяи и не прямые козаки»[2]). Виходить, що тільки старі службові реєстрові козаки мають належати до козачої організації і, треба вважати, що певні, — коли не заходи та корективи в цім питанні влада України - Гетьманщини, що її представляв у даному Гр. Лісницький, мусіла робити.

Той же Вячеслав Липинський переконливо довів, що в ряди козачого війська вступили були за часів Хмельниччини доволі численні елементи української православної шляхти і що раз-у-раз вони посідали в українськім військовім та державнім апараті помітне і впливове становище. Для нас цікаво торкнутися при цьому питання про те, що змінялося для такого шляхтича, — здебільшого дрібного дідича, — порівнюючи з його старим положенням у польській державі. 24 червня 1657 року гетьман Богдан Хмельницький ствердив шляхтичеві Луці Носачовичу його «власній грунтъ» за Черніговом, «съ которого передъ тимъ грунту конную отправовалъ въ войску службу, а теперъ у войску нашомъ такъ же повинность отправовати маеть»[3]). Для цього

[1]) Укр. Архів. т. I, Генер. слідство Старод. полку, с. 499.
[2]) А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 108.
[3]) Н. П. Василенко, Генер. слѣдствіе Черн. полка, с. 342.

шляхтича, — кажемо зараз про зовнішній характер його суспільного становища, — змінилося дуже мало: раніше відбував він военну службу з свого маєтку в коронному війську Польщі, а тепер відбуває службу на тому ж февдальному принципі з населеної землі у військові Гетьманщини. Можливо, навіть, що «належиті повинности» його колишніх кріпаків-селян, у певній мірі, залишалися йому і в ці бурхливі часи, раз зберігся його дідичний ґрунт. Року 1670, березня 21 дня гетьман Многогрішний підтверджує земельні володіння цілої любецької шляхти. Мотивація така: «поневажъ оная шляхта любецкая яко од зачатое у войскѣ войны (тобто ще з часів Хмельниччини Л. О.) за цѣлость добра посполитого заставлялася, такъ и теперъ кождій шляхтичъ з службы своей (тобто з свого земельного маєтку Л. О.) кто будетъ тихъ кгрунтовъ уживати, ведлугъ стародавнего порядку на добромъ коню з риштункомъ военного козака, если не самъ, до боку нашего повиненъ будетъ выставляти, а котрій бы не хотѣлъ шляхтичъ, пожиткуючи оними кгрунтами, военного з службы своей козака до боку нашего висилати, албо самъ на услугу войсковую виежжати, таковій кождій од держания кгрунтовъ одпадатиметь»[1]).

Для кожного з любецької шляхти лишається все той же старий порядок участи в военних походах з свого маєтку, і влада Гетьманщини цілком і повною мірою за ним ці права визнає.

Одразу ж має постати питання про те, чи не були ці підтвердження «стародавніх» порядків окремим вийнятком, характеристичним до того ж тільки для часів Хмельниччини? Таке питання напрошуватиметься у осіб, обізнаних з розвідкою С. М. Іваницького «Державське землеволодіння польської шляхти на Гетьманщині»[2]). Адже в ній доводиться, що саме землеволодіння старої шляхти в більшій мірі не вдержалось, отже воно ніяк не вплинуло на організацію землеволодіння на Гетьманщині. З цим погодитися в повній мірі важко. Власне кажучи, доведено, що в Україні-Гетьманщині шляхта, як і старшина — легко в XVII ст. могла згубити свої маєтності. Але чи справді вся шляхта їх згубила, то це — сумнівно. З мого дальшого викладу можна назбирати багато даних про дрібномаєткові шляхетські родини з Стародубщини й з півночі Чернігівщини, які своїх маєтків не губили, або, коли переходили з сусідньої Білоруси сюди на мешкання й життя, то здобували тут маєтки на февдальному праві служби з землі. Докази С. М. Іваницького по суті засновані, як і докази В. Мякотіна, з яким він полемізував, на нечисленнім виборчім матеріялі що стосується тільки до найвідоміших і найзаможніших шляхетських родин.

З двох наведених вище документів про февдальну своїм змістом шляхетську службу з землі один стосується до часів

[1]) В. Мякотинъ, Очерки соц. исторіи Украины, т. I, в. I, с. 67, Прага 1924.

[2]) Праці Комісії для вивчування історії західньоруського та українського права, в. I.

Хмельницького, а другий — до часів Многогрішного. Це вже не малий період, який свідчить, що дані порядки не зникали. Але ось свідоцтво з часів Самойловича. 20 червня 1677 року гетьман надає «знатному товаришу полку Нѣжинського» Опанасу Шемшукові село Глухоярове з «угодіями и посполитими людми». Останні «повинны ему вшелякое послушенство отдавать». Батько цього Шемшука, відзначає гетьман, був польський шляхтич, який мав на це село привілей короля Яна-Казіміра від 1649 року, а також грамоту 1664 року від Київського воєводи П. Шереметьєва[1]). Таким чином шляхетське землеволодіння — на цей раз уже одверто з «посполитими людми» та їх «вшеляким послушенством» — не зникає й за Самойловича. Для нас тим часом важлива справа з організацією воєнної служби з землі. У попередніх документах за неї спеціяльно згадувалося, в останньому разі, ніби, про неї мови нема, та це не так. Опанас Шемшук зветься знатним військовим товаришем, а в обов'язок цих товаришів входила служба з своїх ґрунтів. Так само року 1677, 20 липня переяславський уряд ствердив право на маєтності за Фед. Сулимою, шляхтичем, який перейшов на лівий берег Дніпра. В документі його називається: «славетне урожоній панъ Федоръ Сулима, старожитне с предковъ своихъ заслужоний войсковий товаришъ»[2]). І року 1681 гетьман називає його як — «значного и старинного товариша войскового»[3]). Отже шляхта служить у війську як «знатні», «значні», «старинні» товариші війська Запорізького. Для неї змінилася лише належність до війська: від війська Польщі і Литви вона перейшла, вросла у військо козацької України.

Шляхта служить з свого ґрунту як знатні військові товариші. А, безперечно, далеко численніші за неї кола цих значних і знатних товаришів не-шляхетського походження, кола, які становлять кадри нового зверхнього шару на Гетьманщині, служать, як шляхта, також з ґрунту, який їм за службу надається. Отже ще 26 червня 1656 року гетьман Б. Хмельницький надає с. Постовбицю Чернігівського полку Олифірові Радченкові «взглядомъ прислуґъ, которіе зъ початку звиклъ отправовати въ войску нашемъ запорожском». Він наказує, щоб Радченко, «зустаючи товаришемъ нашимъ, спокойно заживалъ» прибутків з цих ґрунтів[4]). Про цього Радченка з даного документу не можна зробити висновку, чи був він з старої шляхти чи ні. В. Мякотін гадає, що був, С. Іваницький, що «ніяких... підстав нема... для зарахування до шляхти Оліфера Радченка»[5]). Але в даному випадкові він, очевидно, здобуває ґрунт саме за службу у військові військовим товаришем.

Нам час ближче зайнятися цією категорією населення Геть-

1) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Черн. Деп. Двор. Зібрання, № 4079, а. 3.
2) Сулимовскій Архивъ. с. 22.
3) Н. П. Василенко, Генер. слѣд. Черн. полка, с. 327—328.
4) Н. П. Василенко, Генер. слѣд. Черн. полка, с. 327—328.
5) Згадана праця, с. 139.

манської України і цим державноправним інститутом знатного військового товариства. Ми вже писали вище, що перед 1648 роком у козацькій організації ми можемо простежити сліди деякого поділу на «товаришів» і «новиків», на «старше» і «менше» товариство, про які категорії, — не випадково їх поділяючи, — згадує цілий ряд актів. Можливо, що сама форма окремої організації цього знатного товариства була в якійсь мірі пов'язана з існуванням «надворної корогви» при гетьмані, тобто — його охорони і почесного ескорту[1]).

За Б. Хмельницького ми неодноразово зустрінемо звістки про військових товаришів, як про зверхню групу в козацькому війську. Так, у травні 1655 року до польського полону взято Костя — «козака старинного, що перед тим мешкав на Березках, а тепер зістає з Зеленицьким, яко гетьманом Хмельницького»[2]). Цей старовинний козак, про якого згадується в данім разі, не має жадного уряду, але настільки виділяється з козачого загалу, що про нього говориться окремо. Дальші документи дають цілковиту можливість визначити, що військове товариство — знатним воно ще не називається — за Хмельниччини виразно за формальними відзнаками виділяється від козацько-селянського загалу. Отож з відомим посольством П. Тетері і С. Богданова до Москви приїхало 12 чоловіка «товариства» і 26 чоловіка «козаків» [3]). Не треба думати, що це випадковий поділ, що його довільно вжили московські приказні люди. Його вживало саме українське посольство, яке під час свого перебування в Москві скаржилося, що частині з «товариства» дають такі ж «денги кормовие» як і «козакам» і просить виправити цю прикру для перших помилку [4]). В посольстві до Москви в грудні 1657 року були посланці від гетьмана І. Виговського — сотник басанський М. Омельянків, 2 «товариші» — Іван Родіонів та Матвій

---

[1]) У Вел. Князівстві Литовському в середині XVI ст. існував інститут «дворян господарських», що з них «у старовину набирався і ходив на війну окремий полк». (М. Любавскій, Литовско-русскій сейм. Чтенія въ О—вѣ исторін и древностей россійскихъ, 1901, кн. II, стор. 525). Даних, які свідчили б про пряме запозичення в Гетьманській Україні такого інституту і такого полку в формі «надворної корогви», а так само — що ця остання складалася з гетьманських дворян чи з знатних товаришів, у мене нема. Про саме існування її є численні згадки. Отож «хороговь надворная» згадується року 1668 при гетьмані П. Дорошенкові (А. Ю. и З. Р., т. VII, стор. 88). У червні 1670 року до Москви приїздив посланець гетьмана Д. Многогрішного, «сотникъ надворный» Яків Туровський (Там же, т. IX, стор. 211). В своєму листі гетьман називає його «сотникомъ знамени нашего надворного» (Там же, стор. 215). У січні 1671 року посланцем на Москву делеґовано від Д. Многогрішного «Петра Ворошила, ротмистра знамя нашего» (Там же, стор. 327). Року 1677 згадується про надворну корогву гетьмана Самойловича (Там же, т. XIII, чч. 54, 64). Року 1701 чигиринською залогою командував ротмістр надвірної гетьманської корогви Ростковський (Древлехранилище Р С Ф С Р, кн. ч. 83. Малор. Приказа а. 699).

[2]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. II, с. 1076.

[3]) А.Ю. и З.Р., т. X. с. 427, 428.

[4]) **Там же**, с. 472, 471.

Гаврилів і 5 «козаків». Платні від московської влади ці товариші здобули далеко більше за «козаків». [1]) В тому ж 1657 році ми бачимо, що наказний стародубський полковник Обуйноженко називає П. Рославця «козакомъ и полковымъ товаришемъ» [2]). Що це значить? Це значить, що Рославець був у вищім шарі козацтва, який у формі «товаришів» організаційно з козацтва виділявся. Продовжую. Року 1676 в лютому — час уже дуже далекий від Хмельниччини — до Москви приїхали посланці гетьмана Самойловича: 3 особи, які мали певні державні посади, 5 військових товаришів та 8 козаків [3]). Поміж цими військовими товаришами був будучий гетьман Ів. Мазепа, і це найвиразніше вказує, що ці товариші є група представників нової зверхньої групи.

Ці представники нової зверхньої групи, як бачимо, з початку існування Гетьманщини оформлені в окрему групу, відділену від козачого загалу. Поступово вони відокремлюються виразно в формі «знатного військового товариства»: це звільняло від безперечної плутанини, бо й рядове козацтво, тобто вільні й звільнені Хмельниччиною селяни, раз-у-раз мало назву «товариства», «військового товариства», цим відокремлюючися від не товариства і не військових людей, тобто від тих селян, які військової служби не відбували, а виконували покищо різні повинності, — або на нового кандидата на поміщика, або на старого поміщика, який зберіг частину своїх прав на селянську працю, або — в цей час (кажу зараз за 50—70 рр. XVII ст.) це була переважна кількість селянства, — на державу, «Військо Запорізьке». Назва «знатний військовий товариш» усталюється за новою зверхньою групою не відразу, — спочатку вона конкурує з іншими, які також відокремлюють «товаришів» від загалу козацтва. Але поступово усталюється саме ця назва.

Наведу тут чимало актових даних: адже питання це в науці зовсім не висвітлене. В додатку ч. I до цієї праці я друкую лист корсунського полковника К. Мигалевського з 29 січня 1660 року до «знатних військових товаришів» Івана Левицького та Радіона Бурого. Вони в даному разі є члени зверхнього військового шару, яким наказується поспішати до табору над Білою Долиною, де їм доручать відповідальні військові і державні посади сотників. Року 1660 Юр. Хмельницький дає дозвіл збирати прибутки в м. Седневі на р. Снові Данилові Знойкові, іменуючи його як «заслуженого в войску Запорожскомъ товариша» [4]). Ця назва «заслужоний» не раз зустрінеться нам при згадках про загал старшини, вона дає підставу, ба навіть елемент виправдання, обґрунтовання для відокремлення останньої від козацько-селянської маси. Інший документ того ж 1660

[1]) Там же, т. IV с. 82, 83.
[2]) А. Лазаревський, Описаніе старой Малороссіи, т. I с. 15.
[3]) А. Ю. и З. Р., т. XII с. 490.
[4]) А. Лазаревський, Обозр. Румян. оп. Малор., в. I с. 84.

року — це зовсім близько від часів Б. Хмельницького — дає нам доказ самого відокремлення цього знатного товариства від козацького загалу, який також раз-у-раз зветься «товариством». Отже, в серпні цього року на уряді сотенному Богацькому Іван Калавара «товаришъ богацький» оформив продаж свого будинку «пану Григорію Богдановичу Проскуре сущанскому знатному товаришу» [1]). Тут акт виразно відрізняє товариша простого від товариша знатного. Цікаво, що дальші документи, які стосуються до 1684 і до 1703 років, — значить, обіймають понад 40 років, основний період його життя — все так же без змін відзначають цього Проскуру «знатним товаришем» [2]). Це значить, що в бурхливу добу «Руїни» дана особа свої соціяльні позиції зберегла вповні. К. Мокрієвич в ряді універсалів з 1660 і дальших років різних гетьманів зветься «військовим товаришем» [3]), без означення «знатний», але повсюди він поруч з цим титулується і як носій, одночасно з загальним означенням члена зверхньої групи товариства, значної посади у центральному апараті держави, — посади генерального писаря.

Наводжу дальші документи. Року 1660 нотується представником Російської держави, що «говорили намь въ разговорехъ Сомко и многіе полковники и старшіе козаки, чтобъ великій государь указалъ вѣдать ихъ, козаков, окольничему Федору Михайловичю Болшому Ртищеву» [4]). Отже розмова, слід думати, провадилася з старшиною, яка тут зветься козаками старшими, ясна річ, не віком, а положенням соціяльним, культурним і економічним. Цілий ряд документів з 60-х рр. XVII ст. каже про знатних військових товаришів, які стають, таким чином, явищем постійним. Так, 5 травня 1661 р. в судовій справі, яка розглядалась в борзенському міському суді, виступав як сторона Федір Гом'яниця «знатній військовій товарищъ» [5]). Року 1663 вересня 15 дня на уряді новгород-сіверському записується продаж будинку в цьому місті. Продає «Апанасъ Сагайдачный знатный войсковый товарищъ... Артему Мартиновичу знатному товаришовѣ войсковому» [6]). Року 1663 вересня 15 дня на уряді новомлинському записано, що «знатный товарищъ войсковый Михайло Чеднякъ» продає свою сіножать міщанинові Тр. Переяславцеві [7]). Року ж 1663 в купчому записі на уряді новгород-сіверському значиться, що «знатний товарищъ войсковый» Артем Кириченко продав свій будинок у Новгород-Сіверському міщанинові Артемові Осиповичеві [8]). В копії уступ-

---

1) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд. Деп. Двор. Зібрання П. 115, а. 7.
2) Там же, аа 7 (зворот) та 8.
3) Н. П. Василенко, Ген. Сл. Черн. Полка, с. 334—348.
4) А. Ю. и З. Р., Дод. до т. VII, с. 333.
5) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібрання, ч. 3146, а. 16.
6) Там же, ч. 1009. а. 14.
7) Там же, ч. 4295, а. 94.
8) Там же, ч. 4062, а. 21.

ного листа 23 травня 1664 року маємо уступку ґрунтів біля Богуслава від Андрія Бардака «знатного товарища войскового» полковому богуславському осаулові Ст. Вакулі [1]). В оригіналі купчого запису 1 жовтня 1668 року значиться, що «знатний товариш войсковий Григорий Головкевич» продав свою сіножать Т. Стоцькому, жителю коропському [2]).

«Знатність» цих «товаришів» інколи змінюється належністю до їх організації кіл старого «справжнього» шляхетства. Тут знатність спеціяльно підкреслювати не треба: її узаконило саме походження, що поставило дану особу в привілейоване положення. От чому в універсалі від 2 березня 1670 р. гетьмана Д. Многогрішного на с. Вербичі П. Ярмолтовському село дається йому як «урожоному шляхтичу, товаришу войсковому»[3]).

І в 70-х рр. XVII ст. ми рясно зустрічаємо цих же «знатних» — інколи вони звуться й інакше — «товаришів», членів зверхньої кляси. Отже 15 травня 1670 р. священик с. Чепліївки Воронізької сотні Мик. Горошкевич продав шматок поля орного «зацному товаришу войсковому пану Пилипу Филиповичу»[4]). «Зацний» — це польонізм, що дослівно відповідає українському «знатний». 2 вересня 1670 р. почепський уряд записав до своїх книг усний заповіт Андрія Шаховського «товариша знатного войскового полку Стародубовского», що передав «дворъ свой и всѣ маетности» своєму синові[5]). У лютому 1671 р. гетьман Ів. Самойлович надає «знатному товаришу полку Нѣжинского» Маркові Борсукові с. Припутні до ласки військової, «респектуючи на зичливие услуги в войску Запорозском ронение»[6]). Я не буду тут говорити про це землеволодіння помісного характеру, яке мається на увазі під терміном «до ласки войсковой». Зараз мені важливо навести дані про саме існування окремої групи «знатного товариства»; тут маю вказати, що Марко Борсук і через 16 років зберіг свою до неї належність, бо р. 1687 йому як «знатному товаришу войсковому полку Нѣжинского» підтвердив це село гетьман Мазепа[7]).

У купчому записі 15 травня 1672 року читаємо, що продав землі «Михайло Козарецъ, козакъ Воронежской сотнѣ, куреня Богдановского житель . . . . пану Ивану Скрипки славетному войсковому товаришовѣ» . . .[8]). Нова назва «славетний» все так же відмічає відмінне його положення від простого козацтва: продавець просто «козак», який належить до певного куреня, певної сотні. А знатний військовий товариш уже, можливо, з

---

1) Там же, ч. 2547, а. 15.
2) Там же, ч. 3161, а. 33.
3) Н. П. Василенко, Генер. Слѣдствіе Черн. полка, с. 26 і 310.
4) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. ч. 4217, а 4.
5) Там же, № 438, а. 40.
6) Там же, № 25, а. а. 4—6.
7) Там же.
8) Там же, ч. 3385, а. 30.

цієї військової організації був виділений. Року 1673 жовтня 6 дня ніженський полковник Пилип Уманець стверджує своїм листом гетьманове надання «значному товаришу войсковому» «сѣнокосной и пашенной земли зъ лѣском близъ Царовки»[1]). Все частіше нам тепер зустрічатимуться такі універсали й листи з наданням новій зверхній групі земельних маєтків. 11 листопада 1677 р. гетьман Самойлович стверджує куплені ґрунти «знатному войсковому товаришу» Семену Пузиревському; мотив — «ронеиіи въ войску Запорозскомъ зычливіи прислуги»[2]). 3 березня 1678 року ніженський полковник Яків Жураківський дає дозвіл «значному товариству сотнѣ Глуховской» Дацку Самуйловичу й Мусію Нарбуту, зважаючи на те, що вони «жодное окказии не отпускаючи щиро ронять» «у войску Запорожском», поставити млина[3]). 27 травня 1679 року продав двір лапинський житель Є. Стефанович своєму братові Л. Стефановичеві — «славетному и в рицерствѣ доказалому товаришу»[4]).

Досить цих згадок. Постійне коло знатного військового товариства в 50—70 роки XVII ст. вони переконливо доводять, вони доводять відокремленість цього кола від козацького загалу, вони свідчать нам про цю групу, як про початок оформлення станової організації зверхнього шару (у цю добу після февдальної станової монархії це — природня форма соціяльних відносин). Та це тільки початок ще довгого процесу, що дає нам поки невиразний натяк на його дальші шляхи.

На урядові посади на Гетьманщині, як правило, проходять знатні товариші, а коли посади вони втрачають, вони повертаються знов в цю групу. Отже, року 1678 жовтня 12 дня стародубський полковник Гр. Карпович ствердив вибір на посаду сотника заваблянського Терешка Ширая, мотивуючи це звання його, «яко товариша войскового значного»[5]).

І ще виразніший факт: я допіру писав про знатного військового товариша Марка Борсука, який 16 років був у цій групі. Але була й перерва: коло 1676 року Марко Борсук був за полковника ніженського; покинувши цю посаду, цей уряд — останній тогочасний термін краще відбиває справжній характар «посади» у становому суспільстві, де вона мала цілий ряд приватньоправних на сучасний погляд рис, — він знов повертається в організацію своєї кляси[6]). Значним військовим товаришем був після полковництва в Ніженському полку за Самойловича і Як. Жураківський[7]). А в полку Полтавському цей перехід із товариства — тут воно ще значним не називається — до полковниц-

1) Там же, ч. 4095, а. 17.
2) Там же, ч. 2735, а. 3.
3) Там же, 1141, а. 3.
4) Там же, ч. 394, а. 71.
5). Там же, № 465, а. 37
6). А. Лазаревский. Оп. стар. Малор., т. II. стор. 10
7). Там же, с. 11.

тва, до урядів старшини і навпаки — з урядів до лав товариства є явище постійне. Так, приміром, у липні 1666 р. полтавці скаржилися гетьманові Бруховецькому на утиски від полтавського воєводи Я. Хитрово: він утискує, — казали вони, — «не токмо менших товаришев, но издавна заслуженные, будучие полковниками, яко то Федор Жученко, Демяна Куджула, Кирила Пушкаренка, Кости Кублацкого и іных товаришев нарочитых»[1]).

Треба сказати, хоч далі ми торкатися цього питання не будемо,що українські землі Слобідської України та Запоріжжя, які не входили до складу Гетьманської України, але де в чому мали однакові з нею форми адміністративної та соціяльної організації, мали також аналогічну верству людности та аналогічний правний інститут значного військового товариства. Тільки в зв'язку з тим, що історичний розвиток цих частин України йшов трохи зміненими і трохи спізненими темпами, порівнюючи до Гетьманщини, — чому сприяло їх окраїнне положення на широких, новозаселених степових просторах, — значне товариство з'являється тут трохи пізніше. На Запоріжжі перші згадки за значне військове товариство зустрічаються з 70-х років XVII ст. [2]), а в XVIII ст. вони є явищем постійним. У слобідських полках ми зустрічаємо звістки про значних товаришів допіру з початку XVIII ст. Отже, року 1710 маємо звістку за знатного товариша Охтирського полку П. Яковлева. [3]) «У 1714 році, — пише акад. Д. Багалій, — для дітей козачої старшини вигадали новий чин підпрапорних»[4]). Оскільки, як ми бачимо з прикладу П. Яковлева, знатне товариство на цей час вже існувало, йшлося про усталену організацію його і надання нової назви.

При цьому, — побіжно, бо далі ми маємо спинитися на цьому докладніше, — ми мусимо вказати, що й на самій Гетьманщині цей інститут звичаєвого права мав у різних частинах території різні строки зародження і різні риси організації (принаймні в перші часи). Отже, ті з читачів цієї роботи, які звертатимуть увагу на примітки до тексту з покликанням на актові матеріяли, не можуть не побачити, що тоді як більшість покликань ґрунтуються на матеріялах чернігівського архіву, матеріяли з полтавського архіву, — а я в ньому також працював, — за цей час трохи не відсутні. Це не випадково, бо найраніше почала оформлятися нова організація нового зверхнього стану України-Гетьманщини саме на півночі Лівобережної України.

Це слід пояснювати неоднаковим, строкатим малюнком соціяльно-економічних умов у Гетьманщині. Бо справді: ще до 1648 року велика різниця існувала поміж країнами старого шляхетського землеволодіння Північного Лівобережжя та Стародуб-

[1]) Древлехранилище Р С Ф С Р столб. № 5872/61 Малор. Приказа а. 51.
[2]) Там же, кн. № 64 Малор. Приказа, а. 1600; там же, кн. № 75, а. 57.
[3]) Харк. Центр. Іст. Архів. Полтавський відділ Архіву Малор. Колеґії.
[4]) Історія Слобідської України, с. 135. Х. 1918.

щини, з одного боку, та щойно освоюваними просторами півдня з його нечисленним населенням і його великими лятифундіями окремих магнатів, саме існування яких свідчило за відсутність (чи нечисленність) верстви середнього шляхетського землеволодіння. На півночі стара майнова, соціяльна та службова організація старої («польської») шляхти, яка частково зберегла свої позиції й після 1648 року, не могла не впливати на нову організацію нової Гетьманської держави. Інакше й не могло бути, оскільки політичний переворот 1648—1654 років не означав повної і принципової зміни соціяльно-економічних відносин в Україні, та й не міг означати цього в умовах свого часу, своїх настановлень, поглядів та можливостей. Українська шляхта, яка не втекла з України або яка не загинула в бурі повстання, йде далі в ряди козацького війська Гетьманської України. Але тут вона попадає до елементів, які готуються оформитися в верству (а згодом і стан) старшини, до знатних і значних товаришів, які форму і основні принципи своєї організації також збудують, виходячи з старих зразків. Наявність в їх рядах прошарку старої, «справжньої», «польської» шляхти не могла не прискорити процесу їх оформлення у новий зверхній стан, при чому це мало місце в першу чергу, ясна річ, там, де була давніше і частково збереглася тепер ця стара шляхта: на півночі Лівого берега Дніпра.

II

Україна-Гетьманщина в кінці XVII і на початку XVIII ст. Елементи і зародки станового оформлення зверхнього шару населення. Товариші бунчукові, значні товариші полку, товариші значкові. Стародубський полк, як терен, на якому вперше утворювалися нові соціяльні форми. Гетьманські дворяни.

В попередньому розділі даної роботи я торкався часу, коли нові соціяльні відносини в новій українській державі не мали ще рис виразного правного оформлення. Це цілком зрозуміло, якщо ми згадаємо про те, що стара соціяльна організація суспільства була в деякій мірі ліквідована і що утворення нових правних форм ішло, — зустрічаючися з невтихомиреною ще боротьбою різних суспільних груп і політичних течій, — надто несміло і надто повільно. Ряди зверхнього шару населення при цьому мусіли носити до деякої міри змінний характер. Так було за бурхливих народніх хвилювань Хмельниччини. Так було за народніх розрухів на півдні Лівобережжя за часів Пушкарівщини, так, зрештою, було на Лівобережжі за часів Чорної ради 1663 року і панування гетьмана Івана Бруховецького.

Кожна з цих акцій виносила на гребінь політичного життя раз-у-раз нові постаті і ставила біля них нові групи їх прихильників. У багатьох випадках ці нові групи не могли стало втриматися біля керма і після свого політичного падіння знов відходили на другорядне становище. Але частина з них могла пристосуватися і до нової ситуації і стало вже увійти до кіл зверхнього і керівного шару населення. Кінець XVII і початок XVIII ст. в цім відношенні править за зламний період в історії нового державного організму: в цей час уже помічається усталення суспільного життя, і на Гетьманщині починають оформлюватися і консолідуватися нові правні інститути і відносини, що оформлюють, скріплюють і зміцнюють її державну організацію.

Оскільки цей час припадає на добу переваги натурального господарства в Україні, з цим неминуче пов'язується відповідна своєму часові форма суспільно-економічних відносин і вид пра-

вової політичної організації. Економічні потенції нового зверхнього шару ставлять його в становище нових поміщиків, як рівно самий зміст соціяльних тогочасних відносин неминуче обертає селянина на кріпака.

Після Бруховеччини, — значить, з 70-х років XVII ст., Гетьманська Лівобережна Україна входить в добу певного усталення громадського життя: відносини до Москви на певний час консолідуються у формі васальної залежности українського уряду, повстання і розрухи набирають вже більш випадкового характеру і, — коли часом і мають місце, — то не поширюються вже на більшість території Гетьманської Лівобережної держави; внутрішній устрій країни починає вирівнювати, оформлювати й викристалізовувати свої форми і риси.

Саме в цей час починається і оформлення зверхнього шару населення України-Гетьманщини у зверхній стан. Процес цей треба визнати за цілком закономірний, якщо зважати на умови того часу. Адже всі сусідні з Україною держави мали в той час устрій станової монархії, і ця форма державно-політичного ладу притаманна для всіх суспільств доби розкладу февдальних відносин. Станова організація суспільних верств являє собою характеристичну рису цього суспільства, і, як ми знаємо, — ще довго зберігається в багатьох суспільствах пізнішого часу. Ми знаємо, що існування станів передбачає систему відносин юридичної нерівности поміж різними суспільними групами. В добу переходу від порядків февдального закріпачення до вільних ринкових, товарових і трудових відносин нової доби система юридичної нерівности поміж суспільними групами в багатьох державах мала функцію затримувати процес розкладу пізньофевдальної держави.

В Гетьманській Україні ми маємо перед собою цікавий і переконливий приклад того, як суспільство, яке в бурі повстання Хмельницького втратило більшу частину свого (по суті — національно чужого) зверхнього шару, суспільство, ширші маси якого (маємо на увазі покріпачене до того селянство) здобули собі економічні й соціяльні позиції (за останні не можна не визнати масове визволення їх від кріпацької залежности), це суспільство, — коли приступає до нової державної творчої праці, — будує цей новий державний лад за тим же тогочасним зразком станової монархії. З цього видно, що такі форми необхідно відповідали суспільно-економічним умовам свого часу, оскільки вони допомагали організовувати і зміцняти соціяльно-виробничі відносини (все ті ж відносини поміж дідичем і кріпаком), час змін яких не прийшов, як не приходив ще цей час для інших націй, що деякі з них стояли на далеко вищому щаблі суспільного розвитку, ніж далека від европейських промислових центрів аграрна і порівнюючи відстала Лівобережна Україна.

Різні держави в аналогічні для них фази розвитку розв'язували питання станового оформлення свого суспільства з певними модифікаціями. З певними відмінами й дуже своєрідними

рисами відбулося оформлення зверхнього шару й в Гетьманській Україні.

Неслужбові елементи старшини мають у цей час ще різні назви. Їх продовжують називати «товаришами знатними військовими» чи «значними військовими» і ця назва усталюється все більше. Поруч із нею ми зустрічаємо і назву товаришів «старинных» (р. 1688 Юр. Бакуринський — представник відомої шляхетської родини[1]), р. 1702 — Тим. Кот.[2]); «заслуженых» чи «добре заслужоных» (р. 1691. Ст. Петровський в полку Лубенському[3]), товаришів «значнихъ и заслужоныхъ» (відомий Павло Полуботок р. 1703[4]), «значныхъ и старинныхъ» (так року 1707 гетьман Мазепа називає Мих. Булавку, стверджуючи йому «властние отчистие, дѣдизние и своимъ стараньемъ набытие грунта» в м. Каневі[5]), «славетныхъ и знатныхъ» військових товаришів (р. 1687 Хома Хоменко в Бакланській сотні[6]), того ж року Яків Тимофієвич там же[7]).

Трохи не всі акти, що з них я брав ці означення, говорять про концентрацію землі, населених земельних маєтків у цих славетних, старовинних, заслужених товаришів: вони здобувають цілі села від гетьманів чи полковників, вони скуповують «ґрунта» від козаків і селян. Так само є в актах, що стосуються до значних військових товаришів. Кілька прикладів. 8 травня 1688 року гетьман наділяє с. Задубенням «значного товариша пана Дмитра Журмана, обозного полку Стародубского»[8]); універсалом з 1. жовтня 1695 р. гетьман Мазепа надає два села Дмитрові Максимовичу «бывшему писару полковому Нѣжинскому, а теперь значному войсковому товаришу»[9]); 7 червня 1709 р. лубенський полковник Вас. Савич наділяє с. Макіївкою «пана Леонтія Кичаровського, знатного товариша войскового»[10]). Цей же лубенський полковник дає с. Москалівку 10 червня 1709 р. Т. Зарудному, який є «знатній товарышъ войсковій»[11]). Це — надання. Поруч із цим значні військові товариші згадуються при скупівлі ґрунтів. Отже р. 1685 липня 1 дня Василь Тимкович «товаришъ войсковій, обиватель Березинський» — в цей час військового товариша, про якого не вказується, що це є значний чи заслужоний товариш, з цілковитою певністю вже можна приймати за козака — продав свій двір «за 100 золотих без пяти... пану Павлу Прокоповичу,

1) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібрання № 13, а. 24.
2) Там же, № 227, а. 4.
3) Укр. Архів, т. IV, Ґенер. Слідство Лубенськ. Полку, с. 63.
4) А. Лазаревскій, Пав. Полуботокъ, Р. Архивъ. 1880 р. № II, 139, прим. I.
5) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр., № 36, аа. 12—14.
6) Там же, № 4268, а. 22.
7) Там же, № 666, а. 18.
8) Укр. Архів, т. I, Генер. Слідство Сарод. полку, с. 147.
9) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 746, а. 3.
10) Укр. Архів, т. IV, Ген. Слід. Луб. полку, с. 95.
11) Там же, сс. 117—118.

знатному товаришови войсковому»[1]). 3 березня 1696 року Ганна Масалаєнкова, жителька сосницька, продала свою ниву знатному товаришу військовому Кирикові Кирієнкові за 7 золотих[2]).

І тепер знатні військові товариші виразно відокремлюються від простого шерегового козацтва і в державних актах. Отже, року 1688 московський уряд, надсилаючи свого посланого з «милостивымъ словомъ» козацькому війську, яке збудувало місто-фортецю на р. Самарі, відрізняє в цім «слові» «знатных войсковых товарищей» від «казаковъ»[3]). Зародки організації зверхньої групи, що здобуває панівне становище, тут наявні. В суспільний стан вона починає переходити, коли з'являються елементи юридичної нерівности її з іншими станами суспільства, в панівний, у вищий стан суспільства — коли вона здобуває юридичні переваги, сталі юридичні привілеї, порівнюючи з іншими верствами суспільства. Ми якраз і присутні при такому процесі здобуття привілейного становища.

Ми знаємо, що гетьмани українські здавна беруть «під свою протекцію» певних осіб, які здобувають право судитися лише перед гетьманом чи його Генеральним Судом. Беруться під протекцію різні персони, переважно ті, що потребують спеціяльної охорони, як от старшинські вдови чи сироти, які ризикують втратити набуті їх чоловіком чи батьком маєтки. Інколи гетьмани беруть під свою протекцію окремих майстрів, які, очевидно, заслуговували на неї, будучи найкваліфікованішими фахівцями свого часу.

Це все персональні привілеї, які кінчаються в найдовшім разі зо смертю осіб, що їм ці привілеї надавалися. Цілком інша річ, коли новий привілей з сталими правами одержує певна суспільна група: цим вона виділяється, відокремлюється, підноситься над іншими групами, які даних прав не мають, в окремий вищий стан, чи йде по шляху до відокремлення у вищий стан. Саме так є з тими групами знатного товариства, які здобувають привілеї на те, щоб судитися тільки у вищому Генеральному Суді. Це — ставить їх вище за інші групи, які до цього суду можуть — як правило — дійти лише в порядку перенесення справи за апеляцією. В додатку № 2 до цієї роботи я друкую універсал гетьмана Самойловича, що його дано 15 березня 1670 р. колишньому корсунському полковникові Фед. Кандибі. Кандибу береться «подъ оборону нашу завше». Судитися з ним можна тільки в Генеральному Суді: «хто колвекъ з онимъ якій мѣетъ заводъ, передъ урядомъ нѣ якимъ такъ рыцарского, яко і мѣского стану, росправи не мѣлъ, але жебы до нашего войскового Генералного Суду въ справахъ своих якихъ де колвекъ удавалися...» Кандибу згадується як «у войску Запорожскомъ

[1]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 4371, а. 14.
[2]) Там же, № 4052, а. 89.
[3]) Древлехранилище РСФСР. Малор. Справи М-ва. Зак. Справ 1688 р. № 2 (не нумер. сторінки).

презъ одваги свои здавна заслужоного.» «Товариша» не додано, але він дійсно товаришем називається, бо 29 липня 1681 р. цей же Федір Кандиба — колишній корсунський полковник, а тепер «заслужоній въ войску Запорозкомъ товаришъ» — призначається гетьманом на Конотопське сотництво [1]).

Цей акт міг би вважатися одним з перших випадків взяття значного військового товариша під протекцію, наділення його певними привілеями, коли б не значний дефект, який відкриває в ньому найповерховіша історична критика. Адже датований він 1670 роком, а підписаний гетьманом Самойловичем. Тим часом гетьман Самойлович на гетьманство обраний р. 1672. Це примушує визнати акт або пізнішим фальсифікатом, або — що дата його переплутана в копії. Було, очевидно, саме останнє, і найскоріше мова йшла в оригіналі про 1676 рік, коли численні кола старшин переходили з руйнованого Правобережжя на Лівий берег [2]).

Але ми маємо інші акти, що кажуть за дуже близький до 1670 року час. Отож, універсалом ради старшини, що керувала Лівобережною Гетьманщиною після скинення Многогрішного, військовий товариш (знатний — це був пізніший полковник) Мих. Миклашевський береться ними під протекцію зверхньої влади [3]). В. Модзалевський знає випадок, який стосується до того ж самого 1672 року: «В універсалі Генеральної Військової Канцелярії від 18 вересня 1735 року Пилипу Петровському сказано, що дід його Степан Петровський в р. 1672 одержав універсала Самойловича на прийняття його під бунчук і з того часу служив у гетьманській протекції під бунчуком... Звідси видно, що термін «гетьманської охорони» чи «протекції», що зустрічається вже в універсалі 1672 року, значив, що особа «окрита» такою протекцією гетьмана служила в складі бунчукових товаришів» [4]). Я також гадаю, що це значить саме так. І шкода, що в самому універсалі сказано тільки — «пригортаемъ его до ласки нашой войсковой и беремо його надъ свою охорону», а згадка про службу під бунчуком взята вже з 1735 р., коли могли ототожнювати службу під бунчуком з «охороною» і «протекцією» гетьмана. На сьогоднішній час прямим документом за групу бунчукових товаришів і за їх права є, опріч вищенаведених даних про Миклашевського, Петровського і Кандибу, — акт з 11 травня 1685 р., який надрукував О. Лазаревський [5]). На жаль, О. Лазаревський подав цей документ мовою, пристосованою до розуміння тогочасного російського читача, російською мовою з певними рештками мови стародавньо-української. Переклад актів в науково-дослідній роботі є річ мало бажана і тому я цитува-

[1]) Черн. К. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 5073, а. 245.
[2]) Модзалевський подає дату 1676 р. Малор. Родословникъ 11 с. 260.
[3]) Рукописи М. Судієнка, № 99, ч. 1 а, 100.
[4]) Малор. Родословникъ, т. IV с. 28.
[5]) Кіевск. Старина 1886 р. № 7, сс. 447—448.

тиму тут цей перший відомий універсал бунчуковим товаришам в його оригінальному вигляді. Звертаючися до полковника полтавського, до старшого і меншого товариства, гетьман пише: «Поневажъ изъ антецессоровъ Нашихъ покойныхъ Гетмановъ войска Запорожского тое дѣлалось, же годныи и заслужоніи в войску особы значность свою и порядки пристойніе маючіе, окривани были рейментарскою зверхностію и для оздобы и для повагы рейментарской хажывали в военныхъ окказіяхъ подъ бунчукомъ рейментарскимъ, — теды и ми теперь старинного в полку Полтавскому мужа и заслужоного в войску товариша пана Прокопа Левенця з синомъ Іваномъ з полковихъ службъ и повинностей виймуемъ, а, заховуючи при особливой Нашой гетманской оборонѣ, прилучаемъ его до особъ иншихъ, которіи подъ знаком Нашимъ рейментарскимъ ходятъ. Ижъ бы оній за указомъ зверхносты Нашой ставалъ навсегда в окказіяхъ всякихъ при боку Нашомъ и чинилъ услугу, которая ему по Нашой волѣ указана будет». Службу П. Левенця гетьман зв'язує з його володінням земельними маєтками: „При якой оборонѣ Нашой маетъ онъ панъ Прокопъ Левенецъ зъ сыномъ яко власныхъ своихъ яко отчистыхъ и набытихъ добръ... звиклимъ обычаемъ подлугъ першого унѣверсалу заживати, без жадной уйми". Спеціяльно гетьман каже тут про с. Нижні Млини. Рядом із добрами підтверджується і право на спеціяльну охорону «чести» представника нової зверхньої верстви, тобто на притаманні становому суспільству зовнішні ознаки вищого суспільного становища: «мѣти хочемъ и приказуемъ, абы якъ панъ полковникъ Полтавскій, так и жаденъ от старшого и меншого товариства найменшой ему не чинилъ зневаги и пониженя и не увоймовалъ годной чести, якую ми при немъ щитимъ и боронимъ». За цим же йде й спеціяльна вказівка на привілейовану форму захисту цих дібр і цієї чести: „абы справы,... якіе розсудку потребують тамъ в Полтавѣ его, пана Левенця, не сужено, але до нась, гетмана, заношено скаргы. А ми розсудком Нашимъ такіе справи рознавати и декретовати будемъ. И если его, пана Левенця, поткала бы от кого ураза, а не учинено бы тамъ справедливосты, теди до насъ оній удатися маетъ» [1]).

Розглянемо ближче цей трохи не повною мірою зацитований мною універсал. В ньому з одного боку вже відома нам вказівка, що дана особа береться під «особливу гетьманську охорону». Тут новини немає, так само говорилося і про М. Миклашевського і про Ф. Кандибу в давніших універсалах. Нове тут те, що мова мовиться про нову окрему категорію, про товаришів, що ходять «в военнихъ окказіяхъ подъ бунчукомъ рейментарскимъ». В попередніх універсалах ми такої згадки не знаходимо. Отже, тут висувається нова форма організації частини знатних військових товаришів. Але, з другого боку, сам

[1]) Рукописи М. Судієнка, № 99, ч. 1, с. 106.

же універсал дбайливо зазначає, що так робилося «здавна», «изъ антецессоровъ Нашихъ покойнихъ Гетмановъ войска Запорожского тое дѣлалось», що Левенця тільки прилучається «до особъ инишихъ, котріи подъ знакомъ Нашимъ рейментарскимъ ходятъ». Отже, вже існує ця нова категорія, можливо існує здавна. Що вона існує і що це не є одинокий факт, видко хоч би з акту, що стосується до того ж року 1685, але датований на два місяці раніше. Року 1687 просив про надання дворянства коропський сотенний отаман Іван Кошар. На доказ своїх прав увійти до цього стану він представив копію купчої на сіножать, яку продав 3 березня 1685 року його прадідові «пану Данилу Кошару товаришу бунчучному» Матвій Макаренко «знатный полку Черниговского товаришъ, житель Киселювскій»[1]. Значить, справді вже є ціла категорія, ціла група значного товариства, що має спеціяльну гетьманську «оборону», що ходить в походи під бунчуком. Данило Кошар через це й зветься «товаришом бунчучним» (пізніше ця назва усталюється як «товариші бунчукові»). Крім того, ці особи мають право на суд у гетьмана чи в Генеральному Суді.

Назва «бунчукових товаришів» ще довго не усталюється і остаточно скріплена буде за цим вищим розрядом значного товариства вже в 20-ті роки XVIII ст. До цього ж часу треба в більшості випадків посередньо виводити належність тієї чи тієї особи до бунчукового товариства. Отже, в універсалі Мазепи з 25 серпня 1687 року Пантелеймона Радича називається як «знатного войскового товариша»[2]). Але, свідчачи про с. Буянку р. 1729, старожили згадують про нього як про «бунчукового товариша» в XVII ст.[3]). Слід думати, що цей відомий дипломат тих часів був справді в рядах бунчукового товариства[4]). Так само стоїть справа і з відомим Іваном Биховцем, який в актах кінця XVII ст. завсіди фігурує як «знатний військовий товариш», але про якого старожили сіл Розльоти й Бужани свідчать 1729 р., що це був бунчуковий товариш[5]). Року 1688, 10 грудня «пана Василія Белецького» гетьман Мазепа бере «подъ бунчукъ» і — відповідно до попередніх універсалів — вилучає його з присуду полкових судів[6]). В листопаді 1689 року стольника Ціклера, що їхав до гетьмана з дорученням російського уряду, зустрів перед Батурином «генералной ясаул Андрѣй Гамалѣй з знатними войсковими товаришами»[7]). Цілком можливо, що це був загін саме бунчукових товаришів, що «для оздоби»

---

[1]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 170, а. а. 3, 4.
[2]) Н. П. Василенко, Генер. слѣдствіе Черн. полка, с. 301.
[3]) Там же, с. 24; також сс. 57, 74.
[4]) А не товариства значкового, до якого його зараховують старожили села Звеничова. Там же, с. 16.
[5]) Там же, с. 145.
[6]) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр., № В. 184, а. 21.
[7]) Древлехранилище РСФСР, кн. III Малор. Приказа, а. 177.

вживалися як почесний конвой. Коли р. 1689 приїхав до Москви гетьман Мазепа, при ньому було 9 значних військових товаришів старших та 16 військових товаришів «молодших»[1]). Цілком імовірно припускати, що ці старші із значних військових товаришів є члени привілейованої їх групи, товариші бунчукові. В кінці XVII ст. вже зустрічаємо саму назву «бунчуковій товарищъ». Отже, 9 червня 1698 р. «панъ Дмитрей Кохонь, бунчуковій товаришъ» продав частину свого поля й городу сотникові столинському Гаврилові Юсухну[2]). В універсалі 1735 року на прийняття до бунчукового товариства Івана і Василя Кутневських згадується про їх покликання на те, що «отецъ ихъ Данило Кутневский прежде бытія своего еще в Новгородку сотникомъ отъ 1699 году принятъ былъ под главной знакъ гетманскій въ компутъ товариства бунчукового, на что де и гетмана Мазепи имѣется универсалъ»[3]).

В додатку № 5 цієї роботи я друкую універсал гетьмана Мазепи, що ним він бере під свою протекцію Данила Герасимовича. Важать при цьому заслуги його родичів. Данила Герасимовича записується також «до компуту войскових» — значних товаришів, записаних до товариства бунчукового і також звільняється з присуду місцевих судів. Року 1712 він ще зветься «знатним військовим товаришем»[4]), і це свідчить за те, що назва товаришів бунчукових ще не усталилася, що це були ті з знатних військових товаришів, які мали упривілейоване становище в наслідок прийняття під бунчук.

Під бунчук бралося знатних військових товаришів, але не всіх, а тільки вищу частину. Так, приміром, Данило Козиненко був до 1700 року значним військовим товаришем. А р. 1700 вересня 2 дня гетьман Мазепа бере його «подъ нашу гетманскую протекцію». В цьому універсалі нема згадки про прийняття під бунчук, але це, очевидно, розумілося само собою — адже упривілейований знатний військовий товариш був товаришем бунчуковим, — а привілеї його все ті ж. Його позивати можна тільки до суду гетьмана: «если бы хто имѣлъ въ чомь до его п. Козиненка претенсии якии, то жебы всякій о томъ до насъ гетмана удавался, а не до иншого якого права полкового албо сотенного». А як привілейована особа Козиненко має право на спеціяльну охорону своєї чести, на спеціяльні права поміщика у післяфевдальному суспільстві: йому ніхто щоб «не наносилъ укоризнъ и безчестій, овсемъ, яко здавна значній въ войску Запорозскомъ товарищъ, абы при належитой своей чести и повазъ былъ захованый». Цілком аналогічний до цього універсал гетьмана Скоропадського з 11 липня 1710 року, що ним він бере значного

[1]) Н. Костомаровъ. Мазепа и мазепинцы, 1885, с. 33.
[2]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 516, а. 41.
[3]) Там же. № 5084, а. а. 10—11.
[4]) Там же, № 5084, а. 41.

військового товариша Івана Бороздну — цього з зятем Городиським — «въ особливую оборону», з тим же правом судитися в Генеральному Суді [1]).

Я пишу «з тим же правом», бо мені здається, що ці згадки гетьманських універсалів то про суд бунчукових товаришів у гетьмана, то в Генеральному Військовому Суді, які зустрічаємо перемішані, навряд чи вносять якісь одміни. Судив, як видно, сам гетьман чи передавав справу Генеральному Судові.

В додатку № 4 до цієї праці я друкую універсал гетьмана Мазепи, що в нім він зазначає, що «зацній польскій шляхтич» Петро Кролевецький, «пожелавши прославлять святую Христианскую вѣру и служити въ войску Запорожскомъ», перейшов з Польщі на Україну-Гетьманщину. Гетьман, маючи на увазі його заслуги, «що онъ остерегъ насъ от ънападенья проклятого польского Курабы», дозволивй ому тут оселитися і прийняв до складу бунчукового товариства «подъ знакъ нашъ войсковый Гетманский». Є ще подібний акт. 12 травня 1699 року гетьман Мазепа дозволяє «знатному шляхтичу полскому и товаришу нашому войсковому» Сергієві Яжборовському за те, що він «ревнуя ко пресвятой Християнской вѣры вишолъ въ войско Зопорожское охотно з Полши и видавъ намъ врага православной вѣры и послѣдователя сатанинского езуита Марциніяна» — оселитися в Гетьманщині «на войскових маетностяхъ в полку Нѣжинском знайдуючихся. Старшего его сына Юрья беремъ подъ знакъ нашъ войсковій, яко и самого его, пана Яжборовского в особливую нашу рейментарскую оборону и протекцію» [2]). Це дуже цікаві факти прийняття під бунчук польських шляхтичів, і вони б стверджували погляд, що знатне товариство в цілому, а його зверхній шар, бунчукові товариші, в першу чергу, йшли до становища «справжньої» шляхти, а тому та шляхта, що переходила на життя на Лівий берег Дніпра, зараховувалась одразу до його складу. Тим часом ствердити це заважає безперечна сумнівність даних документів. Про зовнішній бік справи нема чого казати, бо універсали подані в копіях. Але вже ознайомлення з мовою дає деяке враження неприродности цієї мови для Гетьманщини кінця XVII ст. Візьмімо, скажемо, це цілком російське речення — «онъ остерегъ насъ отъ нападенья проклятого польского Курабы», дозвіл «поселиться, гдѣ онъ пожелаетъ» в універсалі Кролевецькому, такі речення універсалу Яжборовського як «ревнуя ко пресвятой Християнской вѣры», «старшего его сына Юрья беремъ подъ знакъ нашъ войсковій...» В них ми побачимо русизми у виразах і російську, а не українську тогочасну структуру речення. А внутрішня критика спиняється перед невідомими постатями Кураби і Марциніяна, і не так над цим — виною тут може бути просто те, що більшість документів кінця XVII ст.

[1]) Додаток № 7.

[2]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 4967, а. 15.

не видано — як перед загостреним тоном проти Польщі, з якою в той час війни не було. Мазепа, який з єзуїтами мав справу і при польському дворі і в переговорах з Станіславом Ліщинським (єзуїт Зеленський), навряд чи міг писати про «врага православной вѣры и послѣдователя сатанинского езуита Марциніяна», чи в офіційнім документі згадувати за «проклятого польського Курабу» [1]). Коли ж ми визнаємо дані акти за фальсифікати, що ними українське панство кінця XVIII ст. намагалося ствердити свою «дійсну» приналежність до «справжнього» шляхетства — то акти матимуть обмеженіше значення; вони вказуватимуть, що в кінці XVIII ст. гідним російського дворянства вважався не тільки нащадок «значного польського шляхтича», але — нащадок такого шляхтича, якого прийнято під бунчук, тобто в певний розряд українського зверхнього стану.

Так стоїть справа з виділенням зверхнього шару з єдиного до того знатного військового товариства: з виділенням товаришів бунчукових. Але суспільство дробиться на менші, дрібніші групи, що відповідають соціяльному положенню їх членів у громадянстві. Отож, поруч товаришів бунчукових, до яких увійшли більші землевласники Гетьманщини та групи персонально близьких до гетьмана чи особисто заслужених перед державою осіб, народжується розряд значних військових товаришів певних полків, які «охорону» і «протекцію» мають не від центральних органів державної влади, а від місцевих, не від гетьмана і Генерального Суду, а від полковника і суду полкового. Цікаво, що перші звістки про цей розряд значного товариства з'являються також з 70-х років XVII ст., тобто процес виділення цих значних товаришів збігається в часі з процесом виділення товаришів бунчукових. Я знаю один лише випадок, коли року 1657 стародубський полковник Обуйноженко називає П. Рославця «козакомъ и полковымъ товарищемъ». [2])

На підставі одного документа важко ствердити, що «значні товариші полку» були і в 50-х роках XVII століття, хоч неоформлений поділ при походах на товаришів, які йшли з гетьманом — знатніших і товаришів, які йшли з полковником — менш знатних і заможних, можливий і до 70-х років.

Подаю деякі матеріяли. Я вже наводив згадку про заповіт «товариша знатного войскового полку Стародубовського» Андрія Шаховського. Він датований 2 вересня 1670 року [3]). Я казав про нотатки в лютому 1671 р. про «знатного товариша полку Нѣжинского» Марка Борсука, [4]) про шляхтича Шемшука, якому надано р. 1677 с. Глухоярове як «знатному товаришу пол-

[1]) Шановний проф. О. Оглоблін звернув мою увагу на те, що в лютому 1697 р. гетьман Мазепа перебував у Батурині (Яворницький, Источники І. 679 і Величко, III. 433), а не в таборі біля «Булюбаша».

[2]) А. Лазаревскій, Опис. ст. Малороссіи, т. I, с. 15.

[3]) Черн. Кр. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 438, а. 40.

[4]) Там же, № 25, а. а. 4—6.

ку Нѣжинского»[1]). Григ. Романович в універсалі чернігівського полковника Юхима Лизогуба на ґрунти від 4 травня 1679 р. названий «значній полку Черниговского товаришъ»[2]). І, треба відмітити, він стало перебуває в цім розряді, бо і в універсалі полковника Якова Лизогуба з 29 травня 1688 р. він є «значній товаришъ полковій»[3]). Це ж і у 80-х роках. Березня 1 дня р. 1681 дає тестамент «Яско Вербицкий, товаришъ полку Черниговского»[4]). В цитованій вже від мене згадці про продаж р. 1685 «бунчучному товаришу» Данилу Комареві продав її йому «знатный полку Черниговского товаришъ, житель Киселювскій» Матвій Макаренко[5]). Богдан Войтехович житель седнівський в універсалі Мазепи з 24 серпня 1687 року названий «отзначный товаришъ полку Черниговского»[6]). 25 липня 1687 року в універсалі на право ставити млина на р. Бистриці Василя Борковського — чернігівського полковника Василь Заліський названий «товаришъ полковій, обыватель Оболонскій»[7]). 31 березня 1688 року стародубський полковник Тим. Олексієвич стверджує с. Артюшково за Мих. Мархаленком, що є «товаришъ значний полку нашого войсковий»[8]).

Товариші полкові, як я сказав, виконують службу при полковнику. Це видно з універсалу на с. Осянки чернігівського полковника Гр. Гетманича від 20 червня 1686 року Фед. Зеленському, де полковник подає таку мотивацію: «уживаючи мы особливого бачення и ласки нашой на прихилившихся тутъ до полку нашего и осѣвшихъ на цѣломъ черезъ ожене (ожененне?) мешканю, згоднихъ при боку нашемъ до войсковой услуги, и видячи такового межи иншими человѣки згодность до войсковыхъ услугъ Федора Зеленского» і т. ін. Чернігівський полковник Як. Лизогуб 24 листопада 1687 р. стверджує це надання «прихенуаючи ево, пана Федора, до далшихъ въ войску іхъ царского пресвѣтлого величества запорожскомъ прислугъ, на вспарте и въ спможеніе». «Прислуги» «при боку полковника» робив він саме як товариш полку Чернігівського, бо саме так стверджує йому — «знатному полку Чернѣговского товаришу» — це село полковник Юхим Лизогуб[9]).

В універсалі гетьмана Мазепи з 9 червня 1699 року Ів. Княгиницький є «значній товаришъ полку Чернѣговского», а через 10 років 1709 року 22 лютого так само зве його гетьман Скоропадський[10]). В універсалах гетьмана Мазепи з 21 грудня

1) Черн. Кр. Архів. Фонд. Двор. Деп. Зібр. № 4079, а. 3.
2) Там же, № 5162, а. 39.
3) Там же, а. 38.
4) Там же, № 2574, а. 2.
5) Там же, № 170, а. а. 3, 7.
6) Там же, № 5030, а. а. 16–36.
7) Там же, № 5064, а. 99.
8) Укр. архів, т. 1. Ген. Слід. Старод. полку, с. 99.
9) Н. П. Василенко, Генер. Слѣдствіе Черн. полка, сс. 26, 313–315.
10) Там же, сс. 115, 618–619.

1699 р. і чернігівського полковника Юх. Лизогуба з 28 грудня 1699 р. на с. Церковищі Ів. Кривковичеві його називається як «товариша полку Чернѣговского». Пізніше р. 1729 місцеві старожили згадують його назвою, що усталилася замість «товаришів полку» — як «значкового полку чернѣговского товариша»[1]). Кілька згадок за значних військових товаришів певного полку з першого десятиліття XVIII ст. Так, р. 1710 р. квітня 1 дня в Чернігівському полковому суді як сторона виступив шляхтич «панъ Богданъ Пероцкій товаришъ знатній полковий, обиватель Рѣпицкій»[2]). Універсалом з 15 січня 1701 р. гетьман Мазепа називає Івана Михайловича Губчиця «значный полку Стародубовского товаришъ»[3]). 17 червня 1702 року гетьман Мазапа стверджує володіння двома осадженими слобідками Опанасові Зенченкові, називаючи його «старинный и значный того полку Стародубовского товаришъ». Робиться це — «респектомъ его давныхъ и значныхъ службъ войсковыхъ, якия онъ от молодости своих лѣтъ не лениво отправовалъ в оказиях военихъ»[4]). 25 червня 1702 р. в універсалі гетьмана Мазепи Іван Молявка названий «знатный товаришъ полку Чернѣговского»[5]). Опанас Есімонтовський у червні 1706 року є «товаришъ значный полку Стародубовского»[6]). 15 грудня 1708 р. в універсалі, що стверджує землі, гетьман Скоропадський називає Вас. Заводовського «знатній полку Стародубовского товаришъ войсковій»[7]). 19 січня 1709 р. Кость Романовський в гетьманському універсалі названий «зьначній полку Стародубовского товаришъ»[8]). 9 січня 1709 р. Яків Великосович зветься так само[9]).

В ці роки значні товариші полкові з'являються і в південних полках. Отже, в універсалі Скоропадського з 30 серпня 1709 р. Гр. Рубан виступає як «значний полку Лубенского товаришъ»[10]). 18 листопада 1710 року Опанас Михайлович є «значний полку Лубенского товаришъ»[11]). У січні 1710 р. Леонтій Кичкаровський — «знатный товаришъ полку Лубенского»[12]).

Дуже цікаво, що і в цей розряд значного товариства приймається шляхта; очевидно — менш заможна і впливова, ніж та, яку приймали під бунчук. Так, в універсалі гетьмана Мазепи з 15 вересня 1699 року читаємо, що «шляхтичъ великого княженія Литовского Рѣчи Посполитой Лаврѣнъ Рибалскій в нашемъ

---

1) Н. П. Василенко, Генер. Слѣдствіе Черн. полка, сс. 25, 308–309.
2) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 5003, а. 39.
3) Там же, № 5034, а. 12.
4) Там же, № 5171, а. 9.
5) Там же, № 1080, а. 14.
6) Там же, № 5048, а. 48.
7) Укр. Архів, т. I, Генер. слідство Starод. полку, с. 157.
8) Там же, с. 197.
9) Там же, с. 205.
10) Укр. Архів, т. IV, Генер. Слід. Луб. полку, с. 121.
11) Там же, с. 130.
12) Там же, с. 95.

войски найдуючійся послѣ ратной войни с княженіемъ полскимъ, презентовавъ намъ превелегію о шляхетствѣ его», прохаючи дозвіл набувати землі на Гетьманщині і лишитися тут «в службѣ нашего войска». Гетьман «за совѣтомъ всей войсковой старшины в полкъ Стародубовскій в число товарищей войсковых» призначає його й дозволяє набувати ґрунта «до нашей ласки»[1]). Оскільки мова тут ведеться про призначення до складу значного товариства певного полку, то слід думати, що прийнято Рибальського саме до полкових значних товаришів.

Не зовсім ясно, чи належали до цього ж розряду ті особи, що значаться значними військовими товаришами певних сотень. За таких згадки в документах порівнюючи нечисленні. Напр., стверджуючи дітям Опанаса Григорієвича маєтності після смерти батька і млин на ріці Шостці гетьман Мазепа 11 грудня 1692 року вказує, що «небожчик Афанасій Григорьевичъ былъ значенъ межи товариствомъ сотни Новгородской и былъ открытъ для своихъ заслугъ обороною бывшихъ гетмановъ»[2]).

З цього ніби виходить, що цей значний товариш був навіть серед бунчукового товариства. Р. 1787 колезькі канцеляристи Василь, Данило, Денис та значковий товариш Василь Василенки просили прийняти їх у дворянство. У «сказці» про своє походження вони вказували, між іншим, що їхні предки Гордій та Іван служили «первіе знатными сотнѣ Глуховской товарищами», а потім Генеральна Військова Канцелярія призначила їх у значкові товариші[3]). З цього вже ніби виходить, що значні товариші певних сотень стояли нижче за нижчий розряд значного товариства—товаришів значкових і що це були прості, шерегові козаки, які чимнебудь виділялися з загальної маси. Найскорше так і було. У XVIII ст. значні товариші певних сотень зникають, не утворивши ще одного виду соціяльної перегородки в межах зверхнього стану.

Я мушу тут спеціяльно торкнутися того явища, про яке я вище вже побіжно говорив: про те, що знатних товаришів полкових ми, як правило, в кінці XVII ст. знаходимо по полках північних, і того явища — про яке я зараз писатиму, — що саме тут вони оформлюються в сталий розряд тогочасного суспільства — значкових товаришів. Щодо першого, то читач з попереднього викладу міг помітити, що дані про значних полкових товаришів стосуються до полків Чернігівського і Стародубського та, певною мірою, Ніженського. А південні полки приймають цей розряд значно пізніше, вже в кінці першого десятиліття XVIII ст.

Безперечно, з'явлення цього розряду саме тут, процес оформлення нового стану саме з півночі Гетьманщини має свої причини. Згадаємо, що історичний шлях північних територій

[1]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 5399, а. 3.
[2]) Там же, № 5036, а. 78.
[3]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 599, аа 3–4.

був не однаковий з територіями південними. За Деулінським замиренням та Поляновським трактатом з повернених від Москви до Польщі земель повіт Стародубський був приєднаний не до Польщі-корони, а до Вел. князівства Литовського, де він увійшов до складу воєводства Смоленського[1]). Цей повіт тоді охоплював широку територію пізніших повітів Стародубського, Мглинського, Суразького та Новозибківського[2]). З другого боку, саме тоді до Вел. князівства Литовського відійшло від Польщі старостро Лоїв—Любеч[3]). Таким чином чимала частина північної частини кол. Чернігівської губернії від Дніпра до східніх меж з Росією була в складі Великого князівства Литовського. Це значить, що адміністративно і — до певної міри — політично вона була відокремлена від українських земель, які належали Польщі-короні. Це значить, що її політично-адміністративний устрій, що її соціяльний лад — у тій мірі, оскільки він залежав від державного устрою Литовського князівства, яке зберігало ще певні риси державної окремішности, — були ще в дечому одмінними від устрою і ладу українських земель — корони, відбиваючи в цьому загальний малюнок феодальних льокальних особливостей в устрої і ладі окремих територій. Козацькі повстання, які широкими лявінами проходили на території України, тут знаходили собі хібащо посередню підтримку. Селянство Великого князівства Литовського безпосередньої участи в цих повстаннях не брало; кажу це в сенсі організації повстанських загонів на цій території. Тут їх не було. Не було тут і козацького війська, як такого, як зобов'язаного воєнними повинностями розряду вільного селянства, війська, що давало готову форму для збройних повстань супроти чужої влади і супроти польської зверхньої кляси, і не тільки форму, а й матеріяльні та військово-технічні, в тім вигляді, як вони були на той час, можливості. Північ Чернігівщини, належна Великому князівству Литовському, знала загалом не порушену соціяльно-економічну залежність покріпаченого селянства, яке в цій лісовій місцевості не мало безпосереднього виходу в дикі поля незайманого степу. Козацтво тут було лише замкове, тобто нечисленні розміром загони військової охорони міст-фортець. Це козацтво, що сидить у відведених йому волоках землі, дуже мало спільного має з бунтарським «Військом Запорозьким» України, належної Польщі. Спільне в соціяльнім ладі мали ці землі з рештою земель Великого князівства Литовського, що сливе не знало збройної визвольної боротьби до Хмельниччини.

З Великим князівством мали вони в значній мірі і спільність етнографічно-побутових рис свого населення. Говорячи про це умовно, оскільки процес колонізації північної Чернігівщини

[1]) Акад. Н. П. Василенко. Правне положення Чернігівщини за польської доби, «Чернігів і північне Лівобережжя», с. 292.

[2]) Там же, с. 293.

[3]) Там же, с. 291.

з півночі ще далеко не був закінчений і широкою мірою йшов у другій половині XVI ст., ця в більшій частині територія належала до територій, заселених білоруським племенем. Діялектичний і етнографічний кордон білоруського населення північної Чернігівщини за акад. Карським, з яким в основному згодні В. Ганцов та О. Курило, є такий: зі сходу на захід ця межа йде від кол. Орловської губернії р. Десною, далі поміж повітами Новгород-Сіверським (що має в основі українське населення) і Стародубським (з населенням в основі білоруським), звідси межею поміж білоруською Новозибківщиною і українською Сосниччиною, далі від с. Клюси (трохи не на межі з кол. Могилівською губернією) до м. Городні на схід і далі лінією Ріпки – м. Любеч[1]).

Не можна забувати, що на Білорусі в середині XVII століття провадилася своя визвольна боротьба, при чому вона вперто намагалася набрати самостійних від українського козацького руху форм. Діяльність у 1654 – 55 роках К. Полонського, широкий розмах руху білоруських повстанських загонів у наступні роки[2]), при чому він розповсюджувався і на досить близькі до Стародубщини місця (приміром, околиці Рославля), автономістичні позиції українця Івана Нечая при створенні «білоруського полку», — все це є факти, що їх не можна і не слід недоцінювати. Деякі ознаки національної окремішности Стародубщини виявляються в 70-ті роки XVII ст., коли нам відома спроба стародубського полковника П. Рославця відокремити від Гетьманщини Стародубський полк і поставити його в становище автономної провінції безпосередньо під московською зверхністю.

В боротьбі українського народу з Польщею ця частина пізнішої Гетьманщини участи сливе не брала. Долучена до Гетьманщини і відокремлена від Великого князівства Литовського, вона входить у великий Ніженський полк, і це пасивне входження її до Ніженського полку, не зважаючи на далеку віддаль її від Ніжена, також підкреслює її пасивність у цій боротьбі. Відсутність прямого зв'язку з визвольною боротьбою українського народу призводить до того, що тут найбільше зберіглося елементів старих суспільних відносин. Не зважаючи на бурхливі події повстання в решті підвладної Б. Хмельницькому території, тут могли зберегтися цілі гнізда старої шляхти, яка саме тут змогла поволі пристосуватися до нового порядку речей. Окрім шляхти, до нових відносин пристосовуються й численні кола близьких до неї суспільних верств, як от бояр, замкових козаків тощо.

Коли ж так, то вже апріорно можна було чекати на те, що Стародубщина і північ Гетьманщини стануть територією, де най-

[1]) Е. Ф. Карский, Этногр. карта бѣлор. племени, с. 16.

[2]) Матеріяли до них є в великому розмірі в Московських Архівах М—в Юстиції та Внутрішніх Справ. Зібрана мною значна збірка, на жаль, загинула.

легше і найскорше мають відродитися і реставруватися соціяльні відносини, властиві пізньофеодальній чи, далі, станово-поміщицькій державі. Все ближче пов'язана з рештою Гетьманщини, — при чому зверхні верстви тут знов повторюють звиклий процес пристосування до культурно-побутових умов нового державного організму, — вони колонізувалися в попередні часи, вони стануть російськими патріотами пізніше, тепер же, в кінці XVII і на початку XVIII ст. вони тисяччю ниток скріпляються з верхніми шарами України-Гетьманщини, приймають і запозичають тогочасну українську культуру і побутові форми життя, — ця територія в свою чергу починає впливати на організацію суспільних відносин на решті території Гетьманщини.

Всі дані свідчать, що процес оформлення нового зверхнього стану України-Гетьманщини починався саме тут. Адже саме так стоїть справа з товаришами полковими, що, як постійне явище, в південних полках з'являються дуже пізно. А це значить, що вони тут відокремлювалися від козацького загалу ще не так різко, що на шляху до замкнення в стан тут вони зробили далеко менше кроків.

На Стародубщині і північній Чернігівщині до цього знатного полкового товариства входять численні родини старої шляхти. Отже, в листі до почепського сотника в лютому 1686 року стародубський полковник Тим. Олексієвич вказував, що до нього звернувся ряд шляхтичів з Почепської сотні, які мають старі привілеї на шляхетство, з протестом супроти того, що їх притягають до козачих служб і повинностей. Полковник наказує «жебы имъ войсковому товариству и звлаща и заслужонимъ рицаремъ шляхшицемъ» ніхто не наважувався чинити кривди, «и никто въ складку козачею бы ихъ не примушалъ». Мова мовиться в даному разі про Кирила Рославця, Ів. Богдановського, Юр. Шаліговського, Ів. Елицького та Гр. Пугаєвського[1]). Всі вони відокремлюються від козацтва і як «заслужоні рицарі» увійдуть до складу знатного військового товариства при полковнику. Відокремлені від козачого загалу члени знатного товариства Стародубського полку мають спільно з старшиною, що посідає місцеві уряди, репрезентувати Стародубський полк перед представниками центральної влади[2]). Процес же відокремлення від рядового козацтва в формі вилучення значного товариства даного полку від юрисдикції сотенної влади, якій підлягають козаки, йде саме тут. Я тількищо згадував про шляхту. Але справа не тільки в шляхті; разом з нею ці привілеї здобувають значні товариші, що завойовують позиції нових землевласників. Отже, р. 1681 мая 19 дня стародубський полковник Тим. Олексієвич пише в спеціяльному листі: «Жаловался намъ знаменитой войсковий товаришъ Мартинъ Камекинъ на теперешнего пана сотника

---

1) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 4587, а. 33.
2) Додаток № 3.

почеповского, же онъ, сотникъ, его, Камекина, ни во что обоврочаетъ и вернить его под сотню, стоять ему на стойци. А понеже онъ, панъ Камекинъ, есть не под его, пана сотника, старшинствомъ, но естем знаменитимъ войсковимъ товаришемъ, для того казалисьмо то ему, Камекину, дать сіе наше писмо, жебы панъ сотникъ недо, пана Каменка(?) дѣла не имѣлъ»[1]). Основний мотив тут цілком ясний: знатний, знаменитий військовий товариш не може і не повинен відбувати козацьку службу, член тієї ж верстви, що і сотник, який «вернить его под сотню», він має право на службу при полковнику; це підкреслить переваги його соціяльного становища, це оформить його станові привілеї.

В кінці 80-х років XVII ст. в Стародубському полку знаходять форму цих привілеїв знатного полкового товариства: товаришів полку виймають з-під юрисдикції місцевої станової влади і беруть «під значок полковий». Так, листом з 3 серпня 1689 року стародубський полковник Мих. Миклашевський наказував, щоб значний військовий товариш К. Мартинович «в часъ якой оказіи не при сотнѣ, але под значкомъ моимъ полковим ходил и жадного перенагибеня и трудности нѣ от кого не мѣлъ»[2]). Про цього ж К. Мартиновича полковник пише в січні 1698 р. — «приймуемъ оного подъ нашу полковничую протекцію, таковую, нижъ бы нѣхто з старшины войсковой и городовой тамешней, такъ до его, пана Константія, самого, як и до всѣхъ его грунтовъ, поля и сѣножатей, купленнихъ и з ласки войсковое наданныхъ, тожъ дворовъ его щинковыхъ, въ Новгородку лежачихъ, жадного ни въ чемъ не мѣлъ дѣла і не интересовался; а когда и военный случится походъ, онъ, панъ Константій Мартинович, яко значній войсковій товаришъ, значку нашего полкового пилноватиметъ»... до листа приписка: «по сотнѣ приказуемъ: безъ бытности пана Константія, з дворовъ его людей не судити и не брати»[3])... Тут виразніше виявлений цей елемент відокремлення від рядового козацтва, протекції полковника, які торкаються як особи значкового товариша, так і його майна нерухомого — земель, ґрунтів, сіножатей, так і близьких уже в цей час до майна рухомого «належних» йому селян. Значний товариш військовий тут служить під значком саме «яко значній войсковій товаришъ». В іншому універсалі ніби інший нюанс: значний військовий товариш береться під значок, тобто раніше він під ним не був. 25 серпня 1695 року стародубський полковник М. Миклашевський пише, що «пана Ивана Булашевича значного товариша полку нашего назначаемъ оному всегда быти подъ

---

[1]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд. Двор. Деп. Зібр. № 3991, а. 12.

[2]) В. Модзалевський. До ідеї козацької служби. «Наше минуле» 1918 р. № 1, сс. 171—174; акад. Н. П. Василенко. Матеріяли. Укр. Арх. Збірник т. I сс. 116—117.

[3]) Там же.

значкомъ нашимъ полковимъ»[1]). Року 1707 його згадується вже як «товариша значкового нашего полкового»[2]). І року 1704 гетьман Мазепа називає його «значковымъ товарищемъ полку Стародубовского»[3]). Очевидно, ми присутні при самому процесі утворення цієї форми служби під значком, і тому листи полкової влади ще дають різні відміни цієї форми. В цей час форма служби під значком переходить і в сусідні північні полки. Року 1695 вона вже зустрічається в полку Ніженському. Отже, 20 серпня 1695 року продав сіножать на р. Осоті «Зѣнко Федоренко, товаришъ значковій, мешканецъ Воронѣжскій... Гаврилу Кулику, знатному товаришу войсковому»[4]). В даному разі виразно відрізняється значковий товариш від знатного товариша військового, який під значком, значить, не служить, який, можливо, служить під бунчуком. Але, як стале явище, значкових товаришів ми бачимо саме в Стародубському полку.

Отже, р. 1699 червня 18 гетьман Мазепа стверджує куплені ґрунта за Іваном Кропивницьким «товарищемъ войсковымъ значковымъ полку Стародубовского... респектуючи на его здатніе войсковые услуги и пильность до походовъ военныхъ»[5]). 2 січня 1699 року полковник Мих. Миклашевський зазначає, «ижъ, для знатныхъ заслугъ военныхъ, пана Івана Андросенка Шепелича подъ свою полковничую беремо протекцію, ижъ би онъ, панъ Иванъ, не належалъ болшъ до короговы войсковой новгородской, лѣчъ повиненъ будетъ значку полкового нашего пилноваты; о чемъ вѣдаючи, старшина войсковая новгородская абы жадного не имѣла дѣла»... [6])

Цілий ряд полкових універсалів з Стародубського полку в перших десятиліттях XVIII ст. кажуть про значкових товаришів, визначаючи їх правне положення. Так, стародубський полковник Лук'ян Жоравка 7 липня 1716 року приймає «в особливую полковничую свою оборону и протекцію» Дм. Половця і Ів. Петровського. Їх приймається до компуту значкових товаришів Стародубського полку; в універсалі знов підкреслюється, щоб «панъ сотникъ Мглинскій зъ товариствомъ сотнѣ своей жадного найменшого дѣла до нихъ не имѣлъ и въ сотнѣ своей за рядовое товариство не числилъ и в мешканю их въ селѣ Лепазнѣ нѣ якой обиды и утисненя не важился чинити». Універсалом 17 листопада 1718 року той же полковник приймає «въ компутъ товариства значкового» Гр. Шепелича; при цьому в оборону і протекцію береться не тільки його, а його матір з її сином. Сотник

---

1) Черн. Кр. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 5292, а. 18.

2) Укр. Архів, т. 1, Генер. слідство Старод. полку, с. 96.

3) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 5292, а. 23.

4) Там же, № 312, а. 5.

5) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 5203, а. 140.

6) В. Модзалевський, До історії козацької служби. «Наше минуле» 1918 р. № 1, сс. 171—174. Акад. Н. П. Василенко, Збірка матеріялів. Укр. арх. зібр., т. 1, с. 117.

— наказує Жоравка — «абы (до них) жадного найменшого дѣла не имѣлъ и до жадныхъ городовыхъ тягостей и сотенныхъ послугъ не зачипалъ». В цьому універсалі вперше цілком виразно підкреслюється, що вся юрисдикція в справах цієї категорії переноситься до полку: «если бы кому трапилося на нихъ заносить скаргу, абы не самъ панъ сотникъ новгородскій, а нѣ старшина тамошняя городовая до своего сотенного суду оныхъ не притягали, але апеліовали бы до суду нашего полкового въ Стародубовъ» [1]). Тут підкреслюється найголовніший привілей значкового товариства, що надає йому станових рис, бо вносить елемент правної нерівности його з козацтвом рядовим.

Додаток № 9 до цього досліду дає цікавий приклад аргументації при прийманні до лав значкового товариства. Козаків Мглинської сотні Данила Нечаєнка і Івана Кацкова полковник Жоравка в грудні 1718 р. приймає під значок, бо вони не можуть «знести наважденія отъ пана сотника своего». На ділі безперечно вони мали й інші підстави на відокремлення від козачого загалу. На ділі за такі підстави мало бути економічне становище даних осіб чи їх і предків їхніх ретельна і єдала служба. Саме так було, коли року 1723 наказний стародубський полковник Петро Корецький прийняв у значкові товариші Кирила Коноваленка; зробив це він «респектомъ службы дѣда и отца его, значковыхъ товариства»...[2]).

Трохи не всі ці документи стосуються до Стародубського полку. Тільки один факт говорить про значкового товариша в кінці XVII ст. в полку Ніженському. Що значкові товариші були в цей час переважно в Стародубському полку кажуть Генеральні Слідства Ніженського і Чернігівського полків. Тут в документах, які дають гетьмани до Скоропадського включно, є часті згадки про «надання» земель і маєтностей «знатнымъ войсковымъ товаришамъ», «знатнымъ войсковымъ товаришамъ полку Нѣжинского» (чи Чернігівського), «войсковымъ товаришамъ», але зовсім бракує згадок про «значкових товаришів». Це значить, що практика оформлювати положення значних товаришів полку у вигляді взяття їх «під значок» утворилася саме в полку Стародубському, що саме тут вона набрала тих найвиразніших рис відокремлення значного товариства в групу, яка мала елементи станових привілеїв, які пізніше запозичили й інші полки. Але це значить і те, що різниця була тільки в формі. По суті ж ті значні військові товариші полків Чернігівського і Ніженського, про яких ми маємо численні згадки, є ті ж самі значкові. І через це старожили Чернігівського полку р. 1729 свідчили про колишніх володільців своїх сіл, раз-у-раз, кажучи про часи Самойловича і

[1]) Акад. Н. П. Василенко, Збірка матеріялів. . . Укр. Арх. Збірник, т. І. сс. 118—118.

[2]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 5098, а. 21.

Мазепи, називають їх значковими товаришами, ототожнюючи таким робом з ними значних полкових товаришів. [1])

Можна звернути увагу на те, що зверхня верства, яка в цей час в Україні-Гетьманщині починає оформлюватися в стан, складається з людей передусім військових. Адже універсали про взяття під значок чи під бунчук кажуть про потребу участи в воєнних походах. Це своєрідна риса України. В державах, де задержувалися старі февдальні порядки в їх чистому вигляді, в лави зверхнього стану широко проходили й персональні слуги голови февдальної держави. В Росії вони дали навіть назву для всього зверхнього стану «дворяни»—від двірні великого князя. В Україні — мені вже доводилося в інших працях про це писати — устрій відбивав риси військової організації. Військові уряди оточують гетьмана в його раді, військові уряди превалюють в раді полковій, воєнні функції випинаються в компетенції гетьманів і полковників. Через це й зверхня верства, — це передусім люди військові. Тим часом певні кроки Україна-Гетьманщина робила і для оформлення політичного устрою за загальним зразком. Ось тому при гетьмані — на польський і російський зразок — з'являються (Лазаревський гадає, що з часів Многогрішного)[2]) кадри «дворян», які грають ролю з одного боку його почту, з другого — його двірних службовців і виконавців доручень по його господарству. Інколи серед таких дворян ми зустрічаємо такі відомі постаті, як за часів Многогрішного Мих. Миклашевський — пізніший стародубський полковник, як за часів Самойловича Іван Мазепа — пізніший генеральний осавул та гетьман.

---

1) Я мушу в двох словах сказати про «значок», до якого належали ці значкові товариші. Це був один з полкових прапорів, корогов. Про значок, як корогву в козацькому війську, ми маємо звістки ще з 60-х років XVII ст. (Акты Виленск. Комиссіи, т. XXXIV, с. 185).

В листі з 29 червня 1670 р. гетьман Многогрішний писав до А. Матвеева, що здобуті в боях татарські корогви козаки «ко мне не присылая на свои значки войсковые передѣлали и своимъ образцомъ крестъ нашили». (А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 232) Значком завідував спеціяльний уряд — хоружого значкового. «Починаючи від гетьманства Скоропадського — каже О. М. Лазаревський — хоружих (полкових Л. О.) було по два, старший та молодший, останній називався хоружим «значковим». Старший хоружий зберігав великий полковий стяг «корогву», а молодший — «полковий значок», менший прапор» (Опис. ст. Малор., т. I, с. 102, прим. 252; також с. 385; Очерки малор. фамилій. Р. Архів 1875, кн. II, с. 259, прим. 2).

В даному визначенні невірне тільки застосування цього уряду до часів Скоропадського. На ділі він з'являється раніше. Отже, в листі чернігівського полковника Якова Лизогуба 1688 року читаємо: «Оказуючи особливую мою ласку для теперешней праци, якую за уряду ложити маеть, ношенємъ знаку полкового на пана Ивана Уласовича (Чечеля) хоружого полкового позволяемъ ему ку потребѣ своей людцами въ селѣ Голубичахъ на части его жъ купленной крунту сидячими, которихъ личбою 17 человѣка найдуется, владѣти позволяемъ». (Обозр. Рум. оп. Малор., т. I, с. 64). Наскільки залежали військові товариші від цього значкового хоружого, наскільки він був їх командиром під час воєнних виправ, коли значкові товариші йшли за полковим значком, акт мовчить.

2) Опис. ст. Малор., т. I, с. 28.

Але загалом не дворяни дають основні кадри для нового зверхнього стану, а значні військові товариші. Зліквідовані під час Хмельниччини старі февдального зразка і походження інститути, брак прадавніх февдальних традицій приводять до того, що на Гетьманщині форми станової монархії мають своєрідні традиції. Однією з таких властивих Україні модифікацій було й те, що гетьманські слуги — дворяни, посідали в суспільстві невпливове і цілком другорядне становище. І коли й серед них бували постаті особисто впливові та особисто визначні, то вони мали разом з тим входити до складу значного військового товариства. Саме так, приміром, було і з Миклашевським та Мазепою, які під час перебування свого серед гетьманових дворян, були і значними військовими товаришами.

III

Завершення організації значного товариства в 20-х роках XVIII ст. Вплив російських порядків. Відокремлення розряду «військових товаришів». Товариство бунчукове в 20—30-х рр. XVIII ст. Розповсюдження інституту значкових товаришів на південні полки.

У 20-х роках XVIII ст. оформлення нового зверхнього стану Гетьманщини досягло форм, які на довгі роки трохи не всього XVIII сторіччя визначили його організацію. Сталося це в гетьманство І. Скоропадського та в добу 1-ої Малоросійської Колегії. Цей час в українській історіографії, за браком опублікованих даних, з'ясовано в далеко не достатній мірі. Більшій частині істориків він уявляється як сірий період «спокійного» процесу ліквідації української васальної державности, перерваний яскравішими подіями боротьби Павла Полуботка (саме Полуботка, а не певних кіл української старшини, на яку він спирався) за збереження решток цієї державности.

Мабуть, в цьому ставленні до цієї доби є багато помилкового. Може саме ці часи заклали багато підвалин для того устрою, який на Лівобережній Гетьманщині проіснував до 80-х років XVIII ст., виявляючи в можливому для тогочасних обставин вигляді прагнення українського народу до самостійних і своєрідних форм національної державности.

З погляду форми станової організації зверхньої верстви цей період приносить ту відміну, що російський уряд, який хоче тепер безпосередньо розпоряджатися всіма справами країни, яку він розглядає як свою колоніяльну провінцію, намагається встановити певні межі і тверділі форми цієї організації, щоб легше і зручніше в ній орієнтуватися. Не цілком виразні форми знатного військового товариства на Гетьманщині набирають в 20-х роках XVIII ст. цілком визначеного і твердо встановленого характеру. Вони — що відповідали незакінченому і неоформленому процесові організації нової пофевдальної станової України, тепер поставлені будуть у зв'язок з казаремною організацією

абсолютистської Росії XVIII ст.: це значить, що їх прирівняють до певних чинів російського службового дворянства, це значить, що їм нададуть характеру льокальних відмін і місцевих чинів загальної, вже тепер російської армії. Над цією думкою треба спинитися, бо вона кличе до ширшого спостереження. Адже нове українське дворянство буде поволі зрівнюватись з старим, стародавнім, «законним» дворянством Росії, що свій родовід вело з февдальних часів кількасотлітнього минулого. Але якраз це стародавнє дворянство в добу Петра I і його наступників виступає в модифікованім вигляді, у вигляді, до якого призводив стан напруженої для Росії зовнішньої боротьби за ринки, за шляхи до моря, — у вигляді чиновної і службової знаті. Знатне військове товариство і козацька старшина на Україні, лише недавно закріпивши свої економічні та соціяльні позиції, мали б ще пройти цілий і довгий шлях до попереднього становища російського поміщика, — чи поміщика-воїна, а не як тепер поміщика-урядовця, який проходив чини і розряди російської армії і російської служби. До цього становища український вищий стан дійшов не скоро, але в його організації нам довго видко буде ці подвійні сліди: з одного боку, ці значні товариші є форма станової організації, що заможніших, а значить і знатніших оформлює в товаришів бунчукових, що маломіцного поміщика, який раз-у-раз тількищо вибився з козацької маси, ставить у мало впливове становище товариша значкового; з другого боку, це є ніби чини, ніби розряди місцевої армії російської колонії; як такі, вони можуть даватися за службу, за успіхи і заслуги в цій службі і за її протяг. Яка з цих двох тенденцій переважала? В різні часи по-різному. В перші десятиліття, може в першу половину XVIII ст. переважала перша риса. А в часи, про які я зараз пишу — в друге і третє десятиріччя XVIII ст. вона переважала, очевидно, вповні і тільки сама стала організація 3-х видів знатного товариства натякала на дальший шлях їх перекодження у розряди службових чинів.

Я кажу тут про три види знатного товариства. А тим часом у попередньому викладі мова мовилася ніби про два види: про бунчукових і значкових товаришів. Це не зовсім так. Мова справді йшла про ці розряди, але не можна сказати, що в попередню добу вони обіймали все значне товариство. Раз-у-раз ми знайдемо вказівки просто про «значних військових товаришів», про яких не зазначено, чи служать вони під бунчуком чи під значком і про яких можна припустити як те, що вони служать або там або там, так і те, що ці особи не належать ані до першої, ані до другої групи.

Так само і у XVIII ст. Отже, року 1704 в березні Гр. Костенецький титулується в універсалі гетьмана Мазепи, як значний товариш військовий[1]). Р. 1707 в універсалі на Конотопське сот-

[1]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 114, а 36.

ництво його названо «товарищемъ войсковымъ»[1]), а в універсалі гетьмана Скоропадського з 26 квітня 1716 року він є «зънатній товаришъ войсковій»[2]). Що ж цей Костенецький є — бунчуковий чи значковий товариш? Невідомо; можливо, що або перший, або другий; ще скорше — не належить ні до бунчука, ані до значка.

І таких є багато. Отже, в травні 1708 р. богацький (Хорольщина) житель Остап Петренко продав свій ліс «знатному товаришові войсковому Романови Проскурѣ»[3]). 20 січня 1710 року гетьман Скоропадський ствердив за Фед. Марковичем, який є «товарищъ войсковий» с. Гурбинці в Лубенському полку[4]). Універсалом 14 жовтня 1712 року гетьмана Скоропадського Данило Карпека, як «значный войсковый товарищъ» здобув у спадщину маєтності кол. київського полковника Карповича-Вольського[5]). І знов так само він зветься в універсалі гетьмана Скоропадського з 8 жовтня 1703 р.[6]) 22 січня 1713 р. лубенський полковник Вас. Савич надав маєтності Горби і Гриньки «пану Іоану Булюбашу, значному товаришу войсковому»[7]). Данило Кутневський в універсалі гетьмана Скоропадського 1715 року березня 8 дня є «знатній товаришъ войсковый»[8]). Того ж 1715 року гетьман Скоропадський скріплює «отческія добра» за «знатнымъ войсковымъ товаришемъ» Фед. Потребичем-Гречаним[9]). Року ж 1715 А. Кандиба — кол. корсунський полковник, — що його запідозрювали в участі в акції Мазепи, був відпущений з московського заслання на Україну без права посідати уряди. Як видно з актів, у цей час він зветься значним військовим товаришем[10]).

3 жовтня 1716 року стародубський полковник Лук'ян Жоравка стверджує с. Артюшково за Леонтієм Мархаленком, якого зве «знатный товариш войсковий»[11]). А гетьман Скоропадський в універсалі 27 серпня 1719 року його ж називає — «зьнатний полъку Стародубского товариш»[12]). Таким чином справді на цей раз маємо підтвердження, що знатним військовим товаришем міг у цей час називатися і бунчуковий і значковий — як було в даному разі — товариш; акти просто не договорюють його розряду, невиразно визначають його. Так само було і з Фед. Рубцем, який у грамоті Петра I від 12 січня 1721 р. зветься знатний

---

1) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 114, а. 37.
2) Там же, а. 39.
3) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр., № 11. 115, а. а. 5—6.
4) Укр. Архів. т. IV. Генер. Слідство Лубенськ. полку, с. 91.
5) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр., № 5085, а. 40.
6) Там же, а. 42.
7) Укр. Архів, т. IV, Генер. Слідство Луб. полку, с. 58.
8) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр., № 5084, а. 7.
9) Рукописи О. Лазаревського, № 70, а. 59.
10) А. Лазаревскій. Оп. ст. Малор., т. II, с. 189.
11) Укр. Архів, т. I, Генер. Слідство Статод. полку, с. 100.
12) Там же.

військовий товариш[1]), але перед тим р. 1715 в царській грамоті з 16 березня є значним товаришем Стародубського полку[2]). Є всі підстави припускати, що таким — тобто значковим товаришем — він лишився і в 1721 р. Так само виглядає і справа з Степаном Васильткевичем, який в січні 1721 р. є «знатный войсковий товарищъ», як титулує його царська грамота, а перед тим р. 1709 він і брат його Петро є «знатные полку Стародубовского товарищи»[3]). І так було не тільки з значковими, але й з бунчуковими товаришами. Отже, 28 грудня 1721 р. гетьман Скоропадський надає с. Сухоносівку в Лубенському полку «пану Якову Марковичу, знатному товаришеви войсковому»[4]). Тим часом, як відомо, Яків Маркович і в цей час був товаришем бунчуковим.

Ряд універсалів і грамот цих часів не дають можливости визначити таким способом, як вище, належність даного знатного товариша до вищої чи до нижчої ранги, до бунчукового чи значкового товариства. Деякі з них стосуються і до 20-х років XVIII ст. Отже, в універсалі гетьмана Скоропадського з 1720 року Петро Корецький названий значним військовим товаришем[5]). У листі до Івана Забіли з 1723 року наказного гетьмана Полуботка і генерального бунчужного Лизогуба з пропозицією негайного приїзду до Глухова він зветься «знатный товаришъ войсковый»[6]). І дуже цікавим є те, що цей Іван Забіла трохи не чверть століття зветься саме так, бо значним військовим товаришем був він і р. 1698[7]).

Злам у справі визначення і оформлення становища значного товариства, відокремлення в ньому розрядів відбувся р. 1723, і відбувся не з ініціятиви української влади, а органу, що представляв інтереси російського уряду — Малоросійської Колегії. Для неї, очевидно, були зовсім неясними ці категорії значного товариства, частина з якого мала йти в похід під бунчуком, частина під значком, а певна частина, можливо, ні до бунчукових ні до значкових не належала. Для Росії Петра І це було явище незрозуміле: адже там своє дворянство вже оформляли «табелью о ранґах» і до якихось ранґів мали пристосувати і українських поміщиків. У зв'язку з цим 4 травня 1723 року в щоденнику Генеральної Канцелярії нотується: «Подлугъ присланной зъ Малороссійской коллегіи, по писму г. брегадира Веляминова, къ оной писанному, въ войсковую канцелярію промеморіи, дабы всѣхъ въ Малой Россіи, якъ значковыхъ, такъ и бунчуковыхъ козаковъ, не обходя никого, по полкамъ и сотнямъ расписавъ, списокъ оныхъ прислано въ Коллегію. Отвѣтствено въ оную Коллегію

---

1) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 5341, а. 47.
2) Там же, № 5401, а. 44.
3) Там же, № 5279, а. а. 3—7.
4) Укр. Архів, т. IV, Ген. Сл. Луб. полку, сс. 90—91.
5) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр., № 5051, а. а. 19—20.
6) Рукописи Черн. Держ. Музею, № 242.
7) Там же, № 122.

промеморією жъ, что о присилцѣ къ ней списка всѣхъ вышъменныхъ козаков указу монаршего зъ сената не получено, однакъ, при розсилцѣ унѣверсаловъ въ малорос. полки о поготовости обще всѣхъ козаковъ до походу, куда указано будетъ, велено и вѣдѣнія именніе козаковъ, особно значковыхъ, а особно бунчуковыхъ, сколко ихъ де обрѣтается, в канцелярію войсковую прислать и, якъ присланы будутъ, тотъчасъ учинить на оныхъ пересмотръ»...[1]). Безперечно, що тепер вже був зроблений рішучий крок до організації українського службового дворянства. Місцеві, полкові канцелярії з пропозиції Генеральної Канцелярії — вона з певною фрондою вказала Малоросійській Колеґії на те, що її пропозицію можна було б і не виконувати, оскільки з Сенату, тобто органу вищого, а не рівного Генеральній Канцелярії, такого наказу не було, але далі вона таки виконує пропозицію Малоросійської Колеґії — мають відокремити бунчукових товаришів від значкових і скласти окремі списки компути. Вони, мабуть, робили це не дуже вдало, а справа була складна, якщо взяти на увагу попередній стан справи в Україні з невпорядкованістю — з погляду російської, та й не тільки тогочасної російської, а взагалі поліційної держави — і з «патріярхальною» невизначеністю окремих станів. І через це за місяць в діяріюші Генеральної Канцелярії записується (13 червня 1723 року), що надіслано ревізорів до всіх полків. «И тѣмъ ревѣзорамъ во всякомъ полку справити всѣхъ таковихъ, хто есть прямій зъ дѣда и отца козакъ, именній список одъ обозного до меншого стану, подлугъ данныхъ себѣ инструкцій, и особно всякую сотню и курѣнь, не мѣшаючи одного съ другимъ, по имени всякого и по прозванію или по отчеству, не обходя и курѣнчиковъ и никого иного, зревѣдовать; и оную ревѣзію въ особливій компутъ достовѣрно написать и, написавъ, руками своими оніи закрѣпить, а другую безъ закрипи спорядить и до войсковой енер. канцеляріи на день слѣдуючего мѣсяца 28 прислать с поспѣшеніемъ»[2]). Тут, хоч не говориться про списки значного товариства — бунчукових і значкових товаришів — але, як видно, мали на увазі і їх, оскільки ревізори мали переписати всіх козаків, починаючи від обозного, тобто і всю старшину.

На ділі значне товариство обслідувалося і під час цих ревізій і окремо — як наказували травневі універсали Генеральної Канцелярії — полковою владою. Щодо першого, то маємо такий факт, що Вас. Полоницькому, товаришеві бунчуковому, р. 1723 доручено «всю старшину (ніженську Л. О.) и товариство значковое и куренное переписать»[3]). Щодо другого — універсал наказного стародубського полковника Петра Корецького Косипові

[1]) А. Лазаревскій, Отрывки изъ дневника Гетманск. канц. за 1722—23 годы, с. 39.
[2]) Там же, с. 46.
[3]) В. Модзалевскій, Малор. Родословникъ, т. IV, с. 172.

Константієвичу та Данилові Дем'яновичу з 9 травня 1723 року (за 5 день після надіслання універсалу Генер. Канцелярії, але треба мати на увазі, що писаний цей універсал також у Глухові) на право їх бути значковими товаришами. Полковник при цьому вказує, що «з Санктпетербурху собственноручнимъ подписаніемъ Его Імператорского Величества состоялся указ взять его милости господину Стефану Лукичу Веляминову виденіе в всѣхъ Малоросиских полках бунчукових, значкових і протекціялних к службѣ монаршой...»[1]). Не будемо тут розгадувати суто формальне питання, чи був це указ імператора, на який покликається стародубський полковник, чи його не було, як виходить з нотатки Генеральної Канцелярії, — тут цікавіше інше: зараз же, довідавшися про цю пропозицію, стародубський полковник оформляє становище двох значкових товаришів і, очевидно, заносить їх у компут значкового товариства. 19 червня 1723 року правління ради старшини — «Его Імператорского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского Енералная Старшина» — надсилає спеціяльного листа до ніженського полковника в справі складання списків на бунчукових товаришів[2]). З цими списками на бунчукових і значкових товаришів возилися ще й в наступному 1724 році: 6 грудня 1724 р. Як. Маркович — на той час наказний лубенський полковник — здобув від правителів Військової Канцелярії пропозицію «о допросѣ Самойловича и Худолѣя зь товарищи: суть ли въ ихъ гетманскіе унѣверсали или они значковіе?»[3]). Якби вони мали гетьманські універсали — були б вони бунчуковими товаришами, в разі ні — значковими. І 10 грудня Маркович знов надсилає «до Худолѣя, Самойловичов и Константія Лисевича допросить ихъ — до бунчука или до знаку полкового належатъ»[4]).

Категорія тих значних товаришів, що не належала ані до бунчука, ані до знаку полкового, все ж таки знайшлася. Її ще деякий час титулують значним військовим товариством, а далі, відкинувши означення «значний» — адже значними були і бунчукові і значкові товариші, — утворюють з неї категорію «військових товаришів» у вигляді розряду, проміжного між значковими і бунчуковими, з своїм обсягом привілеїв і обов'язків. Ще в 1727 р. 14 жовтня гетьман Д. Апостол призначає тимчасовими суддями до Генерального Суду значних військових товаришів[5]). Універсалом 16 січня 1728 р. Д. Апостол стверджує обрання на Стародубське полкове обозництво «знатного товариша войскового пана Афанасія Есимонтовскаго»[6]). Універсалом з 30 листопада 1728 р. гетьман Апостол стверджує с. с. Евлашівку та Хоминці за Федором Василієвичем, який називається «знатній и

[1]) Дотаток № 12.
[2]) Харк. Центр. Архів. Черн. Відділ Архіву Малор. Колеґії, № 11339.
[3]) Дневникъ ч. 1, с. 165, 1893 р.
[4]) Там же, с. 167.
[5]) М. Судьенко, Матеріалы для отечеств. исторіи, т. І, сс. 2—3, К. 1853.
[6]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Доп. Зібр. № 5048., а. 49.

заслужоній товаришъ войсковій, мешкаючій в Ромнѣ»[1]). 30 жовтня 1730 р. Д. Апостол стверджує маєтності Дем'янові, Михайлові та Андрієві Рубцям, які є «знатніе войсковіе товарищи»[2]). Це остання звістка в моїх даних про значних військових товаришів: у 30-х роках XVIII ст. ми вже завжди матимемо діло з «військовими товаришами».

Так виділяються товариші військові — середня ланка значного товариства. Товариші ж бунчукові і значкові існують весь час (друге-третє десятиріччя XVIII ст.) і в 20-х роках, очевидно, лише точніше і сталіше розподіляються по цих категоріях. Спочатку, до реформи цього питання в 1723 році, бунчукові товариші звуться здебільшого також значними військовими товаришами і про їх належність саме до вищого розряду можна відгадувати згадками в універсалах про те, що даний товариш має йти в похід «при боку гетьмана» або що його виймається з присуду полкового суду. Так, приміром, універсалом з 9 вересня 1709 р. гетьман Скоропадський «бере під особливую оборону» військового товариша Омеляна Жадченка, а також його землі і гуту в Гадяцькому полку. Цього Жадченка мають «потягати» тільки до Генерального Суду[3]). Виходить, це бунчуковий товариш, хоч в універсалі жадної згадки про це немає. 18 січня 1713 року той же гетьман Скоропадський писав «ижъ п. Семена Пригару, товариша войскового, беремо въ особливую нашу протекцию и оборону. Зачимъ панъ полковникъ Черниговский, а особливо панъ сотникъ Седневскій, аби до жадних его, п. Пригары, войсковыхъ и посполитыхъ не потягали повынностей и до дворувъ его, въ якихъ подсосѣдки мешкаютъ, не интересовался, але мѣетъ он при боку нашом войсковие отбувати услуги, то бы зась мѣлъ до оного якую претенсию, теды таковій мѣетъ у Суду Войскового Енералного з него искаты управы»[4]).

Безперечно, що й тут ми маємо призначення під бунчук, хоч прямої згадки про це немає. Так само стоїть справа з призначенням «отправоваты услугу... при боку нашемъ» Захарія Прокоповича, яку я тут наводжу в одному з додатків[5]). І знов так само справа стоїть навіть у 1722 р., коли 25 вересня Генеральна Військова Канцелярія дала універсал військовому товаришеві Леонтієві Галецькому, щоб полковий Стародубський уряд «жадныхъ налоговъ и обыдъ чинити и до полкового суду и належитости потягати не важился, лечъ хто колвекъ мѣтиметъ з нымь що до росправи — повиненъ на его до суду войскового енералного заносити апелляцію и искати управи и сатисфакціи»[6]).

---

[1]) Укр. Архів, т. IV, Генер. Слідство Лубенськ. полку, с. 114.
[2]) Укр. Архів, т. I. Генер. Слідство Старод. полку, с. 226.
[3]) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № Ж. 41, а. 9.
[4]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фоид Деп. Двор. Зібр. № 783, а. 16.
[5]) Додаток № 10.
[6]) Рукописи М. Судієнка, № 101, ч. 1. а. 88.

З універсалу на бунчукове товариство в грудні 1735 року Михайлові Скоропадському ми бачимо певне пояснення цих неточних означень в документах на бунчукове товариство. Адже, виявляється, найбільше важив запис до компуту бунчукових товаришів, а з записаних до цього компуту навіть не всі мали взагалі універсальні посвідчення. Так, Мих. Скоропадський зазначив, що «началъ де он съ 1715 году блаженныя и высокославныя памяти Ея Императорского величества предкамъ служить въ ранге бунчуковыхъ товарищей и нынѣ де Ея Императорскому величеству по всеподаннѣйшой своей вѣрности служитъ. Не имѣя же онъ Михайло Скоропадскій на тот свой рангъ особенного универсала прежныхъ гетмановь за прежнее в том необыкновеніе, ибо де прежде знатнѣйшіе люди не по унѣверсаламъ гетманскимъ, но по компутамъ, кого оны гетмани за достойна того бунчуковихъ товаришей ранга усмотрѣлы, исчислялись...»[1]).

В кінці 20-х років XVIII століття ми раз-у-раз зустрічаємо назву «знатного бунчукового товариша». Так р. 1728 звалися: Григорій та Іван Гамалії[2]), Андр. Дзевульський[3]), Вас. Завадовський[4]), Іван Міклашевський[5]), Ст. Ширай[6]), допіру згадуваний Мих Скоропадський[7]), Ст. Тарнавський з Лубенського полку[8]) (цікаво, що р. 1712 він називається «значный товаришъ бунчуковый войсковый нашъ»[9]) — об'єднано назви значного військового і бунчукового товариша), р. 1729 — Макс. Корсак[10]), р. 1730 — Мих. Голембіовський[11]), Я. Маркович[12]). Але окремої вищої ранги значного товариства — шляхетства цим не утворено: з кінця 30-х років знатних бунчукових товаришів ми не зустрічаємо, лишається ранґа бунчукових товаришів, куди і входять багато хто з перелічених поміщиків.

Нарешті, товариші значкові. І в ці роки вони інколи ще звуться «значними товаришами полку», хоч все більше уста-

---

1) Додаток № 15. Трохи не дослівно повторює цю арґументацію універсал з того ж 1735 р. 23 грудня Я. Марковичеві: «Знатный бунчуковый товарищъ Я. Марковичь объявилъ намъ, что съ 1714 году служитъ онъ въ рангѣ бунчуковыхъ товарищей, а понеже съ прежняго обыкновенія на тотъ рангъ особенного универсала прежнихъ гетманов не имѣетъ, потому что де гетманы знатнѣйшихъ людей, которыхъ узнали достойныхъ быть бунчуковыми товарищами, тѣхъ въ Генералной Войсковой Канцеляріи приказали въ компутъ бунчуковыхъ товарищей написать, и они по тѣмъ компутомъ товарищами бунчуковыми считались, а универсаловъ де оным не давано». Днев. Записки Я. Марковича, ч. 1. с. 453, М. 1859.

2) Укр. Архів., т. 1, Генер. Слідство Старод. полку, с. 108.

3) Там же, с. 130.

4) Там же, с. 157.

5) Там же, с. 184.

6) Там же, с. 232.

7) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр., № 5186, а. 250.

8) Укр. Архів, т. IV, Генер. Слідство Лубенськ. полку, с. 109.

9) Там же, с. 110.

10) Укр. Архів, т. I, Генер. Слідство Старод. полку, с. 303.

11) Там же, с с. 113—114.

12) Примітка № I, — див. вище.

люється назва їх — товариші значкові. При цьому, коли в північних полках остання назва загалом домінує і перша є скорше виїнятком, то південні полки, даючи нам тепер численні факти наявности і в них значного товариства полкового, значковими товаришами їх ще сливе не називають. Кілька даних. 18 вересня 1707 року гетьман Мазепа стверджує «отъ чистии» ґрунта в Черкаській сотні Омелянові Жадченкові «значному товаришу полку Гадяцкого»[1]). Пару років пізніше цей Жадченко — я допіру про це писав — пішов у вищу ранґу бунчукового товариства. 11 травня 1709 р. гетьман Скоропадський надає військову частину в млині та звільняє від поколювщини й покабанщини Івана Остаповича, який є «значный полку Лубенськаго товарищъ»[2]). Року 1712 серпня 24 гетьман Скоропадський надає військову частину в млині «знатному товаришу полку Лубенского» Опанасові Михайловичу (Жуковському)[3]). Р. 1715 Ничипір Череповець згадується як «знатный товаришъ полку Стародубовского»[4]). В роки 1715—16 Йосип Кониський є «значный товаришъ полковой» Ніженського полку[5]). 18 березня 1715 р. акти кажуть про «знатного полку Кіевского товариша, именно Леонтія Мандрику»[6]). В купчій 1716 р. листопада 2 дня Яків Апостол значиться «знатнымъ товарищемъ полку Миргородского»[7]). 16 вересня 1717 року гетьман Скоропадський ствердив «знатному товаришу полку Лубенского» Іванові Вакулі ґрунта, які він дістав у посаг за своєю дружиною[8]). 30 червня 1720 р. Ів. Голембіовський є «знатный полку Стародубовского товаришъ[9]). І ще 27 травня 1723 р. в універсалі П. Полуботка й генеральної старшини В. Журман є «значній товаришъ полку Стародубовского»[10]). Отже, маємо строкатий малюнок полків, що в них тепер зустрічаються ці полкові товариші. Вони тепер існують скрізь. З другого боку, після 1723 р. ми значних товаришів полку вже майже не знайдемо[11]). Чи змінилася тільки їх назва, і вони тепер всі звуться товаришами значковими? Безперечно, так. Але, крім того, можна припускати, що не всі значні товариші полку були оформлені прийняттям під значок, формальним занесенням до компуту значкового товариства. З 1723 р. це заведено до практики, і тому лишаються тільки товариші значкові.

---

[1]) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № ж. 41, а. 4.
[2]) Там же, № П. 359, а. 133.
[3]) Там же, № Ж. 15, а. 159.
[4]) Там же, № П. 359, а. 50.
[5]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 511, а. а. 237—238.
[6]) Там же, № 5116 а. 23.
[7]) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № С. 131, а. 23.
[8]) Там же, № В. 163, а. а. 6—7.
[9]) Укр. Архів. т. І, Генер. Слід. Старод. полку, с. 112.
[10]) Там же, с. 151.
[11]) Маю кілька нотаток, що не йдуть далі 1728 р., коли (2 листопада) Мих. Улізко ще названий »зънатній полку Стародубъского товаришъ». Там же, с. 370

Значкових товаришів до 1723 року ми бачимо у Стародубському полку, де вони, як ми знаємо, зародилися раніше. Отже, р. 1716 стародубський полковник бере під значок, а разом із цим «в особливую полковничую свою оборону и протекцию Дмитра Половця та Івана Петровського[1]), в грудні 1718 р. — Максима Нечаєнка та Івана Кацкова[2]). Але р. 1719 вже згадується значковий товариш і в Прилуцькому полку. Отож, 20 липня 1719 р. розглядали справу про ґрунта поміж «ратушанами» красноколядинськими та «грицювчанами» (мешканці с. Грицювки). На суді серед «притомнихъ» осіб згадується і Захар Прокопович — значковий товариш полку Прилуцького[3]). В додатку № 13 я друкую цікаву скаргу 2-х значкових товаришів Іванів Биховців з Прилуцького полку. Про неї мова в своєму місці. Але зараз треба звернути увагу на вказівку цього документу, що «вь нинешнем 724-м году... отписано насъ по указу всемилостивейшего нашего монарха въ козацкой конпутъ под знакъ полковой Прилуцкий»... З цієї вказівки можна зробити висновок, що після 1723 р. був набір до компуту значкових товаришів із значнішого козацтва по тих полках, де такий компут був нечисленний, або — це можна припустити,скажім, для полку Полтавського — де його зовсім не було. Адже в ряді південних полків дані про значних товаришів з'являються тільки після 1723 р. Наприклад, про значкове товариство в Гадяцькому полку перша згадка — з відомих мені даних — стосується до 1724 р., коли в купчій 3 вересня продажу священиком Дмитром Яковлевим землі Григорові й Остапові Гришкам перший з Гришків зветься значковим товаришем[4]).

Остаточно оформити і врегулювати справу з значковими товаришами в полках України-Гетьманщини мав розділ II указу імператриці Ганни Іванівни з 8 серпня 1734 р. кн. Шаховському — правителеві Лівобережної України. Указ пише: «В полках малороссійских значковым товарищам быть указному числу, а имянно: в Нѣжинском, в Стародубовскомъ, в Черниговском, Лубенском, Полтавском, Переяславском — по пятидесят. В Киевском, Миргородскомъ, Прилуцкомъ, Гадицком — трицати. І в которых полках против того оных значкових есть ізлишнѣе число, і они ж в том быть неспособны, — тѣх (кромѣ полковой старшины і других знатных людей дѣтей) написать в рядовые казаки. А впред никого в число значковых товарыщей без указу Генеральной войсковой канцеляріи не писать» [5]). Цей указ з точністю поліційної держави врегулював кількість значкових товаришів. Він відповідав постійному стремлінню російського уря-

1) Додаток № 8.
2) Додаток № 9.
3) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 2775, а. 12.
4) Полтав. Кр. Іст. Архів. Двор. Деп. Зібр. № Г. 241, а. 5.
5) Древлехранилище РСФСР, Кн. № 79/1806 Малор. Експед. Сената, а. а. 333—334.

ду і його представників, що в цей час правили Лівобережною Україною, поставити і нове українське дворянство в положення службового дворянства російського. Як для дворянства російського доба Петра I і його наступників була нелегкою добою напруження сил, так і для нового зверхнього стану України-Гетьманщини ці заходи російського уряду рвали його нормальний розвиток на шляхтича-воїна, що за старим ще в принципі феодальним зразком мав певні обов'язки щодо служби державі, зокрема під час війни, і намагалися поставити його в першу чергу в становище офіцера чи службовця цієї держави. На Гетьманській Україні, тим часом, у зв'язку з збереженням нею автономії, ці заходи російський уряд міг провадити не в повній мірі. Саме цим слід пояснювати той проміжний стан поміж шляхтичем-воїном Гетьманщини та дворянином-службовцем поліційної російської держави XVIII ст., який надовго буде характеристичний для зверхнього стану України XVIII ст.

IV

Характер зобов'язань і служби значного військового товариства. Служба з населених мастків. Соціяльний склад значного військового товариства. Соціяльне положення його. Його вимоги «належної чести». Освіта, життя та побут значного товариства у XVIII ст.

У дальшому викладі буде спеціяльна мова про службу значного товариства, в попередньому викладі про неї було немало згадок, тут же спеціяльно з'ясуємо самі принципи цієї служби.

В додатку № 20 я наводжу універсал гетьмана Розумовського. Гетьман вказує, що проведено розслідування по полках, яке виявило немалу кількість осіб — нащадків української старшини та духівництва, які не несуть жадної служби для держави. Чернігівській полковій канцелярії, — а значить і всім полковим канцеляріям, — пропонується таких осіб «употреблять от полковой Черниговской канцеляріи в приналежащую войсковую службу в числѣ значковихъ товарищей». Мотивацію таких службових обов'язків тут же наведено: дані особи «к отправлению службы способни и ползуются разделенними или оставшимися от отцовъ своихъ грунтами». Це—стосується до «бунчуковихъ и войсковихъ товарищей, старшинъ полковихъ, сотничьихъ и протопопскихъ детей». Для цих примусове призначення в нижчу ранґу, ранґу значкових товаришів є, очевидно, видом кари за те, що вони користуються з своїх маєтків, не відбуваючи військової за це служби. Є ще в полках і нижчі шари поміщицької кляси — «значковихъ товарищей и поповских детей», що живуть, «потому жъ козачими грунтами безъ службы владея». Влада наказує цих «наряжать к отправлению войсковой службы в числѣ выборныхъ козаков, даби нихто, владея грунтами, безъ службы обретатся не могъ и темъ однимъ против другихъ обиди небыло». З «доношения» Лубенської полкової канцелярії гетьманові К. Розумовському, яке також друкується в додатках до праці (№ 21), видко, що вона з здивованням спинилася перед питанням, як бути з дітьми «полкових старшин, сотниковъ и значковых

товаришей», які «нѣ в какомъ званіи еще ненаходящиеся, а к службѣ дѣйствительно уже годящиеся и могущіе». На погляд канцелярії, «без служби имъ праздно быть не должно». І Київська полкова канцелярія в «доношеніи» 16 вересня 1748 р., відповідаючи на пропозицію Генеральної Військової Канцелярії «дѣлат обстоятельние справки нет ли в полках таковых праздних людей, кои називая сами себе бунчуковими і войсковими товарищамы, а не имѣя на тѣ звания никаких от Генералной Войсковой Канцелярии унѣверсаловъ, без жадной службы находятся і оной ни з бунчуковими і войсковими, а ни в значкових і рядових козаках и малѣйше не отправляютъ, и буди гдѣ таковие сищутся, то оних тотъчасъ от полкових Канцелярий висилать в Глуховъ в Генералную Войсковую Канцелярию ко опредѣлению за усмотрениемъ всякого с нихъ згодности в разние звания всяких с них хто достоинъ бить можетъ, даби оние праздни без служби не находились», — перераховувала цілий ряд таких осіб і з турботою зазначала, що ці «праздно находящиеся дѣти... родительское имѣние от времени до врѣмени приводятъ в потеряние и крайное опустошение, так что впредь с оного и служби отправлять будет уже нѣсчего» [1]).

В усіх цих документах ми бачимо підтвердження старого, ще в принципі февдального, порядку служби з землі; українське шляхетство звільниться від нього при Катерині II, набувши права «вільного російського дворянства». Погляд гетьмана виразно вказує, що всі поміщики з землі мають служити. Лубенська влада збентежена тим, що цілий ряд «могущих», — тобто своїм майновим забезпеченням спроможних відбувати службу в колах шляхетських загонів, — за точне виконання гетьманового ордеру залишиться поза лавами цих шляхетських станових розрядів. Та винуватити в цьому мала вона не гетьмана: заважав цій організації українського поміщицтва та її поміщицької служби з своїх маєтків вже згадуваний нами указ Ганни Іванівни, що встановив сталі норми значкового товариства по полках. У ці норми не вміщалися всі діти нових дідичів, а це вже було і небажано і небезпечно для них, бо, не увійшовши до значного товариства чи не обійнявши якогось уряду, можна було втратити юридичний титул своїх земельних володінь. Для февдальних в основі принципів організації суспільного ладу це певну ролю повинно було відігравати.

Я тут не буду говорити про численні надання земельних маєтків за службу, за заслуги перед тогочасною державою і під умовою служби і дальших заслуг перед нею, про умовно більше формою, ніж змістом, — надавання населених маєтностей «до ласки військової» знов же під умовою служби в них. Це річ відома і цілком зрозуміла для тогочасної організації суспільного ладу. Я спеціяльно спиняю увагу читача на тих даних, що різко

[1]) Додаток № 17.

і виразно випинають і виопуклюють саме цей характер службового населеного маєтку. В додатку № 6 я друкую цікавий універсал гетьмана Мазепи з 25 березня 1705 року. Гетьман зазначає, що до нього «подавалъ... свою суплѣку панъ Леонтій Римша значный товарищъ полку Чернѣговского». Товариш писав, «что синъ его, которій завше бывало отбуваетъ вмѣсто его военніе службы, теперь судбами Божіими преставился от сего житія». Отже, служба Леонтія Римші не персональна, зобов'язаний службою його ґрунт, і влада мириться, що з нього служить його син. Син Римші помер, сам він «при старости лѣтъ своихъ будучи, не можетъ уже... отбувати услуг войсковых» і через це просить «абысмо уволнили его от всяких повинностей и дорогъ войсковыхъ». Гетьман визнає його прохання за слушне, але задовольняє його «тилко под такою кондиціею, же мѣет онъ, когда колвекъ военній позоветъ случай, доброго и совсѣмъ справного от себе виправовати козака». Таким чином не порушиться служба з старшинського ґрунту і не потерплять інтереси України-Гетьманщини як держави. Далі, звернемо увагу на універсал — додаток № II — гетьмана Скоропадського з 29 липня 1720 р. військовому товаришеві Івану Бороздні, що мав характер позовного листа в справі Бороздни з його зятем бунчуковим товаришем Фомою Городиським. Документ наводить побутові сторони життя тогочасних дідичів. Один із них — молодший і менш заможний — лишився, зрештою, після побоїв у сумному становищі, не маючи за словами документа, «нѣ сына, нѣ сѣна», але ми звернемо увагу тут на те, що коли Фома Городиський жив з Бороздною, він, — зазначає гетьман, — «въ войсковихъ случаяхъ за себе, а барзѣй за вас без пощадѣнія здоровя» служив. Знов, виходить, служив з спільного ґрунту, при чому і сама служба йшла від маєтности, а не від особи Івана Бороздни. Так буде і з дальшими фактами. Стверджуючи 11 травня 1722 р. за Мих. Улізком с. Рохманове, гетьман Скоропадський мотивує це ствердження його «услугами», «которіе он на мѣсцу отца своего пана Тимофѣя Вълѣзка, знатного товариша полку Стародубовского одправуючи, попался былъ до шведовъ и тамъ тяжкую черезъ долъгое время утерпѣвалъ неволю, а нынѣ помощію Божию з оной вишелъ и может неотмѣнно войсковую отбувати службу, якъ естъ до оной изгоденъ»[1]). І тут Мих. Улізко служив за батька, слід думати, з батьківського ґрунту. Року 1738 казав у «сказці» про свої служби значковий товариш Іван Келеберда, що він був призначений у значкове товариство «на мѣсто родного брата его, Андрея Келеберды, от полковника Миргородского господина Капниста унѣверсалом»[2]). Чому призначений «на мѣсто родного брата»? Слід думати, тому, що дана маєтність мала спроможність відбувати старшинську службу.

[1]) Укр. Архів, т. 1, Генер. Слідство Препод. полку, с. 369.
[2]) Додаток № 22.

В серпні 1750 р. великобудиський сотник поставив у Полтавській полковій канцелярії справу про те, що козак Ф. Михненко з його сотні не несе козачої служби й не платить податків, прикриваючися тим, що син його Андрій службу несе значковим товаришем. Полтавська канцелярія ухвалила не задовольняти прохання сотника про дозвіл притягати старого Михненка до служби, бо він має нерозділені ґрунти з сином[1]). Отже, з спільного ґрунту йшла служба значкового товариша, і тому батько його служити вже не був зобов'язаний.

Ще дані. У квітні 1752 р. «Обозной Генералній господинъ Кочубей доношениемъ его Ясновельможности представляя, что опредѣленній по ордеру его Ясновельможности в Генералную Артилерию для исправленія по оной касаючихся дѣлъ значковій товарищъ Тимофѣй Левенецъ доношениемъ ему господину обозному обявляя, яко отецъ его полку Полтавского сотнѣ Царичанской козакъ Иосифъ Левенецъ употребляется к другой козачей службѣ, он же Левенецъ от отца не отдѣленъ, при Генералной Артилеріи находится дѣйствительно і порученніе ему дѣла исправляет радителнѣе и лутше всѣх других чинов опредѣлених к Генералной Артилеріи, — просил онъ, господинъ обозній генералній, дому отца оного значкового товариша Левенца к другим службам не привлекатъ»... Гетьманський ордер ствердив це прохання генерального обозного[2]). Справа ця, як бачимо, аналогічна попередній, і, як і там, даний ґрунт дає можливість нести службу одному значковому товаришеві, а інший служб нести не має. В обох випадках мова про батька й сина. Але зовсім не обов'язково, щоб син служив за батька. Важливо інше — щоб з даного ґрунту йшла дана служба. 22 травня 1753 р. Полтавська полкова канцелярія розглядала прохання Федора Риленка. Цей Риленко був зять значкового товариша Ів. Шугайла. «Даннимъ з полковой канцеляріи Ивану Шугайлу откритимъ ордеромъ велено ему, Шугайлу, з зятемъ своимъ Федоромъ Риленком (которой, какъ онъ Шугайло, доношениемъ и сказкою показалъ, с ним на едном дворѣ живетъ и грунтами оны нераздѣлно владѣютъ) отправлять службу за едно». Та справа на цьому зовсім не скінчилася. Федір Риленко тепер став протестувати, що Керебердянський уряд взяв на службу в похід за Дніпро його батька, як козака, «ко искоренению (sic!) гайдамак козаками». Цей його батько — доводить Ф. Риленко — також має спільне господарство з ним і з його тестем — значковим товаришем Шугайлом. І полкова канцелярія, перевіривши цю справу, вирішила, що господарство справді спільне, а коли так, то старий Риленко має бути звільнений від козачих служб і повинностей[3]). Тут уже служба з ґрунту значкового товариша Шугайла при-

---

1) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Полт. Полк. К—рії. Справи 1750 р., кн. II а. 93.
2) Там же..., Справи 1752 р., а. а. 547—548.
3) Там же..., Справи 1753 р., а. 110.

криває аж двох Риленків, які можуть не служити, або «отправлять службу за едно», тобто заміняючи значкового товариша в окремих походах. Важить найбільше те, що всі ці особи живуть «на едном дворѣ... и грунтами оны нераздѣлно владѣютъ». 18 червня 1753 р. Полтавська полкова канцелярія разглядала прохання значкового товариша Фоми Лиха, в якім він просить звільнити його від походу за Дніпро «ко искорененію гайдамакъ», бо, поперше — «онъ въ полковой Полтавской Щотной Комисіи о явке его к щоту обовязанъ подпискою», подруге — «живущій с нимъ совокупно и заедно отправляющій службу швагеръ его Мойсѣй Мороз толко еще минувшего мая в послѣднихъ числахъ прибил с линѣи з шестимѣсячной службы». Полтавська полкова канцелярія знайшла ці мотиви резонними і звільнила Лиха від походу на гайдамак, замінивши іншим значковим товаришем[1]). Отже, тут важить і служба швагра, що живе і служить з значковим товаришем «заедно» з спільного ґрунту. 7 липня 1755 р. до Полтавської полкової канцелярії подав прохання Петро Мороз. Він просить заборонити владі першої полкової сотні притягати його до козачої служби. Мотивація така: «в данномъ умершему брату его полкового суда писару Никифору Морозу з войсковой Генералной Канцеляріи 1744 года генваря 29 д. указѣ... повеленно оному брату его службы отправлять в числѣ значкових товарищей от дому отца своего». «По умертвіи жъ обявленного брата его судового писара сего 1755 году в месяцѣ априлѣ, яко отецъ его остался старъ и слѣпъ, онъ, Петро Морозъ, от дому оного отца своего в силѣ данного брату его з Генералной войсковой Канцеляріи Указу в томъ званіи служить в состояніи». Просить він «о битіи ему по прописанному Генералной Канцеляріи Указу от дому отца своего в числѣ значкових товарищей». Полтавська полкова канцелярія визнала його бажання і його мотиви за слушні: оскільки він «служить в числѣ значкових товарищей можетъ», то «определенно на мѣсто его (Ничипора) показанному брату его Петру Морозу з дому отца своего отправлять службу в числѣ значкових товарищей до волѣ и разсмотренія господина гетмана[2])»... І тут з «дому», тобто з господи, з ґрунту, служать службу і Мороз-батько, коли він не старий і не сліпий, Ничипір Мороз, хоч він є судовий писар і служити йому нібито значковим товаришем не потрібно, Петро Мороз, коли він підріс і до служби здатний.

Але це, безперечно, ще старий, ще февдального типу принцип дворянської служби з населеної маєтности. Від нього дуже далекий погляд російської влади, що зближує українського шляхтича-значного товариша з певним чином. До чину тут дуже далеко, адже з ґрунту служать різні особи, і для влади ніби найголовніше саме те, щоб служба з ґрунту відбувалася, а не те,

---

[1]) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Полт. Полк. К-рії. Справи 1750 р., кн. II, а. 257.
[2]) Там же... Справи 1755 р. а. 376.

хто саме її буде відбувати. Це свідчить за архаїчність українських порядків: вони відповідають службі з землі російського дворянства у XVII ст., коли воно ще чинів у масі своїй не мало, а йшло на війну на чолі своїх невеличких загонів; у XVIII ст. російське дворянство служило вже інакше, проходячи службу в певних рангах російської військової чи адміністративної організації. Постає, проте, питання, чи не були ці архаїчні явища місцевим пережитком у відсталому Полтавському полку, з якого я здебільшого наводив зараз матеріял, та чи стосуються вони і до інших розрядів значного товариства, опріч товаришів значкових.

Аналогічні явища спостерігаємо і по інших полках. Так, указ правителів Генер. Військової Канцелярії до Стародубського полку з 25 серпня 1724 р. каже про таке: Ів. Тищенок одружився з удовою Вас. Журмана, значкового товариша, і просив прийняти його на службу та ствердити за ним маєтності небіжчика. Правителі — «выдячи его, Тищенка, до службы войсковой згодности способност, ...казали оного до компуту козацкого между значковое полку Стародубовского принят и вписат товариство»[1]. Значить, і тут має йти служба значкового товариша з даного ґрунту, і, оскільки Тищенок до неї здатний, влада зовсім не заперечує, щоб він володів цією землею. Аналогічну справу бачимо і в полку Переяславському. Виходець «з полской области, повѣту Старо-Быховского, з мѣстечка Ворколабова» Антін Юр'їв «в 740 году оженился на женѣ умершего значкового товарища и нинѣ жителство імѣетъ на козачему грунтѣ». Полкова влада і Генеральна Військова Канцелярія задовольнили в зв'язку з цим його прохання прийняти його до складу переяславського значкового товариства[2]).

І так само було і з іншими розрядами значного товариства. Отож, в грудні 1751 р. канцелярист Генеральної Військової Канцелярії Андрій Куп'янський просив призначити «на мѣсто отца моего в войсковіе товариши». Мотив — старість батька і потреба «подлежащого по домашней экономіи смотрѣнія»[3]). Служити, виходить, Андрій Куп'янський буде на місці батька, тобто з його маєтности, з якої йшла служба військового товариша. Це про військового товариша. А ось такі ж дані про бунчукових товаришів. В універсалі гетьмана Розумовського з 9 листопада 1760 р. читаємо: «сего ноября 5 дня абшитованій бунчуковій товаришъ Иванъ Костенецкій поданнимъ намъ доношениемъ представил, что де онъ, Костенецкій, от всѣх воинскихъ и статскихъ службъ нами за глубокую старость и его дряхлость уволнен, а на мѣсто его опредѣленъ былъ синъ его Афанасій въ звание бунчуковихъ товарищей, кой сего году умре. Ревнуя же де онъ Кос-

[1]) Укр. Архів, т. 1, Генер. Слідство Starod. полку, с. 152.
[2]) Київськ. Центр. Архів. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 8055.
[3]) Там же, № 3176.

тенецкій отечеству, чтобы изъ двора его служба отправлялась, представилъ намъ при томъ своемъ доношеніи друггова своего сына Григорея Костенецкого с прошениемъ за тѣ отправление самим имъ Иваномъ и сыномъ его Афанасіемъ Костенецкими службы об опредѣленіи того его сына Григорея Костенецкого в воинскую службу нашего разсмотрения». І гетьман призначає Костенецького військовим товаришем [1]). І тут, як ми бачимо, служба йде з двору, з маєтности, тільки, мабуть, момент «годности» молодшого Костенецького в бунчукові товариші був спірний, і він здобув нижчу рангу військового товариша.

Ґрунт, маєтність мали бути достатні для того, щоб з них могла йти служба значного товариша. Могло бути і бувало, що менш заможні елементи — це стосується до значкового товариства — не могли витримати служби, а вона проводилася значною мірою коштом самого товариша — і руйнували своє господарство. В останнім разі їм нічого не лишалося, як іти у відставку, просити звільнення від служби. Саме так у 60-х роках XVIII ст. було з значковим товаришем Київського полку Микитою Довгалем. У своїм проханні він вказував, що батько його служив значковим товаришем і був у багатьох походах. «Которие службы чрезъ многие года оной отецъ мой, самъ единственно от себе отправляя (натяк, що інші особи не несли разом з ним із його ґрунту обов'язки і «навантаження» значкового товариша Л. О.), немалое число движимого и недвижимого имущества поронилъ и чрез то до такого убожества пришелъ, что болѣе с чего и служить уже былъ не в состояніи». Після того — а звільнили його від навантажень за бідністю в 1748 р. — «з дому отца моего службы точию чрез четире года, то есть по 752 годъ, не было...» Далі став служити Микита Довгаль: спочатку військовим канцеляристом, далі, з 1756 р. значковим товаришем — «зъ оставшойся по отцевѣ моемъ мнѣ наслѣдственной части малой грунту по нарядамъ и опредѣлениям полковой Киевской канцеляріи былъ в... частихъ командированияхъ». «Командирування» мав він справді численні — він їх перераховує в своєму проханні — і свідчить, що «и далѣе от отправления тех же служеб я, нижайший, не отговаривался б, но через више писанние уже мною чрез не малое время отправление службы в такое несостояние пришел, что далѣе и службы по званию моему несть несостоятеленъ, ибо изъ вишеписанной по отцевѣ оставшойсь малой части грунту нѣкоторое число... на вишеписанных службах издержал и остаюсь теперь при крайнемъ недостачествѣ». Раз ґрунт недостатній для служби з нього значковим товаришем, Микиті Довгалеві лишається просити про звільнення від усіх служб [2]).

Отже, служба йде, як бачимо, від двору, від ґрунту, від

[1]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд. Двор. Деп. Зібр. № 114, а. 76
[2]) Київськ. Центр. Арх. Д. Актів. Фонд Г. Н. Канц., № 4379.

маєтности. Це старий февдальний принцип. Найповніше він прикладається до товаришів значкових, на цьому ж принципі несе військову службу і все рядове козацтво. Різниці ніби нема, як козаки, несуть службові обов'язки і значні товариші, до того ж раз-у-раз їхні обов'язки складніші і важчі. Різниця, проте, все ж була і полягала в тому, що значний товариш у переважній більшості випадків ніс службу з маєтности населеної, тобто частково коштом підневільної праці соціяльно-залежного від нього селянства.

Значне товариство — це українські поміщики, що володіли населеними маєтками. Таке становище усталюється за ним вповні з кінця XVII ст. Отже, 23 жовтня 1689 р. чернігівський полковник Яків Лизогуб дав частину слобідки Мохнатинської Ів. Утві, значному товаришеві полковому, при чому вказує, що і «мешкаючими людцями, колко их там найдуется, владѣти позволяем» [1]). Це — дозвіл володіти, а значить — і користувати з праці цих «людців». Універсалом з 23 квітня 1700 р. гетьман Мазепа ствердив права «значкового товариша полку Черниговского» Івана Шаршановського на 5 «тяглых людей», що осіли на його «власномъ отческомъ кгрунтѣ». «Во владенію тыми людьми» йому ніхто не має чинити перешкоди [2]). І Сем. Палій надає селянство новим поміщикам, що з'явилися і на Хвастівщині. Отже, р. 1702 він дає «значному в дѣлах войсковихъ товаришу» Карпові Чисникові два млини і «впослушенство посполитыхъ людей Мотовиловскихъ и низшой Малой Салтановки» [3]). Це перші чи одні з перших згадки про кріпацтво. У середині XVIII ст. значне товариство — це, як правило, поміщики, що володіють кріпаками.

Погляньмо на деякі дані, що скажуть нам про силу, економічну міць цих українських поміщиків XVIII ст. Так, за описами 1782 р. про службу старшини Київського полку видно, що тут було 4 бунчукові товариші. Про кількість кріпаків в одного з них не зазначено. Троє інших мають 381, 145 та 23 кріпаків [4]). Разом — 549 душ, а на одного бунчукового товариша це становить 183 душі [5]). Року 1783 в Ніженському полку було 17 бунчукових товаришів, мають вони душ: від 1 до 10 — 4 бунчукові товариші, від 11 до 30 — 2, від 31 до 50 — 3, від 51 до 100 — 7 та від 101 до 200 — 1. Разом усі бунчукові товариші мають 756 душ, а на 1 це складає 44 особи чоловічої статі [6]). В Лубенському полку бунчукові товариші далеко заможніші. Того ж

---

1) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 2483, а. 6.
2) Там же... № 1598, а. 5.
3) Там же... № 1658, а. 5.
4) Тут, як і далі, враховуються тільки «душі» чоловічої статі.
5) Київськ. Центр. Архів Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 9000.
6) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Пох. Канц. Румянцева-Задунайського № 2636.

1783 р. тут є 5 бунчукових товаришів. Вони мають кріпаків чоловічої статі:

до 100 душ — 1,
від 100 до 200 — 1,
від 200 до 300 — 1,
від 400 до 500 — 1 та
від 700 до 800 — 1.

Разом за ними було 1586 кріпаків-чоловіків, і, таким чином, на одного бунчукового товариша Лубенського полку припадає в середньому кріпаків чоловічої статі 317 осіб [1]).

Інші дані про товаришів військових. Р. 1783 їх у Ніженському полку було 70. Примусовою працею селян вони були забезпечені так:

не мали зовсім селян	—30
мали від 1 до 10 душ	—16
від 11 до 30 душ	—17
від 31 до 50 душ	— 5
від 51 до 100 душ	— 1
понад 200 душ	— 1

Разом за 70 товаришами було 902 селян, і це становить коло 13 осіб на військового товариша[2]). Тут треба зробити одне застереження: річ у тім, що велика кількість товаришів, які не мають кріпаків, має бути обмежена тим, що частина з них не була відокремлена від господарства батьків, а тому не показувала своїх кріпаків. Якщо ми візьмемо 40 військових товаришів, які селян мали, то на одного з них припаде 22—23 душі. Це все ж таки значно менше, ніж у товаришів бунчукових того ж полку. В Лубенському полку в тому ж 1783 році ми маємо такі дані про військових товаришів щодо їх володіння кріпаками. Було разом у Лубенському полку 35 військових товаришів. Мали вони за собою душ:

не мали зовсім	— 5
мали від 1 до 10	— 7
від 11 до 30	— 7
від 31 до 50	— 5
від 51 до 100	— 7
від 101 до 200	— 3
від 201 до 300	— 1

Всього ж за ними було 1616 селян чоловічої статі, чи по 46 селян в середньому на військового товариша[3]). Таким чином в цьому полку ми маємо значно більше забезпечення примусовою працею, — ніж у військових товаришів Ніженського полку, та навіть більше, ніж у бунчукових товаришів Ніженського полку. Поміщики в південній частині Лівобережжя були — на це була

---

[1]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд. Пох. Канц. Рум.-Задун. № 2636.
[2]) Там же.
[3]) Там же.

низка причин історичного і економічного характеру — значно заможніші. Відміна поміж «забезпеченням» поміщиків півдня і півночі буде ще виразніша, коли ми візьмемо дані про 3-х військових товаришів, які були р. 1779 в Чернігівському полку. З них один мав 3 душі, другий 5, третій 10, тобто разом 18, чи по 6 в середньому на одного[1]).

Перейдемо до товаришів значкових. Року 1775 в Ніженському полку було 36 значкових товаришів. З них:

не мали зовсім кріпаків	— 21
мали від 1 до 10	— 11
від 10 до 15	— 2

Крім того, два значкові товариші мали від 1 до 5 підсусідків[2]). Я, працюючи в Архіві, не зробив в даному разі підрахунку загальної кількости належних значковим товаришам кріпаків, але й з наведених даних видко, що забезпеченість цієї нижчої ранґи шляхетства примусовою працею була дуже слабка. За відомостями ж по тому ж Ніженському полку 1779 р. стан з кріпаками є такий. Дані подаються про 23 значкових товаришів. З них:

не мали зовсім кріпаків	. 14
мали від 1 до 7 душ	. . 7
мали 30 душ	 1
мали 2 підсусідків	. . . 1

Разом за значковими товаришами було 59 душ та 2 підсусідки, тобто в середньому на 1 товариша менш як 3 душі[3]). Поміщики з цих значкових були дуже дрібні, «дрібномаєткові».

В Київському полку р. р. 1779—80 був 31 значковий товариш. З них не мали кріпаків — 17 значкових, мали за собою «душ малор. породы» 8 значкових. Разом за ними було 142 душі. Але при цьому 105 душ мав один Іван Радиславський. Решта 6 значкових товаришів мала підсусідків. Разом за ними було 45 підсусідків, але при цьому один з них мав 22 підсусідки[4]). Я не виводжу тут середніх даних, бо підсусідки і кріпаки — не тотожні поняття. Крім того, середнє число кріпаків, при наявності більш як половини значкових товаришів, які кріпаків не мали, тільки б затемнювало справжній стан справи: воно робить усіх значкових товаришів дрібними поміщиками, тоді як частина з них була не поміщиками, а видом різночинської інтеліґенції свого часу (напр., поповичі), яка цим способом намагалася пройти в лави вищого стану суспільства. За даними 1782 р., в Київському полку значиться вже 65 значкових. Щодо селян, то справа тут виглядає так:

---

1) Рукописи О. Лазаревського, № 41—4.
2) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Черн. Губ. Предв. Дворянства, № 1633.
3) Харк. Центр. Істор. Архів. Черн. Від. Архіву Малор. Колеґії № 30061.
4) Рукописи О. Лазаревського, № 41/4.

Не позначено у відомостях про володіння кріпаками

	про —	40
мали від	1 до 10 душ .	7
від	11 до 30 . . .	7
від	31 до 50 . . .	3

Мабуть, з цих 48 значкових, що про них відомостей не подано, більшість кріпаків не мало. За тими ж 17 значковими, які мали душі «малоросійської породи», було разом 275 душ, тобто по 16 на одного[1]).

Перейдемо до полку Чернігівського. Тут р. р. 1779—1780 є 30 значкових товаришів. З них не мають зовсім селян-підданих та підсусідків 15. Щоправда, 4 значкові не мають за невідокремленням свого господарства від господарства батьків. Підсусідків мали 9 значкових, і було за ними 51 підсусідок. А підданих мали тільки 6 значкових. Було за ними 134 душі, тобто більше, як 22 душі на одного. Але за самим І. Соколовським було 50 підданих та за Я. Войцехівським 30. Решта мала нечисленну кількість кріпаків[2]). У Прилуцькому полку за цих же років було 40 значкових. З них не мали зовсім ні селян, ні підсусідків 33 товариші. Мали тільки підсусідків 3 товариші, і за ними було разом 7 підсусідків. Мали підданих 4 значкові. Один з них мав 4 хати, 3 інші — разом 298 душ. Кількість дуже велика, але 289 душ мав лише один Кир. Тодорський[3]).

Нарешті, в Лубенському полку було р. 1783 42 значкові товариші. Забезпеченість їх працею підданих чоловічої статі була така:

не мали зовсім підданих		11
мали від	1 до 10 . . .	11
від	11 до 30 . . .	16
від	31 до 50 . . .	1
від	51 до 100 . . .	3

Разом за ними було 682 душі, і, коли ми візьмемо тільки тих 31 товариша, які мали кріпаків, то в середньому на одного припаде 22 особи[4]). Це вже кількість не мала і вона дорівнює забезпеченню кріпаками військових товаришів у північному Ніженському полку, вища за забезпеченість значкових товаришів північних полків, але нижча за забезпеченість військового товариства в Лубенському полку.

В цілому треба сказати, що дані, які я тут наводив, надзвичайно не повні, не дають вичерпної картини поміщицького володіння кріпаками щодо всіх полків і щодо всіх ранг значного товариства. До того ж вони всі стосуються до кінця XVIII ст.,

---

1) Київськ. Центр. Архів. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 9000.
2) Рукописи О. Лазаревського, № 41/4.
3) Там же.
4) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Похідної Канц. Румянц.-Задунайського № 2636.

коли були деякі модифікації в становищі значного товариства — старшини. Вони дають матеріял лише для деяких спостережень. Зокрема, вони кажуть про бунчукових і військових товаришів кінця XVIII ст., як про дрібних і середніх дідичів, про значкових — як про дрібних дідичів, з одного боку, та як, почасти, безкріпацький шар зверхнього стану. Коли ми побачимо, з яких верств проходили в значкові товариші, ми зрозуміємо, що частина з них була службовою різночинською групою свого часу. А втім і серед значкових інколи, як ми вище бачили, бували добре забезпечені дідичі. Тяжко сказати, чому саме вони затримувалися в цій нижчій ранзі зверхньої верстви. Можливо, що для деяких за причину мало бути «підле», тобто низьке, походження, для інших — мала придатність до служби.

Сухі дані про кількість підданих-кріпаків, мабуть, недостатньо яскраво виявляють стан заможности знатного товариства. Розкриємо щоденник одного з них і побачимо, що значило володіння цими числами підданих. Року 1732 у бунчукового товариша Якова Марковича було на хуторі Кривій Руді «овець всѣхъ старихъ 562, а молодихъ овець всѣхъ 274, итого всѣхъ овець 836. Коровъ дойнихъ 51, коровъ яловихъ 14, бугаевъ 2, а молодихъ два, быковъ третяковъ 4, назимковъ бичковъ 12, а назимковъ телиць 10, телятъ бичковъ 24, а теличок 27, итого поголовья 146, воловъ рабочихъ 10, вовни ярачой рунъ бѣлой 198, чорной 79»[1]). На Перервинському хуторі у нього було 214 коней, 6 корів, 14 волів[2]). В тому ж році на його Артополотському хуторі було 243 вівці, 29 корів з волами[3]). На Калюжинському хуторі у Марковича нажали 1732 р. 300 кіп жита та накосили 1370 копиць сіна[4]), а на Перервинському хуторі — 88 кіп жита, 79 кіп вівса, 42 копи гречки, 40 кіп проса, 20 кіп пшениці, 25 кіп ячменю, 10 четвериків гороху[5]). Це все мав бунчуковий товариш Я. Маркович від праці своїх 266 підданих, що їх мав він по різних селах і хуторах[6]). Тепер порівняємо з цим сухі попередні дані про кількість підданих у різних значних товаришів: вони роз'ясніюються нам у цілком матеріяльних копах жита та пшениці, стогах сіна, отарах худоби, майні рухомому і нерухомому.

Значкові товариші, як я вже зазначав, були в певній своїй частині дрібними поміщиками. Їх майнову забезпеченість характеризує справа, яка точилася в серпні 1743 р. в Чернігівській полковій канцелярії поміж удовою білоусівського сотника Софією Булавковою та її сином значковим товаришем Антоном Булавкою, з одного боку, та значковим товаришем Яковом Красовським — з другого. У Булавчихи був син — Іван.

[1]) Дневникъ, ч. III, с. 215, К. 1897.
[2]) Там же с. 217.
[3]) Там же с. 220.
[4]) Там же с. 221.
[5]) Там же с. 232.
[6]) Там же с. 226.

Коли був Іван у Кримському поході, вона виділила його дружину Уляну, давши їй — «в селѣ Евтуховом Бѣлоусѣ двор, помянутим умершим сином ея Іваном Булавкою въ 1738 году за двѣстѣ рублей купленній, со всѣмъ до него принадлежним грунтом по время ей правное; також шинковій двор на Бобровицѣ, козанов три с трубами, коней девять, коров девять, свиней десять, волов восѣмь, жита четвертей девят, денег полтораста рублей» [1]). Значкові товариші, одному з яких мати дає такий виділ (Булавка), і другий, що здобув це майно за дружиною (Красовський одружився з Уляною) — люди не бідні; це — дрібномаєткове панство XVIII ст.

З другого боку, саме цей шар зверхнього стану стикався з іншими верствами тогочасного суспільства. В соціяльній диференціяції Гетьманщини XVIII ст. товариші значкові являли собою найнижчу і економічно найслабшу групу. Як така, ця група робить усе можливе, щоб стало увійти в станову організацію зверхнього стану, але, з другого боку, вона ж найбільше ризикує повернутися чи перейти до нижчих шарів тогочасного суспільства. Так бувало. Отже, на початку 1720 р., коли Меншиков хотів у своїй Почепській волості втягти в підданство місцевих козаків, то це ж підданство загрожувало і місцевому «знатному товариству» [2]).

І 1722 р., скаржачися на примежування Меншиковим до цих своїх почепських володінь околичних земель, гетьман Скоропадський згадує про скарги до нього «отъ полчанъ стародубскихъ, з н а т н о й ш л я х т ы, козаковъ и посполитых обывателей» [3])... В дуже цікавій справі, яку я наводжу в одному з додатків до цієї роботи, ми бачимо цілий ряд насильств від бунчукового товариша Андрія Лизогуба двом значковим товаришам Іванам Биховцям. Одного з них — будемо в основі вірити скарзі — Лизогуб насильно поставив старостою в своїй маєтності, відняв коня, надсилав з своїми волами до Гданьську, не плативши за це, відняв гроші, забрав купчі записи на ґрунта, «ко всяким услугам до двору... употреблялъ», надсилав «з своим инътересомъ» до Петербурґу... Другого Івана Биховця, не зважаючи на 20-річну службу Лизогубові, Лизогуб «билъ. . . напрасно и зелѣзами оковавши, за карауломъ немилосердне мордовалъ ... От якого побою — каже скарга — и от страху того в захвиценню билемъ цѣлий мисяцъ и близкий билъ смерти». Року 1724 Биховцям вдалося перейти в значкові товариші. Але це не припинило насильств Лизогуба. У першого Биховця він, скаржиться документ — «зграбовалъ много моего имѣния неслушно, також і скотину мою забралъ пол пята десять штукъ. В яком грабунку сдѣлалъ

[1]) Черн. Кр. Іст. Архів. Протоколи Черн. полк. суду р. р. 1742 — 1748, а. а. 26—29.

[2]) А. Лазаревскій, Опис. ст. Малороссіи, т. І, с. 293, прим. 453.

[3]) Там же . . . с. 287.

мнѣ онъ немалий з'янъ. И, принуждаючи мене въ свое подданство, мордовалъ меня вязеннемъ без жадного респекту». А другого Биховця Лизогуб — коли він з братом скаржився на насильства перед представниками центральної влади — «побилъ... знатне до крови» [1]). Соціяльна диференціяція поміж знатнішим — бунчуковим і простішим — значковим товариством виявлялася в даному випадку дуже виразно і безпосередньо загрожувала значковим товаришам попасти в пряме соціяльно-залежне становище, в підданство своєму міцнішому собратові. Рятувати могло їх хіба тільки те, що і це були люди більш-менш заможні — отже, в одного з них забрано 25 штук худоби, — і в не цілком замкненому ще в стани суспільстві вони робили всі кроки, щоб опинитися в стані зверхньому.

Не знати, чи вдалося Іванам Биховцям вибитися з підданства у Андрія Лизогуба. А от значковий товариш Полтавського полку К. Курило таки р. 1763 попався, разом з вільними посполитими низки сіл Полтавщини, у підданство графові Р. Воронцову [2]). Цих значкових товаришів, які були нижчим шаром зверхнього стану, раз-у-раз зближають з воєнно-службовим селянством, з козаками. Отже, в квітні 1723 р. Я. Маркович — бунчуковий товариш — згадує в своїм щоденнику «про козака (а не товариша Л. О.) значкового, который пошолъ въ походъ низовій» [3])... І р. 1743 він же називає значкових товаришів «козаками значковими» [4]). «Значковими козаками» вони звуться в короткому журналі поїздки гетьмана Апостола до Москви 1728 р. [5]), раз-у-раз — в Генеральному Слідстві про маєтності Чернігівського полку [6]). 12 червня 1743 р. генеральний хоружий. М. Ханенко записує до свого діяріюша: «былъ у мене значковый козакъ сотнѣ глуховской Іванъ Василенко (vulgo называемый Рудый)» [7])... Далеко меншу заможність значкового товариства в порівнянню з вищою старшиною видко з того, що в квітні 1738 р. мали збирати в Україні волів для російської армії за таким розкладом: «з полковников по 30, з бунчукових по 15, з значкових по 1...» [8]). Менш заможні елементи з товаришів, у першу чергу з значкових, з більшими труднощами виконували службові навантаження. Деякі входили у значну заборгованість. Отже, 11 листопада р. 1729 гетьман Д. Апостол дозволив бунчуковим і значковим товаришам, що позичали гроші під час Сулацького походу, віддавати позиковцям тільки

1) Додаток № 13.

2) Харк. Центр. Іст. Архів. Полтав. Відділ Архіву Малор. Колегії, св. XI № 45.

3) Дневникъ, т. I, с. 23, вид. 1893 р.

4) Там же ... т. II, с. 199, вид. 1859 р.

5) Рукописи М. Судієнка, № 80, а, 55.

6) Напр., с с. 20. 22, 26.

7) Дневникъ Н. Ханенка, с. 210, К. 1884.

8) Дневник Я. Марковича, ч. IV, с. 250, К. Л. 1913.

позичені гроші, а не «двойнымъ процентомъ», як вони обіцяли в скруті [1]). Деякі значкові товариші могли збідніти, зруйнувати господарство. Отож, у червні 1755 року царичанський сотник доносив полтавській полковій канцелярії, що делегований від неї до Чорного Лісу для завідування там партією робітників значковий товариш Максим Луценко, хоч сотник його «ежечасно туда за Днѣпръ висилкою понуждаетъ, однакъ, оной Луценко симъ себе отговариваетъ, яко ему за Днѣпръ слѣдовать нѣ чимъ и нѣ щимъ, что лошады и провиянта в приготовленіи ничего в себе не имѣет». Полтавська Канцелярія, проте, наказала, щоб сотник «тотъ часъ оного значкового товариша Луценка при нарочномъ туда за Днѣпръ в Черной Лѣсъ вислалъ» [2]). У травні 1770 р. значковий товариш Сердюков просив звільнити його від служби також за бідністю. Не було у нього нічого «кромѣ едного дворика да поля пахотного на десять дней і сѣнокосу на пять косарей». Малоросійська Колеґія ухвалила звільнити його від усіх нарядів на один рік. [3]) Дані про тяжке становище значкових товаришів повторюються. Так, у квітні 1760 р. Лубенська полкова канцелярія, просячи затвердити Андрія Вакуловича значковим товаришем, зауважувала, що «в полку Лубенскомъ нѣкоторые значковые товарищи такъ обнищали, что уже и службы отправлять не могутъ» [4])...

21 вересня 1748 р. Київська полкова канцелярія в проханні затвердити запорожця Носенка значковим товаришем вказувала, що серед значкового товариства Київського полку «нѣкоторие імѣются таковы, что не точию к отбуванию служеб и других определяемихъ імъ немалих и всяких приключающихся дѣлъ не в состояніи, но и носить оного звания отнюд не способни, якото Роман Савран, чрез немалие ўже года роспившись, все имущество свое ростерял и никакого дѣла исправит вовсе не может, да Михайло Несмѣян за крайнею нищетою не точию к востребованию в походъ і в другие употребленія ни в чем не исправенъ, но ниже единой лошаде годной к службѣ у себя не имѣетъ»...[5]). Певна заможність потрібна була і для козака. Коли р. 1752 Полтавський полк мав доповнити до своєї норми козаків 150 осіб, їх мали взяти з козацьких підпоміщиків, «которіе от единого двора собственно всѣма воинскими потребностями, лошадми и негнюснимъ одѣяниемъ исправлять себе могут без вспоможенія»[6]). Значковому товаришеві в умовах того часу, очевидно, треба було мати не тільки «негнюсное одѣяніе», але й провіянт і кошти на довгі відрядження.

Ці дані про незаможний — відносно до інших представників

---

1) М. Судьенко, Матеріалы для отеч. исторіи, т. I, сс. 78–80, К.
2) Полтав. Кр. Іст. Архів. Фонд Полтав. Полк. Канц. Справи 1755 р., а. 145.
3) Харк. Центр. Іст. Архів. Черн. Відділ Архіву Малор. Колеґії, № 27537.
4) Київськ. Центр. Арх. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 5496.
5) Там же, № 6306.
6) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Полт. канц. Справи 1752 р. а. а. 738–740.

старшинського стану — елемент серед значного товариства стосуються саме до товаришів значкових. З відомих мені матеріялів про бідність, як перешкоду для служби бунчукових товаришів, я згадок не маю, і лише одну згадку маю за товариша військового. Це 28 лютого 1759 р. гетьман Розумовський сповістив Генеральну Військову Канцелярію, що він видав універсал козелецькому козакові Фед. Мозголевському на ранґу військового товариша. Підстава цього призначення, як це не дивно, саме та, що Мозголевський «пришелъ в крайнее оскуднѣніе и слабость здоровья своего...» Одначасно з цим гетьман і звільнив його від усіх служб[1]). Можливо, що в даному разі розгадка в «географічному факторі» — в походженні Мозголевського з Козелецької сотні, звідки походив і гетьман; отже, це міг бути далекий родич чи якийсь свояк Розумовських.

Економічно слабші позиції могли прямо ставити того чи того значкового товариша в становище, залежне від вищої старшини — буйних землевласників. Так було з братами Биховцями, що залежали від бунчукового товариша Лизогуба. Так було і з рядом значкових товаришів Лубенського полку за полковникування Андрія Марковича; в скарзі лубенської полкової старшини 1727 року на свого полковника між іншим вказується, що він примушував значкових товаришів продавати його тютюн[2]).

І економічна слабість призводила до того, що й суспільне становище значкових, рівняючи, приміром, з бунчуковими, було дуже відмінне. Отже, 1725 р. ряд значних товаришів ухилився від участи в Гилянському поході. За це 1726 р. тих, що не пішли в похід, покарали: на бунчукових товаришів наклали штраф, а значкових та рядових козаків били по 50 ударів киями[3]). Виходить, в даному разі значкових ближче ставили до рядового козацтва і покарали карою, що від неї намагалося звільнитися шляхетне панство. Я знаю ще один випадок, коли значкового товариша покарано на тілі; це свідчить, що його становище це дозволяло. В ордері гетьмана Розумовського Полтавській полковій канцелярії 25 вересня 1751 р. читаємо: «по разсмотренію дела, произведенного в бившой в Глуховѣ слѣдственной секретной комисіи по иску сотника Керебердянского Никити Козелского по неправедному ему, Козелскому, ізвѣщенію от значкового товариша Василя Паламарчука о сожженіи его, Козелского, дому, якоби значкового товариша Дмитра Могилевского синомъ Стефаномъ з согласия... (перераховується шерег осіб), он, сотникъ Керебердянскій Козелскій за недоказательство лишенъ сотничого чина до вислуги; а Василя Паламарчука (которій при томъ високоповелительномъ ордерѣ в Полковую канцелярию присланъ) повелено, виключа его з звания козачого, публѣчно наказать киями». Далі

[1]) Київськ. Центр. Архів. Д. Актів. Фонд. Г. В. Канц., № 7280.
[2]) Древлехранилище РСФСР, кн. № 7/1734., Малор. Експед. Сенату, а.1183.
[3]) Вас. Дубровський, Про Гилянський похід 1725 р. Юв. збірн. М Грушевського, т. І, с. 233.

в листуванні значиться, що «вишеписанній Василь Паламарчукъ з званія козачого виключенъ и публѣчно в городѣ Полтавѣ киями наказанъ»[1]).

Я тут писав про значне товариство XVIII ст., як про поміщиків; я наводив деякі дані — і наведу їх ще далі — про них, як про поміщиків, що володіли кріпаками. Але разом із тим я хочу кілька слів сказати і про кола торговельного і лихварського капіталу, які також проходили у значне товариство. В Україні це дуже полегшувалося тим, що стани, як більш-менш замкнені форми соціяльних перегородок, тут ще в певній мірі не цілком замкнулися: молоде поміщицьке панство легше мусіло поступатися таким домаганням цих «бюргерських» кіл українського міста. Це явище перепліталося з другим: з тим, що молоде українське панство, в далеко меншій мірі зв'язане з старими февдальними традиціями, ніж це було в сусідніх країнах і країнах Західньої Европи, охоче і не помалу само займалося торговельними операціями, і для цього не треба було, щоб в його кола проходив представник міських торговельних чи лихварських кіл. Ми раз-у-раз зустрічаємо повідомлення про торговельну і про лихварську діяльність значного товариства. Отже, р. 1689 в червні лубенський полковник Л. Свічка з табору з Чорного Ташлику дає листа до лубенського полкового судді, в якім пропонує допомогти «знатному товариству войсковому» Ніженського полку Данилові Страшному та Лубенського полку — Іванові Буні здобути гроші — «копъ шестдесятъ литовской личбы» з сотника роменського Максима Максименка, що йому вони тії гроші позичили[2]). Універсалом з 20 березня 1704 р. знатним військовим товаришам Гр. Костенецькому та Юр. Харевичеві гетьман Мазепа передав в оренду конотіпські шинки[3]). Таким чином і кола відкупників-орендарів мали своє представництво в зверхній групі значного товариства.

У XVIII ст. ми найскорше в межах значкового товариства знайдемо ці торговельні і лихварські кола: ця нижча група зверхнього стану менш відокремлювалась від зверхніх груп міського поспільства тих часів і — оскільки привілеї її були найменші й найвужчі — в межі її пройти було легше. Через це раз-у-раз знайдемо згадку про торговельні чи лихварські операції значкових товаришів, як про їх постійний заняток. Так, року 1729 значковий товариш Полтавського полку І. Ковальчук просить у гетьмана, щоб йому «опредѣлено было... къ прожитію въ полку Полтавскомъ мѣстце». Раніше — зазначає він — «имѣлемъ пропитаніе прислугою въ дорогу Кримскую»[4]). Р. 1746 значковий товариш Полтавського полку Василь Гогела «имѣлъ Полтавского

[1]) Полтав. Кр. Іст. Архів. Фонд Полтав. Полк. Канц. Справи 1752 р. а. а. 311—312.

[2]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 981, а. 7.

[3]) Там же. № 114, а. 36.

[4]) Харк. Центр. Іст. Архів. Полт. Від. Архіву Мал. Кол., св. II, № 247.

полку в сотнѣ Переволочанской на откупѣ собираемий доходъ в скарбъ войсковій з шинков покуховного, торгового и протчего збору; к якому збору состоящіе в сотнѣ Кишѣнской в селѣ Хан-делеевцѣ на реке Ворсклѣ мелницъ в тринадцяти колах в откуп з вишеписанним Переволочанским зборомъ на три года ценою на всякій годъ по двѣстѣ рублей» держав[1]). Далі є повідомлення про торговельно-посередницькі операції значкового товариша. 24 серпня 1750 р. Полтавська полкова канцелярія розглядала про-хання значкового товариша Матвія Кованьки. Він вказував, що р. 1749 взяв у полтавського полкового хоружого Вас. Магденка для продажу в Криму овець на 474 карб. Повернувшися з Криму, він віддав 403 карб., — решту 71 карб. лишився винний. О-скільки він «в той Кримской дорозѣ допущениемъ Божескимъ знатний принял уронъ», то він просить полкову канцелярію про мораторій — щоб кредитори — Магденко та інші — не мали «до вспоможения его грабить и арестовать». Полкова канцелярія обережно ухвалила докладно розпитати Матвія Кованька про загальну суму його боргів та про причину «урону»[2]). 1755 року значковий товариш Полтавського полку Петро Мазуренко брав участь в торговельній компанії решетилівських міщан, яка торгу-вала з Шльонськом волами, а звідти приставляла закордонний крам[3]). Натяк на лихварську діяльність значкового товариша виявляється з такого факту: 31 травня 1747 р. Чернігівський полковий суд ствердив ухвалу сотенного суду, яка призначала мешканцеві с. Котів Григ. Кучері, що позичав гроші у значкового товариша Олексія Губаревського, кару — щоб він і дружина його «отданни обое ж ему ж, Губаревскому, на вислугу»[4]).

В наслідок цих торговельних операцій, у того чи іншого значкового товариша могло накопичитися чимале майно, і це має вносити корективу до даних про володіння значковими това-ришами кріпосними душами, з яких можна винести враження, що поважна частина значкового товариства XVIII ст. була людьми малої заможности. Частина незаможного елементу має зменши-тися вищенаведеними фактами. Року 1750 в квітні на маєтність значкового товариша Ніженського полку Петра Богданівського, с. Хоминці в Лубенському полку напали злодії, що пограбували самого рухомого майна на 1000 карб. [5]). В справі за обвину-ваченням сотником Купчинським генерального писаря А. Безбо-родька Купчинський, між іншим, доводив, що писар генеральний, разом з старшим військовим канцеляристом Холодовичем, узяв хабаря «за произвожденіе в значкови товариши от жителей полтавских Сененка и Манденка, от Сененка з Холодовичемь

[1]) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд Полт. полк. канц., Справи 1752 р., а. 84.
[2]) Там же... Справи 1750 р., кн. II, а. 184.
[3]) Там же... Справи 1755 р., а. 12.
[4]) Черн. Кр. Іст. Архів. Протоколи полк. Черн. суду рр. 1742—1748, а. 99.
[5]) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Полт. полк. Канц. Справи 1750 р., кн. I, а. 180.

четырехъ сотъ золотихъ, а от Манденка ста рублей»[1]). Усі ці значкові товариші, і той, у якого забирають на таку значну для тих часів суму рухомого майна, і ті, що платять такі великі для свого часу хабарі, всі вони люди далеко не бідні, хоч може й не всі з них поміщики та володільці кріпаків.

Ці дані говорять про значкових товаришів. Про вищий від них шар значного товариства — товаришів військових — таких даних далеко менше, про товаришів бунчукових — у мене нема. Очевидно, торговельному капіталові тих часів, коли він хотів проходити в шереги зверхньої верстви, доводилося починати з товаришів значкових. І напрошується ще одне спостереження: що більшість даних про значкових товаришів у ролі торгівців, комерсантів, відкупників стосується до південної частини Лівобережної Гетьманщини. Слід думати, що на півночі, у північних полках, з більш усталеними відносинами, з більшою силою і впливом старої февдальної традиції, ці ролі виконували члени міщанського стану, його бюрґерська верхівка. На півдні ж цього міщанства було обмаль і його верхівка намагалася пройти в ряди зверхнього старшинського стану.

Військові товариші інколи виступають в ролі відкупників. Отже, р. 1755 в Переяславському полку були військові товариші Вас. Звиногородський та Гаврило Григорович[2]). Чи — в ролі торгівців. Так, у березні 1765 р. мировою угодою закінчилася справа поміж московським купцем Клубковим та військовим товаришем М. Камінським. Останній обвинувачував першого в тому, що він не виконував контракту про спільну торговельну діяльність, власне не платив належної військовому товаришеві частини прибутків від торговельних операцій[3]). У жовтні 1779 р. в Генеральному Суді розглядалася цікава справа на скаргу вдови компанійського осавула шинкарки Олени Римаревої на військового товариша Гончаревського-Зарубіна. В цій справі позивачка вказувала, між іншим, що військовий товариш «называетъ (себе) патентованим шляхтичем, — то я за патент даній ему не спору, а что онъ съ природы своей настоящій есть посполитій владѣнія умершего бунчукового товариша Степана Миклашевского, и по ревизии 1723 году за онимъ Миклашевскимъ изъ отца его Марка Гончарова записанній состоящій — о томъ самая ж та ревизія доказиваетъ, и что жъ онъ с природи своей будучи гончаръ и по женитьбѣ его на моей родной, умершей уже, сестрѣ Агрипинѣ, многожди горшки и прочую гончарскую работу дѣлалъ и продавалъ, а въ цехъ калачническій записавшись, булки и калачи пекивал и продавал, а потом, оставля то, какъ началъ шинкомъ бадатся, то и нинѣ безъпрестанно таковимъ же шинкомъ бадается,

---

[1]) Рукописи О. Лазаревського № 41 (7-й аркуш) зі справи Безбородька л. 242.

[2]) Київськ. Центр. Архів. Фонд Г. В. Канц. № 9098.

[3]) Черн. Кр. Іст. Архів. Справи Генер. Суду № 178.

И самъ онъ и жена его разного званія приходящимъ и отходящимъ людямъ всегда горѣлку продаютъ и в шинковом же домѣ публично живутъ, — о томъ всему городу Глухову изъвѣстно. Те, будучи самъ онъ такова обращенія и шинкомъ всегда бадающійся человѣкъ, назвав и називаетъ себя шляхтичемъ напрасно и въ противность же самих Малоросійских правъ. А с того ж предвидимо, что онъ, будучи же исъ природы своей посполитимъ и художникомъ, испросилъ себѣ и званіе войсковое и на то патентъ — обманно» [1]). Для нас важливо зараз те, що цей колишній посполитий — колишній підданий бунчукового товариша Миклашевського і «художник» — тобто ремісник, домороб, — тепер є військовий товариш і шляхтич, але він разом з тим є шинкар, тобто займається роздрібною, розпивочною торгівлею горілкою, при чому в спеціяльному шинковому будинку. Мабуть, треба було мати не абияку спритність чи платити не абиякі хабарі, щоб це робити (бо шинкарство було далеко не почесною професією) в самому столичному місті Глухові.

Безперечно, що в рядах значного товариства були й власники тогочасних фабрик і підприємств, що на них працювали їх піддані. Так, у травні 1768 р. за старістю були звільнені «въ абшитъ» — у відставку від служб значкові товариші П. і Я. Ткаченки з ранґою військових товаришів. У цих Ткаченків — зазначено в листуванні — є власний салітрений завод, продукцію якого поставляють вони до Генеральної Військової Артилерії [2]).

Це все дані про майнове забезпечення, занятки і промисли українського панства XVIII ст. Тепер — кілька слів про процеси економічної диференціяції в суспільних межах України-Гетьманщини. Про це багато вже писалося. Покійний О. М. Лазаревський у своїх численних працях з історії Лівобережної України дав численні й яскраві малюнки «збагачення» старшини коштом козаків та вільних селян. Його роботи були приводом до виступу багатьох інших істориків України. Не зважаючи на характер самої доби, з перевагою в ній «кулачного права», не порівнюючи обставин в Україні з умовами в тогочасних Росії, Польщі та й в інших европейських державах XVIII ст., українська історіографія в своїм суворім присуді давала дещо скривлений малюнок подій та відносин, малюючи українське лівобережне панство у вигляді суцільних недолюдків.

Тим часом це були люди своєї доби, свого оточення, соціяльних та економічних умов загального життя. Мабуть, щодо своїх моральних прикмет вони не набагато відрізнялися від дворян, шляхти, шевальє, едельманів та кабальєро інших тогочасних суспільств і держав. Може новий український лівобережний поміщик являв собою, з погляду культурно-побутових рис, — дещо відсталу, менш вишліфовану, трохи провінційну постать (хоч бу-

---

1) Черн. Кр. Іст. Архів. Справи Генер. Суду № 368.

2) Харк. Центр. Іст. Архів. Черн. Від. Архіву Малор. Кол., 24773.

ли, безперечно, і яскраві винятки), та це не має ще говорити за передумови до його морально зниженого рівня. Адже ми знаємо, що далеко більше, — принаймні зовні, — зевропеїзована польська і спольщена шляхта на Правобережній Україні в жорстокості свого поводження з покріпаченим селянством могла сміливо сперечатися з поміщиками всіх інших країн.

Так, це були люди своєї доби. Як такі, і військові знатні товариші б'ють своїх підданих, биттям здобувають селянські і козацькі хутори, левади, ліси, ґрунта. Вживають різного знаряддя кари і примусу; лупцюванням пригашують всяку спробу опору. Архівні документи можуть і в цім подати кілька ілюстрацій. Отож, р. 1722 селяни с. Лобків Стародубського полку скаржаться Малоросійській Колеґії на свого державця, бунчукового товариша Андрія Дзевульського. Від нього «велія обѣди и тяжести наложенные и неудобозносные претерпеваемъ, побоища кіевые безвиние, при старости лѣтъ нашихъ; такожъ и дѣтей наших бьетъ мордерско. А на пригонъ зъ кождого двора по человѣку зъ конемъ высылаетъ уставичне, безъ перемѣны, кождого дня на работизну, не минуючи и не чтячи господскихъ божественныхъ празников и святихъ нарочитыхъ; а въ кого не машъ коней, то и пѣшіи идемъ. А иные мужеве не могли таковыхъ тяжестей выдержать и побоищевъ невинно претерпѣвать, мусили доми и жилища свои, гдѣ порожалися, оставивши вся своя, посходили вонъ изъ села» [1]).

Ще сторінки з соціяльних відносин тієї доби. Року 1736 значковий товариш Ф. Шульженко «подступно в шинку купилъ дворъ» у жителя м. Сорочинець Тараса, який в цей час був п'яний, за «полтину денегъ». Ціна ця й на той час була занадто дешевою. І коли на цій підставі з жінкою цього Тараса у Шульженка почалася сварка, то Шульженко «пять лѣтъ мучилъ оную Ирину Тарасиху в туремномъ вязяне» [2]). За двір п'ять років Тарасиха сидить у панській в'язниці. Але загублено при цьому лише двір. Козак Грицько Ненут з Полтавського полку, — якщо брати матеріяльний бік справи, — був утратив більше. На початку 1750 р. вироком Генерального Військового Суду запропоновано військовому товаришеві Федорові Дмитровичу Левенцеві повернути забране майно цього козака: поле орне, дві сінокосні луки, жилий двір, 40 вуликів, 200 гонти, 2 пари волів, коня з сідлом, віз, плуг. Полтавська полкова канцелярія мала прослідкувати за виконанням вироку. Та коли представник полкової канцелярії козак Криворучко з'явився з цією пропозицією до Левенця, то цей категорично відмовився віддати майно, і «похвалялся бить» самого Криворучка [3]). Левенець пограбував майно досить брутально. В тих же роках і в тому ж Полтав-

---

1) А. Лазаревскій, Опис. ст. Малороссіи, т. I, с. 253, прим. 415.
2) Київськ. Центр. Архів. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 1904.
3) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1750 р., кн. I, а. 21.

ському полку військовий товариш Ярема Хвіст зробив це дуже тонко. 8 серпня 1750 р. в Полтавську полкову канцелярію на цього військового товариша Ярему Хвоста скаржився козак Білицької сотні Василь Карпенко. Справа виглядала так: р. 1747 Карпенко продав Хвостові поле за 20 карб. і одержав за це гроші. Але в лютому 1750 р. Хвіст став вимагати, щоб йому повернуто ґроші, а поле він віддасть, оскільки воно йому «уже ненадобно». При цім він загрожував «что ежели за оное денегъ двадцять рублей оной Карпенко не отдастъ, то онъ лѣсъ его, Карпенка, в свое владѣніе пріиметъ». Погроза безправно відняти ліс у ті часи, — беручи на увагу всю різницю в соціяльнім становищі простого козака і шляхтича та поміщика, військового товариша, — була дуже реальна і тому, відчуваючи своє «безпоможіе», козак погодився. Але до того, як збере гроші, він, на вимогу Хвоста, мав віддати йому в заставу цей ліс, оцінює який він в 50 карб. Коли ж 2 квітня 1750 р. Карпенко приніс Хвостові належні 20 рублів, то цей заявив, що віддати за них може він тільки ліс. Оскільки Карпенко на це, ясна річ, не погодився, то Хвіст «тѣмъ полемъ и лѣсомъ и до сего владѣетъ и вирубкою з лѣса себѣ на строения дерева приводит оной во опустошеніе». Не скінчилося й на цьому: коли Карпенко поїхав оглянути цей ліс, то при цьому Хвіст забрав ще пару волів, якими Карпенко приїхав[1]). Ляйтмотив цього діла — повне «безпоможіе» козака перед військовим товаришем.

У квітні 1751 р. бунчуковий товариш Карп Чеснок запідозрів козака Семена Билбаса в крадіжці його майна і, «взявши силно на доброволной дороге людми своими безъ всякой винности, противъ двора его Быльбасового былъ безъмилосердно келепомъ, ведучи до дому своего прямо. А як привелъ, то, положа на землѣ оного Билбаса показанной Чеснок въ дворе своемъ пред окнами кіями безъпощадно былъ же». Пізніший огляд виявив у козака: «рука лѣвая от локтя до плеча опухла вся и синя, плече лѣвое опухло и синее, бокъ лѣвій ввесь опухлій и синь, плече правой руки синее и опухлое, на руки правой знакъ синѣй близ плеча... Крижъ увесь и обог ногъ стегна аж до колѣна всѣ побитие и весьма синьо-крывавіе»[2]). У листопаді 1754 р. скаржився священик с. Малого Устя Ф. Євдокимів на бунчукового товариша П. Сендурського до Генерального Суду. Річ була в тім, що люди Сендурського крали в пан-отця ліс. Цей затримав їх. На другий день до нього з'явився значковий товариш Волковинський і неправдиво переказав Євдокимову, що затримані підводи є підводи протопопихи. Переляканий образою свого безпосереднього начальства, пан-отець підводи відразу відпустив, але людей все ж таки затримав. Коли ж він їх віз до сотенного правління, на нього напався з своїми людьми

---

[1]) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1750 р., кн. II, а. 102.
[2]) Черн. Кр. Іст. Архів. Справи Генер. Суду № 11.

бунчуковий товариш Сендурський. «Единъ з них лошадь по головѣ кіемъ вдарилъ, а потомъ закричалъ на онихъ при немъ будучихъ бурлакъ, велѣлъ дать дубъ и вхватилъ мене, на возѣ сидячего, за власа и, с оного воза стягши, билы друччемъ по потилицѣ, по плечамъ, по рукамъ и по ногамъ тыранско; в коемъ бои и руку перебилъ, так что не моглъ и священодействовать[1]). Це — ґвалти над окремими особами. А в 1750 році бунчуковий товариш Гр. Богданович і значковий товариш Миргородського полку Лисякевич грабували і чинили ґвалти над цілим містечком Кишенькою. Кишенські козаки скаржилися 10 травня 1750 р., що вони з командою наїздять на Кишеньку й чинять «обиди, гвалтованіе, грабительства и разоренія». Проте, Полтавська полкова канцелярія зауважила, що прохання подане не в належній формі і через те повернула його назад[2]).

Це все уривки з однієї великої книги, яку життя писало в скаргах і проханнях слабіших владі Гетьманщини про порятунок. Наявність ґвалтів примушена була визнати й сама влада. Так, у вересні 1748 р. Київська полкова канцелярія сповіщала Генеральну Військову Канцелярію, що ряд дітей старшинських, які не оформлені ще в ранґах значного товариства, «разние шалости дѣлають». «Шалости» були цілком не невинного характеру і направлялися на певний об'єкт — «простой народ граблят, собою (самовільно Л. О.) бютъ и разоряютъ, в ту надежду, что оние в Глухов на них бит челомъ за убожествомь своимъ крайнимъ состоят не в состоянии, а полковой Канцелярии, яко старшин, бунчукових и войскових товарищей дѣти, без указу особливого слушатся и под судомъ бить не хотят; и тако за темъ всегда бедной и обиженной от них народ без удовольствія остается»[3]). Так, 23 вересня 1763 р. гетьман Розумовський дає пропозицію Генеральному Судові, в якій вказує, що скаржаться до суду «многіе убогіе люде» на бунчукових і військових товаришів та їх удів «за набѣгѣ на козачіе дома, за взятіе насилно козаковъ, за бой и ограбленія ихъ имуществъ, за неплатежъ по облѣкамъ и по договорамъ служителямъ денегъ и по протчимъ подобнимъ дѣламъ». Гетьман пропонує розглядати такі скарги по полках[4]).

Малюнки насильства і утисків заперечувати не можна. Ними й не міг не супроводитися процес утворення на Лівобережній Україні швидкими темпами великого й середнього поміщицького землеволодіння й закріпачення селянства. Цього заперечувати не можна. Але ми вже вказали були вище на те, що Україна навряд чи робила в цьому порядкові ґвалтів якийсь особливий вийняток. Не треба забувати й того, що ми, — та й попередні дослідники, — маємо у першу чергу діло з матеріялом

[1]) Черн. Кр. Іст. Архів. Справи Генер. Суду, № 57.
[2]) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1750 р., кн. I, а. 51.
[3]) Додаток № 17.
[4]) Харк. Центр. Іст. Архів. Фонд Черн. Суд. Палати. Опис XVII, кн. 82, а.а. 86—87.

скарг і судових справ. Цей же матеріял, — обходячи мовчанням добрі відносини й нормальні порядки, — неминуче дещо викривлює справжній стан справ чи, принаймні, малює його однобічно. Слід вважати, що не бракувало на Гетьманщині і добрих, патріярхального типу відносин поміж різними станами суспільства. І тут, в умовах більшого земельного простору, саме таких відносин слід сподіватися частіше, ніж в державах з старим кріпацьким ладом і більшими запасами людської сили, яку через це цінилося нижче.

Привілейоване становище значного товариства, як зверхнього стану Лівобережної України, виявлялося в безлічі побутових дрібниць. За таких умов питання чести виступали на перший плян. 30 травня 1725 р. бунчуковий товариш Як. Маркович з пихою записує до свого щоденника, що в таборі біля р. Дінця «присмотрувались, якъ честь отдавалъ полкъ Чернѣговскій бунчуковимъ...»[1]). За таких умов суперечки за пониження «належної чести» були повсякчасним явищем. Той же Яків Маркович нотує 6 січня 1734 р. в щоденнику, що він дізнався, «что обозний енеральний съ походу (генеральний обозний Я. Лизогуб був у поході з бунчуковими товаришами та козаками у Польщі Л. О.) отправилъ въ С. П. Бурхъ бунч. товариша Ширая въ габинѣтъ до ея виличества, прося милости въ томъ, что генералъ порутчикъ Загрязкій видачою жалования государева понизилъ, как его обозного, которого противь полу полковника положилъ, такъ и бунчуковихъ товарищей противу вахмистрей»[2]). Вахмістр — ранґа низька, не офіцерська, і тому можливість прирівняння їх до неї лякає і обурює шляхетне бунчукове товариство. У квітні 1760 р. лохвицький сотник скаржився Генеральній Військовій Канцелярії, що військовий товариш М. Яновський, який з ним засідає в сотенному правлінні, бажає мати перше місце «в засѣданіи и въ подписяхъ». Генеральна Військова Канцелярія відповідає, що «понеже по справки в нашей Генер. В. Канцеляріи въ поданной въ 756 году въ Правительствующій Сенатъ... о малороссійскихъ чинахъ вѣдомости войсковые товарищи написаны вище сотника, — тому войск. товарищу Яновскому по показанному дѣлу первое мѣсто імѣть надлежитъ»[3]). Суперечки військових товаришів з сотниками мали місце і далі. Року 1774 «предводитель дворянства» Ніженського та Батуринського повітів сповіщав Малоросійську Колеґію, що при виборах до земських та підкоморських судів відбуваються часті суперечки поміж військовими товаришами та сотниками й возними. Військові товариші доводили своє право на підпис вище від останніх, бо вони залежать безпосередньо від Малоросійської Колеґії, а ті —

1) Дневникъ, т. І, с. 240, 1893.
2) Там же, ч. ІІІ, с. 342, К. 1897.
3) Харк. Центр. Іст. Архів. Черн. Від. Архіву Малор. Колеґії, № 30399.

підлягають безпосередньо полковим канцеляріям[1]). У січні 1758 р переяславський полковник С. Сулима від імені Переяславської полкової канцелярії та полкового суду скаржився, що бунчуковий товариш Гр. Іваненко пише до цих установ — подаючи позви, заяви тощо — «извѣстія», тимчасом, оскільки Іваненко «партикулярній персона» — і, до того ж, нижчий ранґою за полковника, то йому треба писати «прошенія». В лютому 1758 р. Генеральна Військова Канцелярія запропонувала Іваненкові писати до цих установ «порядочним образом — доношениями»[2]). Але бунчуковий товариш Іваненко саме в цей час вживав заходів до контрудару. Він звернувся з проханням з 4 лютого 1758 р. до Генерального Суду, де вказував, що «Полковая Переяславская Канцелярія к единой де его обидѣ и ругателству... предлагаетъ къ нему «указомъ», не по приличію своему, ибо указами писать надлежит единственно к подчиненнимь своимъ». Генеральний суд ухвалив, що «...бунчуковіе товарищы точно состоятъ в командѣ его ясновелможности гетмана и Генералного Суда, а не Полковой Канцеляріи, следователно Полковой Канцеляріи до неподкомандниxъ своихъ указами предлагать не заприлично и не должно[3]). Листування в цій справі провадилося ще в червні 1758 р. Гр. Іваненко звернувся вже до гетьмана, вказуючи, що «Полковая Переяславская Канцелярія до того времени, докелѣ не возимѣла на мене гонителства, имела писменніе сношенія со мною пристойнимъ образомъ, а после, с причини оной злоби, в огорченіе и досаду мою, умислила пысать не по приличію своему указами, справляясь тем, будто и она по земству равно какъ бы и тотъ Генералній Судъ власть имеетъ и всякому предлагать можетъ». Висновок Генерального Суду на його користь — вказує Гр. Іваненко — справі так що й не допоміг: «оная Канцелярія, не утоливъ злости своей, не престаетъ и нынѣ, равно какъ и прежде сего, писать указами, фастая, будто она всѣмъ имѣющимъ в полку свои земли владѣлцамъ, тоесть хотя бъ и генералной старшинѣ или великороссійському генералѣтету, предлагать можетъ указами». Бідному бунчуковому товаришеві, що так уперто обстоює свої «права», лишається тільки обґрунтувати, що «оное ихъ разсужденіе и поступки высочайшимъ указамъ и правамъ малороссійскимъ крайне противніе» та заявити, що «я и принимать такових указов впред до резолюціи Генералной Канцеляріи не имею». Він просить гетьмана, «чтоб к чину всехъ бунчуковихъ товарышей не допустит напрасного поруганія и оная старшина могла б унятся в мислехъ своихъ, которіе о себѣ высоко содержатъ»[4])...

Тяжко сказати, чого більше в такому листуванні чи в таких

[1]) Д. П. Миллеръ, Очерки изъ истор. и юрид. быта ст. Малор. Судъ земск., гродск. и подком. в XVIII в., с. 87, Х. 1895.
[2]) Київськ. Центр. Архів. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц., № 4222.
[3]) Там же.
[4]) Там же.

листуваннях, — бо воно зовсім не вийняткове, — пихи нового поміщика, нового шляхтича, що пильно стежить за точним додержанням усіх належних його особі зовнішніх проявів і атрибутів його високого становища в суспільстві, чи — запозичених у метрополії бюрократично-поліційних форм адміністративного устрою і адміністративно-канцелярських порядків. Урешті, в цілому ми маємо оригінальну суміш поглядів і тенденцій, які дуже характеристичні для людини зверхніх кіл нової станово-шляхетської України XVIII ст.

У відомостях-зведеннях кінця XVIII ст. є деякі дані про освіту знатного товариства. Року 1782 у Київському полку було 4 бунчукові товариші. У відомості значиться, що всі вони вміють читати й писати російською мовою[1]). Військових товаришів було тут 6. І вони всі вміють читати й писати російською — це кінець XVIII ст. — мовою[2]). У Ніженському полку р. 1783 є 17 бунчукових товаришів. Тут про них маємо такі відомості: 13 осіб «грамоти читать и писать по російски умѣютъ, а другихъ наукъ не знаютъ», 3 — знають російську та латинську мови, 1 — знає російську, латинську й польську мови[3]). У Лубенському полку р. 1783 було 5 бунчукових товаришів. 3 з них читають і пишуть російською мовою, а 2 — знають російську, польську та латинську мови[4]). Військових товаришів у тому ж році в Лубенському полку є 35. 28 з них читають і пишуть російською мовою, 3 — знають російську й латинську мови, 3 — російську, латинську й польську, 1 — російську та французьку[5]). У Ніженському полку р. 1783 було 70 військових товаришів. З них 66 «грамоти читать и писать по россійски умѣютъ, другихъ наукъ не знаютъ», 2 — знають російську та латинську мови, 1 — російську та грецьку і 1 — стоїть дуже високо — знає мови російську, латинську та французьку і «сверхь того обучался же арихметики». Це був військовий товариш Максим Зубаха[6]).

Значкового товариства р. 1782 у Київському полку є 65 осіб. З них читають і пишуть російською мовою 42, знають — зазначає відомість — «россійскую грамоту» — 2, вивчають російську грамоту — 8, вивчають російську і латинську мови — 3, знає російську та вивчає латинську — 1, знають російську, латинську і польську — 3 (діти Солонини), читає й пише російською, латинською, німецькою і польською мовами — 1. Ця освічена людина — значковий товариш Андрій Гудима, 25 років. Зрештою є й неписьменні. Їх 5 осіб[7]). Але трохи не всі вони мають до 5 років. Забігаючи наперед — бо про це мова далі — треба сказати, що

---

1) Київськ. Центр. Архів. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 900.
2) Там же.
3) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Пох. Канц. Рум.-Задун. № 2636.
4) Там же.
5) Там же.
6) Там же.
7) Київськ. Центр. Арх. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 9000.

в кінці XVIII ст. до ранг знатного товариства, переймаючи російську тогочасну практику, записують для вислуги і стажу з дитячих років. У Лубенському полку р. 1783 є 42 значкові товариші. Стереотипна вказівка «грамоти читать и писать по россійски умѣютъ, а другихъ наукъ не знаютъ» стосується тут до 39 осіб. Один значковий товариш знає російську та польську мову і 2 знають російську, польську та латинську[1]).

На жаль, усі ці дані стосуються до кінця XVIII ст., тобто — часу коли організація автономної Гетьманщини мала лише зовнішні риси місцевих особливостей, і справжній характер життя та побуту зверхнього стану був вирівняний на зразок дворянської Росії. Неписьменних, як бачимо, сливе немає серед українського панства кінця XVIII ст. В цім воно ніби пішло далеко від своїх дідів — людей XVII ст., що трохи чи не в переважній своїй частині були неписьменні. Але більшість пише і читає російською мовою, з постійним рефреном, що «другихъ наукъ не знаетъ». Це свідчить, що освіта ця у багатьох була неглибока і поверхова, хатня освіта. Люди, що знають кілька мов, зустрічаються і раніше. Таким був бунчуковий товариш (20—60-х рр. XVIII ст.) Яків Маркович, про якого я вже не раз казав і ще не раз казатиму. Маркович знав латинську, польську мови, знав мову французьку. Його приятелями були культурні люди з тогочасної старшини М. Ханенко та М. Скоропадський. Вони виховують дітей у німецьких університетах. Це вища верства — товариство бунчукове. Але є культурні люди і серед значкових. Отже, р. 1764 коморником Переяславського повіту був обраний значковий товариш Олекса Черкаський, що знав «полскій, а отчасти и латинскій діалекты»[2]). В кінці XVIII ст. є такі освічені люди серед знатного товариства. Але вони є серед усіх ранг від бунчукового до значкового товариства. Очевидно, вони, зокрема ті, що знають польську та латинську мови, вчилися по тогочасних школах і колегіюмах, дехто в Київській Академії, дехто вже став учити і мову французького дворянства — зразка для шляхтичів цілого світу.

Ми бачили в матеріялах цього розділу факти, що дають можливість уявити собі обличчя, уявити собі життя шляхетської Лівобережної України XVIII ст. На закінчення кілька слів про відображення життя і побуту зверхнього стану в щоденнику одного з його представників, бунчукового товариша Якова Марковича. Як жив і чим жив український дідич XVIII ст.? На першому пляні було господарство. Господарство товарове, розвинене вже в чималій мірі, значна кількість продуктів іде на ринок, торгують горілкою, волами тощо; кількість майна в окремих частинах цього великого господарства я вище наводив. Господарювання провадиться трудом підданих. Поміщик складає

---

1) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд. Похід. Канц. Рум.-Задун. № 2636.

2) Київськ. Центр. Арх. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 607.

«расположеніе людям, як робит панщину»[1]). В 20-х роках факти побоїв підданих у щоденнику не численні, з 30-х років вони зустрічаються все частіше. Р. 1734 запис: «молодыхъ мужиковъ... велѣлъ сѣкти розгами»[2]), в грудні 1734 р. селян с. Красок «за ихъ вини и непостоянство... наказивали кіевимъ боемъ»[3]). У 30-х р.р. кріпацтво ще не повне: р. 1739, з Гамаліївського хутору, належного Я. Марковичеві, «мало не всѣ люде розийшлись»[4]). Але далі «розійтися» вже не так просто. 4 березня 1741 р. Маркович записує: «Изъ Сваркова сошли нѣкоторіе мужики во владѣніе адмирала гр. Головина, въ волость Ивановскую». Та поміщик не залишив їх у спокої. 29 березня того ж року він може з втіхою занотувати: «Бѣглецы сварковскіе сысканы, которыхъ и велѣлъ наказать»[5]).

Цих своїх людей, своїх підданих, поміщик уже в чималій мірі прикриває від влади — він, напр., сам чинить суд у власних маєтностях[6]). Він намагається і вільні від великого землевласника кола підвернути під свою владу і притягає «до роботизны» місцевих козаків[7]). У наслідок господарських успіхів дідича належно, на справді дворянський лад, оформлюється його побут і форми життя. В кінці 30-х років він у головній своїй маєтності с. Сваркові, коло столичного Глухова, будує «строеніе хоромное». В цьому «хоромномъ строеніи» він вчить хлопців з своїх підданих грати «на валторнахъ», тобто влаштовує кріпосну оркестру[8]). Тут він живе як справжній дворянин, як справжній шляхтич. Вільний час поміщика — Маркович культурна людина свого часу — займають книги, він вивчає французьку мову. Про шляхетні картярські гри того часу також постійно згадує щоденник. На численних іменинах, христинах та інших святах околичне панство грає «въ кадрилѣю» чи «ломбаръ» чи «сенкилѣю». «Подпіяхомъ» — постійний рефрен записів Марковича.

Це все записується в 20-х, 30-х і далі роках XVIII ст. Можна з здивованням спинитися перед питанням: як швидко це сталося? Адже від Хмельниччини до 20-х років XVIII ст., коли блискучий бунчуковий товариш та хазяйновитий поміщик Маркович починає свої нотатки, минуло якихнебудь 70 років! Суворі обличчя предків цих знатних товаришів XVIII ст., — козацької старшини і знатного військового товариства XVII ст., людей, шабля яких була в крові від частих військових походів, від боротьби з польським і російським ворогом, мало нагадують

1) Дневник, ч. IV, с. 66.
2) » ч. III, с. 354.
3) » ч. III, с. 415.
4) » ч. IV, с. 259.
5) Днѣвн. Записки, т. II, сс. 132, 137.
6) Дневник IV, с. 182.
7) Там же, с. 210.
8) Там же, с. 226.

огрядні постаті їхніх нащадків XVIII ст., що змінили шаблю на табакерку, старшинські ради з гетьманом на фамільні та сусідські вечірки з «кадрилѣю і ломбаромъ», командування сотнями і полками козаків на командування сотнями підданих, що виконували під'яремну панщину. Так, часи змінилися і предків знатного товариства, сміливих борців за Україну вже не можна порівнювати з українським панством XVIII ст., що утворило кола нового привілейованого зверхнього стану своєї країни, примирившись у своїй більшості з втратою нею своєї незалежности та все більше наближаючись до панства Росії.

V

Дані про соціяльний склад знатного товариства XVIII ст. та про його попередню службу. Кількісний склад різних розрядів знатного товариства. Дані про склад знатних товаришів за їх віком. Товариші перестарілі та абшитовані. Спроба обійти ліміти значкового товариства встановленням інституту «асиґнованих» у значкове товариство та «подвідомих полковій канцелярії». Призначення з розрядів знатного товариства на уряді державно-військової організації України-Гетьманщини.

Спинимося спеціяльно на питанні про те, що дадуть нам відомості про попередні ранґи чи про попередню соціяльну приналежність знатного товариства у кінці XVIII ст. Я цілком свідомо кажу про відомості, бо виклад почну саме з зведень, відомостей, які робилися по полках у кінці XVIII ст.; саме — про кінець XVIII ст., і саме — про попередні ранґи і соціяльну приналежність, бо зведення ставлять їх поруч, перемішуючи дані про попередню службу, — цих більше, — з даними про соціяльне походження. Підемо покищо за ними, поставивши собі разом із цим завдання розібратися і розтлумачити весь зведений матеріял.

Року 1782, як я вже вказував, бунчукових товаришів у Київському полку було 4 чоловіка. З них були до бунчукового товариства військовими товаришами — 2, військовим канцеляристом — 1, полковим канцеляристом — 1 [1]). У Ніженському полку р. 1783 бунчукового товариства було 17 осіб. З них було до цього в ранґах сотників — 14, полкових осавулів — 2, син бунчукового товариша — 1 [2]). У Лубенському полку бунчукових товаришів того ж 1783 року було 5. Щодо них лубенська влада подала відомості і про попередні ранґи і про їх стан. Щодо ранґ, то 3 було військовими товаришами, 1 — полковим осавулом, 1 — сотником. Щодо стану, то 4 мали російське дворянство, а — 1 польське шляхетство [3]). Дані про ранґи в Київському

[1]) Київск. Центр. Ахр. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 9000.
[2]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд. Пох. Канц. Рум.-Задун. № 2636.
[3]) Там же.

та Лубенському полках дають значні відсотки військовим товаришам. Це каже про те, що переходили з попередньої ранґи знатного товариства у ранґу вищу. Але це явище слід, зокрема, широко застосувати саме до кінця XVIII ст., коли знатне товариство все більше — на російський зразок — зближалося з ранґою, з чином, коли ці чини раз-у-раз представники знатніших родин проходили в юнацьких і навіть у дитячих роках. У попередні ж часи, оскільки я знаю, ранґи, кола окремих розрядів значного товариства були замкненіші і більше визначалися соціяльним положенням даних осіб. Половина товаришів бунчукових з Київського полку пройшли стаж канцеляристів. Це — досить звичайне явище для української старшини XVIII ст., що канцелярську працю вважала за рід освіти для своєї молоді. По Ніженському полку домінують попередні ранґи сотників, тобто тут бунчукове товариство вербувалося здебільшого з осіб, які мали стаж місцевих адміністраторів (це слово не цілком виявляє ролю сотника, оскільки з нього був ще й військовий отаман і суддя; може краще сказати — місцевих правителів). З полкової старшини до бунчукового товариства в Ніженському і Лубенському полках проходять тільки осавули. Це легко зрозуміле — осавули — рід адьютантів чи урядовців для особливих доручень, — не потребували спеціяльної кваліфікації, і тому саме на цім уряді могли тимчасово перебувати представники заможних старшинських родин.

Перейдемо до військового товариства. Року 1742 у Полтавському полку було 4 військові товариші. З них 2 були до цього значковими товаришами та 2 — військовими канцеляристами [1]). Року 1767 тут є вже 13 військових товаришів. З них були до цього значковими товаришами 6, військовими канцеляристами — 3, старшинський син (що, значить, не проходив попередньої служби) — 1. Не вказано на 3 [2]). У Ніженському полку р. 1783 є 70 військових товаришів. З них були до цього: канцеляристами — 24 (в тому числі канцеляристами військовими — 12, колезькими — 9, Генеральної Військової Артилерії — 2 та полковий — 1), значковими товаришами — 16, сотенними старшинами — 20 (в тому числі отаманами — 13, писарями — 5, осавулами — 2), возними — 3, хоружий Генеральної Військової Артилерії — 1, вахмістр — 1, козаків — 3, міщан — 1 (кол. бурмістр) та син бунчукового товариша — 1 [3]). В Лубенському полку тоді ж було 35 військових товаришів. Тут знов лубенська влада подала цікавіші для нас дані і про попередні ранґи і про соціяльне походження. Щодо перших, малюнок такий: були в значкових товаришах — 10, канцеляристами, — 7 (військовими — значить, Генеральної Військової Канцелярії — 3,

---

[1]) В. Модзалевскій, Матер. для истор. Полт. полка, сс. 16—34, Полтава, сс. 36—62, 1905.

[2]) Харк. Ц. Іст. Архів. Полт. Від. Арх. Мал. Св. XVII, № 1.

[3]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Пох. Канц. Рум.-Задун. № 2636.

колезькими — Малоросійської Колеґії — 3, полковий — 1), возними — 8, сотенною старшиною — 4 (отаманів — 3, писар — 1), писар Комісарства Пирятинського — 1, полковий осавул з Запоріжжя — 1, не мали до цього жадних урядів — 4. А дані про соціяльний стан такі: з дворян — 14, з «малоросійського шляхетства» — 5, з козачих дітей — 8, з «різночинців» — 5, дітей священиків — 1, козак Запорізької Січі — 1, не подано даних — 1[1]).

Що скажуть нам ці матеріяли про військове товариство? Ми звернемо увагу на великі відсотки попереднього перебування в лавах значкового товариства і в рядах канцеляристів. Це — річ цілком зрозуміла. З значкових товаришів сюди переходили економічно міцніші елементи і особи, що заробили собі це ретельною службою; канцеляристи — це знов суроґат освіти і адміністративної практики. В Лубенському полку чимала кількість військового товариства пройшла судовий стаж на посаді возного, тобто посаді з виконавчими функціями. Значний відсоток по Ніженському й Лубенському полках пройшов працю сотенної старшини, і в цьому вже позначається нижчий стан військового товариства в порівнянні з бунчуковими, де такого явища ми не зустрінемо. Дані про соціяльний стан дають перевагу особам, які вже оформили себе в рядах російського дворянства, і кандидатам на це дворянство, які покищо титулуються «малоросійським шляхетством». Але дані Лубенського і, почасти, Ніженського полку розкривають нам те, що в цей розряд могла проходити в окремих випадках і не шляхта, і не дворяни. Отже, були тут діти козаків, різночинці, міщани. Це були окремі особи, які намагалися пройти в кола зверхнього стану. Це свідчить, що стан цей не був ще остаточно замкнений. А втім, остаточно замкненим стан і не буває ніде і ніколи, інакше він перейшов би у касту. Казати можна про легше чи важче проходження в його кола представників інших кляс і інших станів суспільства, які вислугою державі заслуговували на прийняття в розряд привілейованого, в розряд вищого стану. З цього погляду, — маючи на увазі дальшу картину з значковими товаришами, — можна сказати, що доступ у зверхній стан в Україні-Гетьманщині був порівнюючи легший. Це легко пояснити молодістю цього організму.

З н а ч к о в і т о в а р и ш і. 1742 року в Полтавському полку їх було 37. Вони були до цього часу: рядовими козаками — 23 особи, 9 ч. було дітей полкової старшини, 2 ч. — діти значкових же товаришів, 1 — сотенний отаман, 1 — з полтавських міщан, 1 — посполитий[2]). За Чернігівський полк є відомості з 1768 року. Тут на цей час було значкового товариства (відомість розподіляє їх на підранґи: службових, не здатних служити, абшитованих та новопризначених) разом 62 чоловіка. На першому місці тут стоять діти значкових товаришів — 20 осіб. Але близько до них

[1]) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд. Похід. Канц. Рум.-Задун. № 2636.
[2]) В. Модзалевскій, Матеріалы для исторіи Полт. Полка, сс. 16—34, П. 1905.

стоять і рядові козаки — 19. Далі відомості такі: сини сотенної старшини — 5, діти сотників — 2, діти полкової старшини — 1, син бунчукового товариша — 1, з міщан — 5 (щоправда, частина з них — це міщанські діти, які спочатку вступили в козацтво і потім уже пройшли у значкові), діти попівські — 4, син прикажчика з приватної маєтности — 1, виходець з Псковської области — 1, не позначено про 3-х[1]).

Про полк Ніженський є відомості р.р. 1775 та 1779. У першій з них тут було 36 значкових. Крім того, троє з полкової старшини пройшло через значкове товариство, і дані за них я також включаю; отже, є дані про попередні ранґи і розряди суспільства за 39 осіб. З них були: козаки — 14, діти значкових товаришів — 3, канцеляристи — 6 (полкові, сотенні, підканцеляристи), сотенна старшина — 6, син сотника — 1, син військового товариша — 1, кур'єр Малоросійської Колеґії — 1, діти священиків — 2, «нискаких чиновъ» — 5[2]). А 1779 р. подано відомості про 23 значкові товариші. Тепер відомості дають такий малюнок: з козаків було 7 значкових товаришів, синів значкових товаришів — 3, канцеляристів — 3, син військового товариша — 1, син сотника — 1, сотенна старшина — 1, поповичі — 2, з «нѣкаких чиновъ» — 5[3]). Року 1779 ж є дані по 3 (Чернігівському, Київському та Прилуцькому) полках. Тут є дані про попередні ранґи і стани 114 осіб значкових товаришів та тієї старшини, що пройшли через значкове товариство. Тут ми маємо такий малюнок: трохи не рівні дані дають діти значкового товариства — 21 особа, «козачого званія» та виборних козаків — 23, канцеляристи — 23, сотенна старшина — 21. Інші категорії дають таке: діти військового товариства — 5, діти сотників — 3, діти сотенної старшини — 1, діти возних — 1, просто «старшинскіе дѣти» — 2, просто «чиновничьи дѣти» — 5, курінні отамани — 2, сотенний комісар — 1, комісарський писар — 1, запорожців (полк Прилуцький) — 2, діти священиків — 2, не зазначено про 1[4]). Року 1782 у полку Київському було 65 значкового товариства. Тут полкова влада брала на увагу передусім момент походження. За її даними було: з «малоросійського шляхетства» 31 значковий товариш, з дворян — 5, діти значкового товариства — 4, діти військових товаришів — 5, діти полкової старшини — 6, діти сотників — 4, син відставного підпоручника — 1, сільський отаман — 1, діти козаків — 8. Поруч з цим вони мали подати і попередні ранґи, але про 48 з 65 значкових товаришів вони не позначені, і це надто зменшує інтерес решти відомостей. Вони такі: з сотенної старшини — 11, канцеляристів — 5, отаман полкової гармати — 1[5]). Нарешті, р. 1783 в Лубенському полку було 42

[1]) Харк. Ц. Іст. Архів. Черн. Від. Архіву Малор. Колеґії № 13884.
[2]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Губ. Предв. Двор. № 1635.
[3]) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відд. Арх. Малор. Кол. № 30061.
[4]) Рукописи О. Лазаревського № 41/4.
[5]) Київськ. Ц. Арх. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 9000.

значкові товариші. За походженням даються такі дані: 12 — з дворян, 2 — з «малороссійського шляхетства», 10 — козацькі діти, 7 — різночинців, 4 — діти значкових товаришів, 1 — син військового товариша, 1 — син полкового осавула, 2 — діти чиновників, 1 — син прапорщика, 2 — діти попівські. А за попередніми урядами — при чому і тут цінність даних знижена тим, що більше як половина — 25 значкових товаришів — таких даних не подають — картина така: канцеляристів — 13, сотенної старшини — 3, підписок земського суду — 1 [1]).

Ці дані дають нам матеріял для двох основних спостережень. Перше з них вносить нам певну корективу до попереднього розділу, де мова мовиться про службу з землі. Якщо служила земля, то син значкового товариша, як правило, має також нести службу з свого ґрунту, з своєї маєтности в рядах і в межах значкового товариства. Зведення матеріялів по окремих полках доводить, що правило таке було не абсолютне. Адже в деяких полках діти значкового товариства—досить незначна група серед всього значкового товариства (полки Полтавський, Ніженський, Київський та Лубенський; щоправда, в двох останніх вони, можна думати, частково скриті поміж дітей дворян і «малоросійського шляхетства»), в інших полках становлять 20—30% загальної кількости. Корективою до висновку, який можна з цього вивести, має бути те, що в кінці XVIII ст.,—а більшість відомостей каже про кінець XVIII ст., — кількість знатного товариства, і зокрема, значкового товариства, дуже збільшилася в порівнянні з попередніми десятиліттями. Це пояснює додатковий приплив сюди інших кіл, опріч дітей значкових товаришів. Але загалом маєтність не спадкує неодмінно певний титул, певний стан у державно-становій організації України-Гетьманщини. Ось чому опріч дітей значкового товариства в значкові товариші проходять діти сотників, сотенної старшини, полкової старшини; та й це є явище нормальне: урядів державних на всіх вистачити не могло, і ті — з численного в окремих випадках — потомства старшини, які їх не могли здобути, йшли в товариство значкове. Численні випадки проходження в значкові товариші дають канцеляристи і сотенна старшина, але це ще дуже мало говорить і мало пояснює. Адже дані не кажуть, ким були вони до свого призначення в канцеляристи і сотенну старшину. Якби такі відповіді були, — вони б, очевидно, збільшили три основні рубрики: дітей значкових товаришів, дітей старшини — урядників і рядових козаків. В цілому ці дані не відкидають думки про службу за старим принципом служби з населеного маєтку, але вносять ту корективу, що принцип цей є не виключний, і поруч спадкового значкового товариства ми маємо дітей старшини-урядників і інші елементи, які через значкове товариство проходять у вищий стан суспільства України-Гетьманщини. Додаток № 21, який я вже цитував,

[1]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Пох. Канц. Рум.-Задун. № 2636.

доводить, що полкові канцелярії саме так до цього і підходять.

На зменшення серед значкового товариства дітей цього самого значкового товариства мав вплинути й ордер гетьмана Розумовського (на жаль, не датований), який, дбаючи за службу осіб, «кои к отправлению службы способны и ползуются разделенными или оставшимися от отцовъ своихъ грунтами», пропонував примусово зарахувати в значкове товариство «бунчуковихъ, войсковихъ товарищей, старшинъ полкових, сотничьихъ и протопопских детей», а дітей попівських і дітей значкових товаришів — у шерегові козаки[1]). Тут елемент пониження і зарахування до козацтва внесений порядком кари для дітей значкових, які мають населені маєтності і, значить, мають служити з них.

Друге спостереження стосується до проходження в вищий стан інших елементів. Адже ми вправі чекати, що саме через товаришів значкових проходитимуть у межі зверхнього стану елементи з інших верств і інших станів. Так воно й було. При цьому ми маємо виразний малюнок, що на першому місці серед цих елементів стоять особи, які приходять сюди з лав козацтва. Це явище цілком закономірне. Самі значкові товариші, як і всі знатні товариші, поволі виділилися з козацького загалу у верхню групу. Але з виділенням їх процес соціяльної диференціяції серед козацтва не спинявся в тогочасних умовах. Козак, який виділявся зі свого оточення більшою економічною міцністю, який збільшував цю міцність з допомоги залежних від нього «підпомічників», — а у декого їх було не мало, — який вислужувався на службі державі, — такий козак, при неповній замкнености молодого, представники якого самі пройшли в минулому такий же шлях зверхнього стану, намагався пройти в нього. І він проходив у товариші значкові, несучи службу під значком полковника. Для полку Полтавського і для 1742 року ці козаки в лавах значкового товариства становлять до 62%. Але це Полтавський полк, що дуже відстає від інших, від північних полків. Та й по інших полках козаки становлять 20—30%, при чому і ці відсотки можуть збільшитися, якщо і серед старшин, — це дуже можливо, — і серед канцеляристів, — тут уже цього менше можна чекати, — що проходили в значкові товариші, були ті, які також перед тим були козаками.

Опріч козаків, через щілину значкового товариства намагалися в окремих випадках проходити до складу зверхнього стану і елементи з міщанства, і різночинці цих часів. Щодо міщанського стану — який розкладався на різні шари, — то з нього проходили до значкового товариства не так часто. Найбільшу кількість дає Чернігівський полк у 1768 році. Але й тут є колишніх міщан у складі значкових товаришів тільки 8 %. А в ряді інших полків міщан серед значкового товариства немає зовсім. При цьому слід, однак, застерегти, — це цілком можливо, і я

[1]) Додаток № 20.

думаю, що саме так нерідко й бувало — що колишні міщани проходили до значкового товариства через службу в рядовому козацтві, як це було і в тому ж Чернігівському полку, де відомість про це спеціяльно зазначала. Один посполитий, який значиться в Полтавському полку в відомості 1742 р., є скорше селянин, ніж міщанин, бо міщанський стан в цьому полку був дуже нечисленний. Дані про людей «нѣкаких чиновъ» — «ѣ» читаємо як «і» — чи «нискаких чиновъ», а також дані про «різночинців», очевидно, найскорше стосуються знов до міщанського й селянського станів. Діти священиків зустрічаються по всіх полках, але дають по 2—4 представники серед значкового товариства даного полку.

Треба, однак, сказати, що наведене положення спеціяльно характеризує ті роки, до яких стосується більшість відомостей про знатне товариство — кінець 60-х і початок 80-х років XVIII ст. У цей час зроблено і організаційні кроки до більшого замкнення зверхнього стану України-Гетьманщини, та й саме українське шляхетство побутово більше відокремлювалося в часи станової монархії Розумовського в Україні і Катерини II в Росії від загалу «підлих» кляс населення. Не так, безперечно, було в перше півсторіччя XVIII ст., — не кажучи вже про XVII ст., — коли проходження до нового зверхнього стану, що тільки оформлювався, було незрівняно легше. Ряд документів стверджує цю думку. Так, р. 1732 прилуцький полковник Галаган за хабаря в 3 карб. (та ще один карбованець припав полковому писареві) прийняв «у значокъ» селянина с. Дальних Сокиринець Мажола [1]). В липні 1750 року Переяславська полкова канцелярія запитувала Генеральну Військову Канцелярію, чи можна призначити в абшитовані значкові товариші Якова Шаргородського. За свідченням цього Шаргородського, він за Палія був на Правобережжі сотником, а згодом, оселившися в с. Красному, Биковської волости, брав участь у закупівлі волів для російської армії під час війни з Туреччиною. Переяславська канцелярія вказувала, що свідчення Шаргородського за службу в Палія перевірити вже не можна. Але, оскільки він живе на козачих ґрунтах і брав участь у скупівлі волів, «а ту службу за войсковую причитать возможно», то, на її погляд, старого можна призначити в абшитовані значкові товариші. Але р. 1751 в канцелярії «экономіи» з'ясовано, що Якова Шаргородського записано в посполитих (тут — в селянах) «Биковського дворця» гетьманського. На початку 1752 р. гетьман все ж таки призначив його в значкове товариство, зважаючи — каже листування — на купівлю волів і заслуги за Палія, але при цьому зазначив, що «подлежащимъ против прочих (посполитих - селян Биковського дворця Л. О.) годовимъ

[1]) А. Лазаревскій, Очерки малор. фамил. Р. Арх. 1875, кн. I, с. 322. Він же, Опис. ст. Малор., т. III, с. 44.

денежнимъ окладомъ минованъ быть не долженъ»[1]). Це селяни-посполиті проходять у значкове товариство, при чому останній із них зостається зобов'язаним податковими повинностями, від яких зверхній стан був вільний. А в попередньому розділі ми читали справу військового товариша Гончаревського-Зарубіна, який з посполитих-селян, до того ж з селян належних дідичеві і, значить, трохи не вповні закріплених за його маєтністю, спромігся пройти в цей вищий за значкове товариство розряд зверхнього стану.

Це — про посполитих-селян. Крім них, проходять через значкове товариство до зверхнього стану посполиті-міщани. У листопаді 1757 р. просив призначити в значкове товариство сорочинський міщанин Яків Пищимуха. Головний мотив — опріч вказівок про старість і зубожілість, які навряд чи могли переконати владу призначити його значковим товаришем — була та ж таки праця купівлі волів. Справа, на жаль, не містить резолютивної ухвали в цім проханні[2]). Року 1773 ніженський бурмістр Ю. Протченко пройшов у військові товариші[3]).

Діти духівництва проходили до меж значкового товариства за указом 1734 р., який наказував: «поповскихъ дѣтей, кои пожелаютъ Е. И. В. отправлять службу, опредѣлять для отправленія той службы вь значковые товарищи»[4]). А р. 1753, коли ніженська полкова старшина просила дозволу Генеральної Військової Канцелярії зробити значковим товаришем козака В. Котляревського, то вона покликалася на указ Генеральної Канцелярії 1740 р. набирати в значкове товариство «з дѣтей старшинскихъ, козачьихъ, поповскихъ и протчихъ». Щоправда, Генеральна Канцелярія, яка хотіла перевірити цей указ, мусіла констатувати, що його «в Генералной Войсковой Канцеляріи за погорѣнием дѣлъ не сыскалось»[5]). Пізніший ордер гетьмана К. Розумовського запропонував призначити в значкове товариство протопопських дітей, а попівських дітей у виборні козаки. Здається, бажаною умовою про цім було володіння маєтностями, як це можна зрозуміти з цього документу[6]). Серед цих дітей священиків бували й такі, які проходили вже той чи той рід служби. Напр., у липні 1763 року Генеральна Військова Канцелярія призначила в значкові товариші сина священика Ф. Самойловського, що служив льокаєм у гетьмана[7]).

«1744 году ноября 9 з войсковой Генералной канцеляріи ордеромъ велено Запорожских козаков, даби они от подлежа-

---

1) Київськ. Ц. Арх. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 1729.
2) Там же, № 9150.
3) Харк. Ц. Іст. Архів. Фонд Черн. Суд. Палатн. Опис VII, № 232.
4) Д. Миллеръ, Очерки изъ исторіи и юр. быта старой Малороссіи. Превращеніе казацкой старшины въ дворянство, К. Стар. 1897, № I, с. 9.
5) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відд. Арх. Малорос. Колегії. № 26855.
6) Додаток № 20.
7) Харк. Ц. Іст. Архів. Черн. Відд. Архіву Малор. Колегії. № 26855.

щих імъ служебъ укриватся не могли, причислить и написать в рядовіе козаки; а которие являтся достойни к званию значкових товарищей, — тѣхъ зъ атестатами присилать в Генералную войсковую канцелярию по опредѣленію в то званіе». Гетьман цей ордер «по апробаціи— что оное учинено порядочно — изволил прошлого 751 году сентября 7/д. високоповелительнымъ ордеромъ подтвердить, с повелѣніемъ, даби в Малоросійських полках Запорожских козаков тѣхъ, кои могущественни и к службѣ годни —написать в виборніе, а которие суть немогучие и к службѣ не весма надежни — таких в подпомощики, а таких же, кои достаточно войсковую службу отправлять могуть в числѣ значкових товарищей — зъ атестатами представлять Его Ясновелможности»[1]). По суті це той же резон і той же розподіл, який застосовувано і до козаків. Р. 1752 гетьманський ордер рекомендував «ежели... петидесятного числа значкових товарищей в полку Лубенскомь нынѣ нетъ, то на убиліе места до полного указного числа набрать из козаковъ достойнихъ и заслуженнихъ и в томь звании быть могущественнихъ» [2]). Заможність — головний резон при прийнятті під значок, і це не тільки тому, що вона дає можливість для служби в цім розряді війська, а і — можливість для «шляхетського життя і поведенія», на які при проханнях прийняття в російське дворянство будуть в скорому часі покликатися українські шляхтичі.

Запорізькі козаки серед значного товариства зустрічалися і до ордеру 1744 року. Отже, знатний військовий товариш з Кременчуцької сотні Яків Байдуленко, що згадується в акті 1716 р., був перед цим військовим суддею в Січі [3].) Згадуються вони і після цього ордеру. Так, значковий товариш Юхим Лоб, як значиться в справі 1753 р., «пришелъ в службу з Сѣчи» [4]). У вересні 1751 р. до військового товариства попав запорозький писар Фома Сочовський [5]). У вересні 1758 р. запорозький козак Синегуб так само вступив до складу військових товаришів України-Гетьманщини [6]).

Щоб покінчити з питанням про попереднє становище значного товариства, я наведу випадки — вони стосуються до кінця XVII й початку XVIII ст., — коли до бунчукового товариства проходили гетьманські двірські слуги — «дворяни». Року 1726 при описі м. Батурина названо й бунчукових товаришів, які в ньому жили. Тут, між іншим, перелічені: бунчуковий товариш Як. Долинський, який «прежде былъ дворяниномъ при Мазепѣ и при ратушѣ Батуринской шафаремъ былъ», Василь і Федір Ро-

---

1) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Полт. Полк. Канц. Справи 1753 р. а а. 714—715.
2) Додаток № 11.
3) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № Б. 24, а а. 4, 6, 25.
4) Там же, Фонд Полт. полк канц. Справи 1753 р., а. 153.
5) Київськ. Ц. Арх. Д. Акт. Фонд Г. В. Канц., № 5837.
6) Харк. Ц. Іст. Арх., Полт. Відд. Арх. Малор. Кол., Св. IX, № 1026.

говниченки, «которыхъ отецъ былъ при Мазепѣ дворяниномъ», бунчуковий товариш Вас. Покотило — «прежде былъ служителемъ при Мазепѣ и при гет. Скоропадскомь служилъ», бунчуковий товариш Пав. Козловський, що був дворянином за Мазепи, Яків Жилович — «прежде былъ служителемъ при изменникѣ Ломиковськомъ и при гетм. Скоропадскомъ былъ его дворяниномъ», Степан Череватий — «былъ при Мазепѣ дворянином» [1]). Явище це порядку льокального і обмежене певним часом — гетьмануванням Мазепи і Скоропадського. Гетьманські персональні слуги в цей час, як бачимо, проходять у бунчукове товариство, проходячи цим самим у межі зверхньої станової групи. Але це зовсім, ясна річ, не значить, що всі бунчукові товариші були персональними гетьманськими слугами, навіть і в часи гетьманів Мазепи і Скоропадського. Я вже про це писав у II розділі: в Україні з її військовою, а не старофевдального типу, організацією до зверхнього стану проходять саме люди військові, чи принаймні особи з військовими титулами. В цім її відміна — цілком зрозуміла — від старих станових монархій, де на першому пляні було двірське оточення королівських службовців.

У середині і в кінці XVIII ст. становище знатного товариства змінювалося в зв'язку з тим, що переважати почала, — і тут причиною не тільки наслідування порядків метрополії — Росії, — це наслідування безперечне, — але й швидкий розвиток самої України-Гетьманщини від архаїчних для XVIII ст. форм устрою до форм станової держави, що тут, як і в Росії, як і в багатьох країнах того часу, набирала характеру держави поліційної, — переважати почала службова, ранґова, чиновна сторона інституту значкового товариства над стороною маєткової служби в певному розряді шляхетства з населеної маєтности. У зв'язку з цим ми раз-у-раз тепер маємо в проханнях про призначення, — і тут нюанс, який виявляється з середини XVIII ст.: для давнішого часу краще сказати — «введення до складу», — до знатного товариства довгі покликання на службові заслуги своїх предків, тим часом як для давніших часів більше важила «могущественность», як висловлюються деякі документи, даного представника відправляти службу саме в тому, а не в іншому розряді зверхньої верстви. Але застерегтися треба, що виразної межі цих двох сторін значного товариства у XVIII ст. ми не знайдемо: і в перше півсторіччя знайдемо покликання на службові заслуги родини і самого претендента на знатне товариство, і в друге півсторіччя — дані про його службу в лавах шляхетства з населеного маєтку. Значить, можна казати про повільний перехід від однієї сторони до другої, про еволюційний — в даному разі — процес, який був зламаний за Катерини II простим прирівнянням українського шляхетства до російського дворянства.

Ось один з прикладів такого прохання з вказівками на

1) А. Лазаревскій, Оп. ст. Малор., т. II, с. 250.

службові заслуги родини. Року 1757 у березні військовий канцелярист Кость Юркевич просить гетьмана призначити його військовим товаришем: «От давнихъ годовъ за бывшихъ Ясневельможности вашей антецессоровъ дѣдъ мой Іванъ Юркевичъ всероссійському Ея Императорского Величества престолу служить начавши, первіе былъ чрез немалое время писаремъ сотенним Новгородскимъ, а после того чрез нѣсколко годовъ в числѣ значковихъ полку Стародубовского товарищей, отправляя всегда опредѣляеміе ему разніе Комиссіи, наряди і поході, находился верно и радѣтелно. А исъ того значковихъ товарищей званія за ту его верноpадѣтелную службу пожалованъ былъ рангомъ хоружества полкового Стародубовского; в котором немало обретаясь, на службѣ Ея Імператорского Величества в Несвѣжскомъ походѣ от непріятеля и убитъ. По смерти же его, сынъ его, а мой отецъ, Николай Юркевичъ, такожъ, як сталъ Ея Імператорскому Величеству в числѣ значковихъ полку Стародубовского товарищей отправлять службу, лѣтъ уже до сорока; въ коемъ званіи еще і донынѣ обрѣтается. Такъже братъ мой старшій Іванъ Юркевичъ, будучи при Генералной Канцеляріи, такъ і по Комиссіямъ дѣла. За которую службу по высокому Ясневелможности вашей повелѣнію жалованъ былъ войсковым товарищемъ...» І далі автор прохання говорить уже за всі свої служби і службові доручення [1]).

Перейдемо тепер до питання: як широко охоплювала українське поміщицтво XVIII ст. організація значного товариства, скільки було цих товаришів. Часткові дані для відповіді на це питання є. Року 1733 квітня 18 дня гетьман Д. Апостол писав листа до Колегії Закордонних Справ, в якому зазначав свою готовість надіслати до походу 10 тисяч козаків, а також і бунчукових товаришів, «которыхъ всѣхъ числомъ имѣется в Малой Россіи 112 человѣкъ»[2]). В додатку[3]) до цієї праці я наводжу «Реестръ бунчуковихъ товарищей». Він не датований, але, оскільки можна здогадуватися, то це реєстр того бунчукового товариства, яке пішло в Польський похід, тобто в той же, за який писав у вищезгаданому листі Д. Апостол—з генеральним обозним Я. Лизогубом. Реєстр називає поіменно 70 бунчукових товаришів. Але ми знаємо з того ж листа Д. Апостола, що він деяку частину з бунчукових хотів залишити в Україні для виконання різних доручень. Отже, гадати про зменшення числа бунчукового товариства ми не маємо підстав. Навпаки, воно мало тенденцію зростати. За іменними списками бунчукового товариства р. 1736 ми довідуємося, що їх було в полку Стародубському — 36, Ніженському — 30, Гадяцькому — 3, Чернігівському — 15, Київському — 12, Лубенському — 19, Переяславському — 6,

[1]) Харк. Ц. Іст. Архів. Черн. Відд. Архіву Малор. Колеґії № 13682.
[2]) Л. Окіншевич, Центральні установи України-Гетьманщини, ч. II, с. 318.
[3]) № 14.

Миргородському — 1, Прилуцькому — 13, Полтавському — 1. Разом в усіх полках було 136 бунчукових товаришів[1]). Кількість бунчукового товариства за три роки зросла на 24 особи, або на 23%. Але в цих даних, крім того, надто інтересні дані по полках. Адже надто яскрава різниця між бунчуковими товаришами в північних полках і, зокрема, в цитаделі шляхетства Гетьманщини в Стародубському полку з наявністю їх у південних Миргородському і Полтавському полках. Тут їх є лише по одному, і це дуже яскраво каже, що в Південній Гетьманщині процес соціяльного розшарування на новій базі допіру починався. Тут зверхні групи не завсіди могли вдержати в своїх руках на довгий час правління полкових урядів, тут вони сливе не мали організації зверхньої станової групи бунчукового товариства, тут порядки були демократичніші і разом з тим, з погляду шляхетського суспільства цих часів, відсталіші, архаїчніші. І справді, в шляхетській Гетьманщині такі порядки були вже архаїзмом відсталого степового Лівобережного півдня. І тепер ми можемо знов повернутися до допіру згаданого реєстру 70-ти бунчукових товаришів, який, я думаю, стосується до 1734 чи до 1735 років. В цім реєстрі бунчукові товариші поділені на курені: Чернігівський, Ніженський, Стародубський, Лубенський, Прилуцький. В Чернігівському є 11 бунчукових, Ніженському — 18, Стародубському — 21, Лубенському — 12, Прилуцькому — 8. Немає куренів, які відповідали б полкам Гадяцькому, Київському, Переяславському, Миргородському і Полтавському. І тепер нам ясно—чому: адже в цих полках — опріч хіба Київського — було так мало бунчукових, що утворити окремі курені з них було неможливо. Якщо бунчукові з цих полків були в поході з Лизогубом, то їх, очевидно, поприписувано до куренів тих полків, де бунчукового товариства була кількість чимала.

За даними 1763 р. бунчукових товаришів було 221 по всіх полках; але сюди прираховано й бунчукових товаришів «абшитованихъ», відставних. По окремих полках дані ці такі: в Стародубському полку 41 і 3 абшитовані, Ніженському — 21 та 13 абшитованих, Чернігівському — 33 та 7, Київському — 8 та 2 абшитовані, Переяславському — 4 і 1, Прилуцькому — 6 та 3, Лубенському — 14 і 6, Миргородському — 4 і 3 абшитовані, Полтавському — 5 та 1, Гадяцькому — 3 і абшитованих нема. Окремо відомість показує таких бунчукових товаришів, які не служать, хоч і мають «лѣта совершенные». Таких разом є 43 особи. Найбільше їх є в полку Чернігівському — 16; в інших полках — Стародубському — 5, Ніженському — 1, Київському — 4, Переяславському — 4, Прилуцькому — 2, Лубенському — 9,

[1]) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відділ Архіву Малор. Кол. № 15371, а. а. 37—40.

Гадяцькому — 2[1]). Малюнок і тут в основному лишається той же: північ превалює, попереду йдуть Стародубський і Чернігівські полки, далі кількість бунчукових по полках зменшується — при чому з ближчих до південних полків їх знов найбільше у полку Лубенському,—а в степових південних Полтавському і Миргородському, і до них ще долучається полк Гадяцький — їх найменше. В наступному 1764 р. кількість бунчукового товариства ніби трохи зменшилася: було їх 106 службових та 50 абшитованих[2]).

Про військове товариство я маю докладні дані лише з 1763 року. Відомість, — та сама, що казала й про бунчукових, — і їх розподіляє на категорії службових та «абшитованих» і потім окремо говорить про тих, що мають «лѣта совершенные» і все ж таки не служать. Її дані такі:[3])

	Службових	Абшитованнх	Ті, що не служать, хоч і мають можливість	Разом
Полк Стародубський	32	11	4	47
,, Ніженський	34	6	—	40
,, Чернігівський	25	5	5	35
,, Київський	19	16	3	38
,, Переяславський	17	4	—	21
,, Прилуцький	12	1	—	13
,, Лубенський	39	7	9	55
,, Миргородський	14	2	4	20
,, Полтавський	24	5	4	33
,, Гадяцький	23	1	3	27
Разом	239	58	32	329

Це зведення вже не дає того малюнка поступового зменшення кількости від півночі на південь, як це було з товаришами—бунчуковими. Коли воно і є, то не таке рішуче і не таке виразне. Найменшу кількість дають полки Прилуцький, Переяславський, Миргородський. Зате Полтавський полк, який бунчукового товариства завсіди мав дуже мало, тепер стоїть на одному з середніх місць, а максимальна кількість є вже не в одному з північних полків, а в полку Лубенському. Дане становище, очевидно, означає, що коли велике землеволодіння на півдні Гетьманщини було ще не численне — і тому мала тут кількість

1) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Від. Архіву. Мал. Кол. № 27883 Інша відомість того ж 1763 р. каже тільки про службових бунчукових товаришів і нараховує їх по всіх полках 139. Її дані мало різняться від вищенаведених, якщо брати й тут тільки службових. А саме: в Стародубському — так само Ніженському — 22, Чернігівському — 31, Київському — так само, Переяславському, Прилуцькому, Лубенському, Миргородському і Полтавському — так само, Гадяцькому — 4. Черн. Кр. Іст. Арх. Ф. Предв. Дворянства. № 2190.

2) Харк. Центр. Іст. Архів. Черн. Від. Арх. Малор. Колеґії, № 1637.

3) Там же № 27883.

бунчукового товариства, — то взагалі процес народження старшинського поміщицького землеволодіння на другу половину, — дуже шкода, що ми не маємо даних про кількість військового товариства в першу половину сторіччя, — XVIII ст. тут настільки вже позначився, що старшинське землеволодіння могло соціяльно оформлюватися в другий розряд «малоросійського шляхетства».

Наступний 1764 рік приніс деяке зменшення кількости військового товариства на Гетьманщині – можливо, проте, що причина просто в менш повних даних зведення цього року: їх тепер нараховується 223 службових та 63 абшитованих [1]).

Переходимо до загальної кількости нижчого розряду товариства значкового. Тут відразу треба відзначити одну відміну в його становищі від становища вищих розрядів. Кількість значкових мала певні ліміти, які встановив російський уряд, що мав тенденції розглядати розряди українського шляхетства тільки як ранґи допомічної до російської української армії. Ці ліміти російський уряд дав у грамоті з 8 серпня 1734 року імператриці Ганни Іванівни на ім'я правителя Гетьманщини кн. Шаховського, яку я вже вище цитував. Вона давала ліміт для 6-ти полків у 50 значкових на кожний, для решти 4-х по 30. Це разом становить 420 значкових на Гетьманщину. Грамота казала: «въ полкахъ малороссійськихъ значковимъ товарищамъ быть указному числу, а имянно: въ Нѣжинскомъ, въ Стародубовскомъ, въ Чырнѣговскомъ, Лубенскомъ, Полтавскомъ, Переясловскомъ — по пятидесяти; в Кіевскомъ, Миргородскомъ, Прилуцкомъ, Гадяцкомъ — по тридцати. И въ которихъ полкахъ противъ того оныхъ значковихъ есть излишнее число, и они въ томъ бить не способни, — тѣхъ, кромѣ полковой старшины и другихъ знатныхъ людей, написать в рядовые козаки; впред никово в число значковихъ товарищей безъ указу Генеральной канцеляріи не писать» [2]). Ця грамота і цей ліміт, слід думати, вирішально позначилися на розвитку цього інституту. Поперше, принцип кількости значкових по окремих полках тепер узятий від великости полку та полкової території і тому причини історичного, економічного, соціяльного порядку в кількості значкових по окремій території тепер вирішальної ролі не відіграють. З другого боку — дуже важив самий факт встановлення ліміту: він перегородив і затруднив шлях до зверхньої верстви багатьом колам, що вибивалися і відокремлювалися з козацько-селянського загалу. Не будь цих лімітів, можна думати, що кількість значкового товариства була б дуже численна і набагато перевищувала б кількість товариства бунчукового і військового. Ліміти ці раз-у-раз на Гетьманщині намагалися порушити чи обійти — напр., встановленням інституту «асиґнованих» у значкове товариство, про який буде мова далі,

---

[1]) Харк. Центр. Іст. Арх. Черн. Від. Арх. Малорос. Колеґії, № 1637.

[2]) Рукописи М. Судієнка, 597, ч. VI, а. а. 329-330.

— але в цілому їх роля перегородки мала позначитися дуже реально. Докладні дані за кількість значкового товариства по всіх — а не по деяких — полках України-Гетьманщини дає знов таки тільки 1763 р. Ці дані знов подані за тими ж розрядами службових, абшитованих, тих, що не служать, хоч мають до того можливість. Дані ці такі [1]):

	Службових	Абшитованих	Ті, що мають «совершенные лѣта» і не служать	Разом
Полк Стародубський	59	22	8	89
„ Ніженський	41	13	—	54
„ Чернігівський	56	9	18	83
„ Київський	46	10	4	60
„ Переяславський	113	11	—	124
„ Прилуцький	62	8	—	70
„ Лубенський	49	17	24	90
„ Миргородський	38	6	2	46
„ Полтавський	39	2	3	44
„ Гадяцький	45	8	9	62
Разом	548	106	68	722

Ці дані знов, — як і дані про бунчукових, — на останньому місці лишають південні Полтавський і Миргородський полки. Коли це має свою закономірність, то для несподівано великої кількости значкового товариства в полку Переяславському я не можу знайти зараз причини.

Деякі відомості про службу значного товариства подають, окрім загальних даних про кількість цього службового шляхетства, відомості про вік кожного окремого знатного товариша. Для бунчукового товариства такі дані про вік дає відомість, складена для всіх полків 1763 року, що нараховує 139 службових бунчукових товаришів по всіх полках. Підсумовуючи її вказівки, можна вивести такі висновки. З 139 бунчукових є дані про 104, щодо 35 — вказівки про вік немає. Ці 104 за віком розподіляються так:

від 21 до 30	років —	6 бунчукових [2])
„ 31 до 40	„	44 „
„ 41 до 50	„	37 „
„ 51 до 60	„	11 „
„ 61 до 70	„	5 „
„ 71 до 80	„	1 „

Наймолодший вік — 25 років (його має один з представників нової магнатської — тут не буде перебільшення — родини

1) Харк. Центр. Іст. Архів. Черн. Від. Архіву Малор. Колегії № 27883. Реєстру 1763 р.

2) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Губ. Предв. Дворянства, № 2190.

Кочубеїв), найстарший — 73 роки. В цих відомостях цілком визначається той факт, що переважна більшість бунчукових — майже 78 відсотків — належать до осіб середнього віку. До 30 років є лише 6 бунчукових товаришів. Цей факт каже нам за те, що бунчукове товариство — впливове суспільне становище — надавалося не так легко. Мала — розмірно — кількість осіб старого віку, понад 50 років, пояснюється тим, що в цім списку нема даних про бунчукових абшитованих. І за таких умов доводиться дивуватися, що люди понад 70 років ще можуть рахуватися серед службового бунчукового товариства. Деякі корективи щодо віку вносить відомість того ж 1763 року по полку Стародубському, що мала бути за одну з складових частин загальної відомости за 1763 рік по всіх полках. Тут дані дають з 41 бунчукового товариша 37 осіб. Дані ці такі:

від 20 до 30	років	мають	3	бунчукові	товариші
„ 31 до 40	„	„	16	„	товаришів
„ 41 до 50	„	„	8	„	„
„ 51 до 60	„	„	5	„	„
„ 61 до 70	„	„	3	„	товариші
„ 71 до 80	„	„	2	„	„ [1])

Тут найменший вік — 22 роки (його має представник видної стародубської родини з місцевого міщанства Шираїв), найстарший — 75 років. Деяке розходження цих даних з даної загальної відомости, що називала крайні вікові межі в 25 та 73 років, можна пояснити тим, що в загальній відомості про цілий ряд бунчукових — 35 осіб — дані про вік опущено. Для нас цікавіше тут вказати, що дані про перевагу осіб середнього — від 30 до 50 років — віку тут не такі вирішальні: вони дають 58% для цієї категорії. Це тому, що тут розмірно більше службових бунчукових товаришів віком понад 50 років.

Для пізніших років є дані про вік бунчукового товариства тільки для 1783 року, і тільки для двох полків. За ними з 17 бунчукових Ніженського полку були за віком:

від 20 до 30	років	— 2
„ 31 до 40	„	— 5
„ 41 до 50	„	— 5
„ 51 до 60	„	— 4
немає даних про		— 1 [2])

Для Лубенського полку з його 5 бунчуковими товаришами:

від 31 до 40	років	— 2
„ 41 до 50	„	— 3 [3])

Ці дані не вносять змін у попередні висновки: перевага для осіб «працездатного» віку, при чому цей період, як правило,

[1]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Архіву Малор. Колеґії № 17.
[2]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Пох. Канц. Румянц.-Задунайськ. № 2636.
[3]) Там же.

починається з 30 років, і тут виразна. Для Лубенського полку цей період має навіть 100 % серед бунчукового товариства, але це, очевидно, просто тому, що бунчукове товариство тут надто нечисленне.

Для товаришів військових даних про вік немає по відомостях, які стосуються до всіх полків. Є тільки в тих, що кажуть про окремі полки. Отож, р. 1767 в Полтавському полку було 13 військових товаришів. Вони розподілялися так:

від 20 до 30 років мали — 5 осіб
„ 31 до 40 „ „ — 5 „
„ 41 до 50 „ „ — 2 „
„ 51 до 60 „ „ — 1 „ [1])

Найстарший вік тут всього 51 років. Звертає на себе увагу не така вже перевага товаришів віком від 30 до 50 років. Їх всього 53,8 %. Натомість зростає питома вага осіб віком до 30 років. Це говорить за те, що до військового товариства було легше пройти, ніж до бунчукового. Це свідчить, що самим правом «знатного» народження і економічного добробуту, без потреби попередньої вислуги, сюди легше було вступити, ніж до бунчукового товариства, куди на це мали привілей уже надто заможні і надто знатні родини нових поміщиків, як от Кочубеїв, Шираїв тощо. Дальші відомості є з 1783 року для трьох полків: Ніженського, Лубенського та Київського. Для першого з них вони виглядають так: було в цей час у Ніженському полку 70 військових товаришів;

з них були від 20 до 30 років — 24
„ 31 до 40 „ — 22
„ 41 до 50 „ — 14
„ 51 до 60 „ — 6
„ 61 до 70 „ — 4 [2])

Наймолодший вік — 20 років, найстаріший — 70. Тут питома вага осіб віком від 30 до 50 років ще зменшується: їх відсоток знижується до 51,4 %. Але серед даних за окремими десятками років уже — чого давніше ми не бачили — на першому місці стоять р.р. 20—30. А це значить, що починали службу у військових товаришах без попередньої вислуги або що попередня вислуга відбувалася вже в зовсім молодих чи навіть у дитячих роках. Це свідчить за дальше соціяльне відокремлення шляхетського стану від інших станів суспільства і за зростання привілеїв для його зверхньої, для його провідної частини.

Дані з полку Лубенського того ж року також говорять про той же факт, хоч і не так виразно, як у північних полках, які завсіди йшли перші в процесі соціяльно-економічного відокрем-

---

[1]) Харк. Ц. Іст. Архів. Полт. Відд. Архіву Малор. Колегії, Св. XVII, № 1.
[2]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Похід. к-рії Румянцева № 2636.

лення шляхетського стану. З 35 військових товаришів Лубенського полку були:

від 20 до 30	років	— 5
„ 31 до 40	„	— 16
„ 41 до 50	„	— 9
„ 51 до 60	„	— 4
„ 61 до 70	„	— 0
„ 71 до 80	„	— 1 [1])

Ми спустилися тепер до товариства значкового. Року 1763 одна з відомостей — і саме та, що дає нам дані розподілу за віком—нараховує по всіх полках 549 значкових товаришів. За віком поділяються вони так:

мають до 20 років		— 2
від 21 до 30	років	— 77
„ 31 до 40	„	— 151
„ 41 до 50	„	— 152
„ 51 до 60	„	— 101
„ 61 до 70	„	— 39
„ 71 до 80	„	— 19
„ 81 до 90	„	— 6
не зазначено про		— 2 [2])

Осіб з віком від 30 до 50 років тут 55 %. При цьому відсоток цей знижений не тільки чималою групою значкового товариства до 30 років, але ще більшою — 30 % — кількістю значкових, віком старших від 50-ти років. Це говорить за те, що тут вислужувалися і служили довго. І це ясно нам буде, коли ми згадаємо дані про соціяльний склад значкового товариства: для багатьох з козаків, з міщан, з різночинців це проходження в. значкове товариство, в межі зверхнього стану України-Гетьманщини було завершенням цілого «вдалого» життєвого шляху в тогочасному становому суспільстві.

Дані 1783 року про полк Лубенський кажуть нам, що склад товариства за віком тут дає зрушення в бік більшого відсотку осіб молодшого віку. Тут на 42 значкові товариші було:

осіб віком	від 20 до 30	років	— 16
„ „	„ 31 до 40	„	— 10
„ „	„ 41 до 50	„	— 9
„ „	„ 51 до 60	„	— 4
„ „	„ 61 до 70	„	— 1
„ „	„ 71 до 80	„	— 2

Вік наймолодший — 20 років, вік найстарший — 74 [3]). Процес зниження відсотку і ваги осіб середнього віку — від 30 до 50 років — пішов тут значно далі, вперше переваливши за половину: тепер на цю категорію припадає тільки 45,4 % із загальної

[1]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Похід. к-рії Рум.-Задун. № 2636.
[2]) Черн. Кр. Іст. Архів. Таблі про знач. товариство 1763 р.
[3]) Там же. Фонд. Пох. Канц. Румвн.-Задун. № 2636.

кількости. І при цьому зменшення це відбулося не через збільшення категорії осіб похилого віку — старих служилих товаришів, — а через велике збільшення осіб віком до 30 років. Ці дані в порівнянні з даними 1763 року, — на жаль, ми не маємо змоги порівняти з даними давніших часів, — кажуть нам за зміну всього характеру значкового товариства. З категорії значкового товариства, тієї його частини, що найпізніше відокремилася з козацького загалу, значкове товариство — в чималій мірі — стає рангою українського дворянства, при чому найпершою рангою, яку в молоді роки проходили особи, що в дальші роки у багатьох випадках перейдуть у ранги вищі.

Але найвиразніше і найрішучіше скажуть про це дані за віковий склад 65 значкових товаришів Київського полку в 1782 р. Тут було:

осіб віком до	20		років	—	23
від	20	до 30	„	—	19
„	31	до 40	„	—	13
„	41	до 50	„	—	8
„	51	до 60	„	—	1
„	61	до 70	„	—	1 [1])

Відсоток осіб віком 30—50 років знижений уже до однієї третини з загальної кількости — 32,3 %. Зниження знов пішло лінією збільшення відсотку осіб молодшого віку, при чому на першому місці стоїть тепер категорія осіб віком до 20 років. Тут є вже чимала відміна і в порівнянні з Лубенським полком, про який я допіру писав, де наймолодший вік був 20 років. А який наймолодший вік ми маємо тут? Відомість дає відповідь несподівану: 2 роки мав «значковий товариш» — мушу це слово тепер взяти в лапки, бо зміст його значно змінився — Василь Кедрина. Але цей «службовий дворянин» був не один і мав товаришів, якщо не для служби, то для дитячих забавок шляхетських дітей: «значкові товариші» Іван Кедрина — брат Василя, Яким Самборський, Микита Столиця, Ів. Константинович мали по 5 років, ще інші мали по 6, 8, 10 років тощо. Про що це скаже нам? Про те, що українське шляхетство за кілька років до правного зрівняння його з дворянством російським стало охоче запозичати його привілеї та його особливості. Зокрема, у російського дворянства у XVIII ст. встановився звичай записувати своїх дітей в дитячому ще віці в полки російської армії, при чому син поміщика до років справжньої служби мав уже законний стаж і справжню службу починав уже у вищих, у командних ранґах російської армії чи адміністрації. Разом із цим це говорить про те, що з значкового товариства в далеко більшій мірі, ніж давніше — навіть у середині XVIII ст. — стала ранґа замість розряду дворянського стану. Бо — саме ранґа потребувала певного стажу для її здобуття, власне вища ранґа,

[1]) Київськ. Ц. Архів. Д. Актів, № 9000 з фонду Г. В. Канц.

чин вищий. І завдяки цьому ряд дворянських родин Лівобережної України мусять починати свою службу з низької ранґи значкового товариша, але проходити її, не служачи, в дитячі роки. У полку Київському ця категорія вже переважає службове значкове товариство, яке може виконувати службу саме в цій ранзі.

Потретє, цей факт ще раз каже за різницю в становищі окремих полків. Адже дані про полк Лубенський стосуються до наступного 1783 року, а вони не знають «служби» в дитячих роках. Значить, процес запозичення даної практики російської дворянської держави йшов не рівномірно по всіх полках. Можливо, він починався саме з полку Київського, про який ми маємо ці відомості, попередня практика скоршого і легшого розвитку всіх шляхетських привілеїв у полках північних могла б говорити за те, що цей процес починатися міг саме з них. Але точних даних про це я не знаю, і до того ж у мене є враження, що в Стародубському і Чернігівському полках у більшій мірі і легше йшло переймання звичаїв та форм польського шляхетства, при чому цей процес ішов саме з півночі від одноплемінної для багатьох тутешніх значних товаришів шляхти білоруських земель. Одноплемінність у даному разі могла бути фактором, який полегшував запозичення побутових і зовнішніх рис «поновлюваного» шляхетського стану.

Знатне товариство в кінці XVIII ст. все більше втрачало свої риси — службового розряду дворянського стану, все більше набувало рис ранг української армії та адміністрації. Процес цей і не закінчився, — я про це вже писав, — до кінця Гетьманщини, але ці риси, ці сторони інституту починали переважати. Ось саме цим збільшенням рис певної ранґи можна пояснювати, що до значного товариства призначають осіб старого віку, які служби нести й не будуть, що це робиться порядком нагородження, нагородження ранґою за попередні заслуги. Напр., у липні 1761 р. колишній глухівський городовий отаман Ів. Янович був за старістю звільнений від усіх служб і навантажень з призначенням у військове товариство[1]). Року 1763 червня 18 канцелярист Генеральної Військової Канцелярії Павло Кониський був за старістю призначений військовим товаришем «съ уволнениемъ от всѣхъ служебъ»[2]). І ця ж старість і ця ж нездатність до служб не завадила йому року 1779 (за 16 років після цього він мав уже зовсім зістаритися) 18 грудня здобути від Румянцева призначення в бунчукове товариство «за добропорядочную его службу, более пятидесяти лѣтъ продолженную»[3]). 13 грудня 1775 року гр. Румянцев запропонував Малоросійській Колеґії призначити в значкові товариші козака сотні Березинської, Чернігівського полку, Н. Роговського з тим, щоб його за старістю в служби не наряд-

[1]) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відд. Архіву Малор. Колеґії № 12822.
[2]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 5111, а. 244.
[3]) Там же, а. 245.

жали[1]). Ці дані про людей старого віку, які здобули той чи той розряд товариства як ранґу в нагороду за давні заслуги і на підставі своєї неспроможности до всілякої служби, пояснюють нам попередні дані, де ми зустрічали серед знатного товариства осіб з віком вищим за 70 і навіть за 80 років. Їх наявність у складі знатних товаришів ще не свідчить за їх службу знатними товаришами.

Ще більше, ще рішучіше зближало знатне товариство з певними ранґами адміністрації і війська з'явлення на Гетьманщині, — знов таки найскорше через пряме запозичення порядків метрополії, — відставних, даваних «въ абшитъ», у відставку, «абшитованихъ» ранґ, чинів знатного товариства. Для старого типу попередньої організації знатного товариства це було явище цілком не натуральне; але від цього типу організація зверхнього стану «малоросійського шляхетства» відходила дедалі більше. Надання певних урядів чи ранґ у відставку, «въ абшитъ», на погляд О. Лазаревського, почалося з 1740 р., коли вперше генерального підскарбія Андр. Марковича «через старість звільнено від служби, при чому він одержав у відставку ранґу генерального обозного»[2]). Невдовзі це стало поширеним явищем на Гетьманщині, при чому захопило не тільки уряди-посади, які також давніше у відставку не надавалися, але для яких це, зрештою, легше було припустити, але й розряди знатного товариства. Найбільше усталюється ця практика у 60-х р.р. XVIII ст. За таблею 1763 р. можна нарахувати 42 абшитовані бунчукові товариші, 58 абшитованих військових та 106 абшитованих значкових[3]). Одна з інших відомостей, що стосується до 1763 р., називає неповні дані щодо абшитованих значкових товаришів трьох полків — Лубенського, Чернігівського та Ніженського. Вона тут нараховує 8 (справді їх було в цих полках 39) цих абшитованих значкових. Але саме ця відомість подає нам дані за віком про цих товаришів. Вони такі: від 41 до 50 років — 3, від 51 до 60 — 1, від 61 до 70 — 3, 80 років — 1 [4]). Абшитовані, що мали вік від 41 до 50 років, могли дістати відставку не так за старістю, як за хворобою[5]).

Ліміт, який визначив певну і обмежену кількість значкового товариства по кожному полку, дуже затруднював проходження через значкове товариство у межі зверхнього стану, а крім того загрожував для певної кількости нащадків української старшини і знатного товариства вибуттям з цих меж, які всіх вмістити не могли. Практика української влади та її установ стала обходити ці межі як прямим їх порушенням, так і викрутами юридичного

---

1) Харк. Ц. Іст. Архів. Черн. Відд. Арх. Малор. Кол. № 17879.
2) Люди старої Малоросії. Марковичі. К. Стар. 1884 р., кн. І. с. 64, п. 1.
3) Харк. Ц. Іст. Архів. Черн. Відд. Архіву Малор. Кол. № 27883.
4) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Губ. Пред. Двор. № 2190.
5) Харк. Ц. Іст. Архів. Черн. Відд. Арх. Малор. Кол. № 13884, а. а. 6—8.

характеру. Отже, заводиться інститут «асиґнованих» у старшинські уряди чи в знатне товариство, тобто кандидатів на звільнені місця в даних ранґах. Тож, наприклад, у травні 1755 р. в Полтавському полку згадується «асигнованій в значковие товарищи Алексей Никитинъ»[1]). Поруч із ними завданню обійти ліміти значкового товариства служив, очевидно, й інститут осіб «подвѣдомих полковой канцеляріи». Про таких я маю згадки з 50-х років XVIII ст. Приміром, 15 квітня 1752 року Полтавська канцелярія писала про призначення на комісарів для збирання «окладнихъ денегъ» «к значковому товаришу Михайлу Тарасенку и подвѣдомому Полковой Канцелярии Петру Камниболоцкому»[2]). 6 травня 1753 р. згадується така ж особа, підвідома Полтавській канцелярії — Микита Адаменко[3]). У травні ж 1753 року також Полтавською канцелярією згадується «обрѣтаючійся под вѣдомомъ полковой канцеляріи Стефанъ Шутъ». Цей Шут виконував різні доручення, як і значкові товариші; приміром, р. 1749 гатив греблю через дніпрові луки[4]). 19 червня 1755 р. Полтавську полкову канцелярію просив «обрѣтающійся при полковой Канцеляріи во услуженіи» Федір Захарченко, щоб брат його, який живе при ньому на одному ґрунті, був звільнений від «общенароднихъ повинностей». Полкова канцелярія ухвалила: «взглядом того, что онъ, Захарченко, находится при полковой канцеляріи, от служби козачей — пока онъ, Захарченко, будетъ при полковой канцеляріи, брата его Андрѣя уволнить»[5]). Для мене цілком ясним стає, що ці підвідомі полковій канцелярії є сурогат значкового товариства, яке також було «підвідоме полковій канцелярії», виконувало її наряди й доручення, але до якого доступ був затруднений лімітами указу імперської влади.

«Асиґнованих» у значкові товариші і осіб «подвѣдомых канцеляріи» ототожнив у своєму ордері з 1 липня 1757 року гетьман Розумовський. І він виразно зазначив, що мова в даному разі мовиться про обхід указу Ганни Іванівни з 1734 року. В цей час українське шляхетство робило рішучі кроки до замкнення в справжні стани, і тому гетьман суворо поставився до спроб обійти указ і поширити щілину для проходження в межі зверхнього стану суспільства. Він пропонує щілину затулити краще, лімітів значкового товариства додержувати, а «оныхъ аттестованных въ значковіе товарищи і неимѣющих нашего или генералной войсковой канцеляріи на то званіе определенія, також под вѣдомство полковой канцеляріи принятих — всѣх почитать за рядових козаковъ к отправленію надлежащих служебъ»[6]). Очевидно, тенденція залишити щілину значкового товариства

---

[1]) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1755 р., а. 141.
[2]) Там же, Справи 1752 р., а. 692.
[3]) Там же, Справи 1753 р. а. 29.
[4]) Там же, а. 74.
[5]) Там же, Справи 1755 р. а. 211.
[6]) Додаток № 19.

вільною чи ширшою була така міцна, що через 11 років після ордеру гетьмана Розумовського правитель Гетьманщини гр. Румянцев знов констатував 5 червня 1768 року наявність серед значкових товаришів осіб «под названіемъ ассигнованних и другими странними именованіями». Румянцев знов категорично пропонував «учинить распоряженіе о обращении ихъ к службѣ и должности в прежнее состояніе»[1]).

Безперечно, що перебування в складі тієї чи іншої категорії знатного товариства не заваджало тій чи іншій особі згодом обійти певний уряд, певну посаду в державно-військовій організації. Навпаки, знатне товариство було певним резервуаром, звідки черпалися кадри для української тогочасної адміністрації. З значкових товаришів призначалися у сотники, на уряд возних при статутованих судах, на старшину сотенну. Приміром, у листі до гетьмана з 28 грудня 1728 р. наказний прилуцький полковник Петро Носенко писав, що за наказом гетьмана він відставив від уряду монастирського сотника і запропонував сотнянам обрати наказного. Вони «обобрали себѣ наказним сотникомъ тамошного монастирского обывателя Павла Карасенка, значкового полку Прилуцкого товариша»[2]). Я вибираю цей факт з багатьох інших, як розмірно давній. За даними відомости 1775 року про ніженську полкову старшину видко, що з значкового товариства двоє були призначені сотниками, троє — сотенними отаманами[3]). За відомостями 1779 р. по 3-х — Чернігівському, Київському та Прилуцькому — полках ряд посад-урядів також заміщено із значкових товаришів. Отже, до своїх урядів були значковими товаришами 1 полковий хоружий, 12 сотників, 1 гродський писар, 4 сотенні отамани, 2 вакансові сотники [4]). Привертає увагу, що з сотенної старшини значкових товаришів призначають тільки на сотенних отаманів. Це не було високе призначення, і був певний ряд випадків, коли, навпаки, з сотенних отаманів призначалося в значкові товариші.

Та ж таки відомість по трьох полках 1779 р. каже, що з військового товариства було в цих полках 3 полкові старшини, 10 сотників, 1 сотенний отаман [5]). У полку Київському р. 1782 5 полкових старшин було з військових товаришів[6]), з 11 сотників цього полку того ж 1782 року трохи не половина була з знатного товариства — 5, із них 2 з військових товаришів та 3 із значкових.

Товариство бунчукове сягало далеко вище: з них призначувано в полковники та в генеральну старшину. З даних про

---

1) Матеріалы акад. Н. П. Василенко, Укр. Архів, т. I, сс. 122—124.

2) Рукописна збірка акад. М. П. Василенка, Книга записів Петра Носенка, а а. 18—19.

3) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Губ. Пред. Двор. № 1635.

4) Рукописи О. Лазаревського, № 41/4.

5) Там же.

6) Київськ. Ц. Архів Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 9000.

попередні уряди генеральної старшини видко, що уряд бунчукових товаришів обійняли ті чи інші з цих впливових урядів гетьманових радників та виконавців найважливіших доручень гетьмана та ради старшини: бунчукові проходять у генеральні судді (Кандиба, Дублянський, Журман) [1], у генеральні підскарбії (М. Скоропадський, Гудович) [2], генеральні писарі (В. Туманський), генеральні осавули (Ів. Лисенко, І. Мазепа, В. Жураківський — ці були ще значними військовими товаришами, але найскорше ходили саме під бунчуком; П. Валькевич, Я. Якубович, Ів. Жоравка, Ів. Скоропадський — 1762—1781 р.р.) [3], генеральні хоружі (Ів. Сулима, Я. Горленко, Данило Апостол — внук гетьмана) [4], генеральні бунчужні (М. Гамалія, Я. Лизогуб, Д. Максимович — знатні військові товариші, Ів. Бороздна, Я. Тарановський) [5].

Я навмисне навів прізвища цих бунчукових товаришів: адже статистичні дані, якими я частково орудував, дають інколи менш виразне уявлення, ніж згадки про самі прізвища бунчукового товариства. Особам, хто хоч поверхово знайомий з історією України-Гетьманщини XVII—XVIII ст., самі ці прізвища виразно скажуть про те, хто були ці бунчукові товариші: верхівка нового високого соціяльним становищем і найміцнішого своїм економічним станом українського панства.

---

[1]) Л. Окіншевич, Центр. Установи України-Гетьманщини, ч. II, Рада Старшини, с. 161.

[2]) Там же, с. 173.

[3]) Там же, с. 207.

[4]) Там же, с. 215.

[5]) Там же, с. 226.

VI

Форма організації шляхетства України-Гетьманщини в XVIII ст. Її політичний зміст. Спроби прирівняти розряди знатного товариства до російських чинів. Форми прийняття до значного товариства. Виключення з рядів значних товаришів. Курінний поділ бунчукових товаришів. Компути значного товариства і їх соціяльне значення. Питання про командування загонами значних товаришів. Сполучення ранґ значного товариства з посадами української адміністрації в кінці XVIII ст.

Про формальні сторони організації знатного товариства я вже почасти казав у попередньому розділі і тепер продовжу і закінчу цей свій виклад. Форма організації цікава нам не тільки тим, що її з'ясування наблизить опис становища знатного товариства XVIII ст. до всебічности. Форма організації знатного товариства у XVIII ст. дуже впливала на зміст і характер його. При цьому вона була раз-у-раз за зброю в руках адміністраторів з метрополії, представників імперської влади, в їх намаганні поставити Гетьманщину врівень з поліційним устроєм і організацією дворянської Росії, яка в добу реформаторських заходів початку XVIII ст. розчистила й пристосувала до нового життя стару февдальну структуру старої Московії. Це становище ставило російських правителів Гетьманщини, російських міністрів-резидентів при гетьманах тощо в ролю новаторів і реформаторів — якими б своєрідними реформаторами та новаторами з нашого погляду вони не були — старого і, з погляду зовні европеїзованої дворянської влади Росії, архаїчного устрою Гетьманщини. Своєрідність цього стану ускладнювалася ще тим, що цим представникам Російської імперії доводилося стикатися і змагатися з консервативним опором українського шляхетства і боротьбою його за старі права України — під якими воно здебільшого в своїй масі мало в цей час на увазі не боротьбу за звільнення України, а тільки «законне» становище їх предків, що їх воно радо ототожнювало зі «справжньою» польською шляхтою февдальних часів.

Вихід, очевидно, бачила імперська влада та її представ-

ники, — бо рішуче слово було за ними, а не за українськими правителями XVIII ст., — в реформі на російський, — запозичений з Европи, — зразок організації зверхнього стану колоніяльної України. Звідси всі ці заходи до прирівняння українського службового шляхетства, — старшини і знатного товариства, — до російських дворян-урядовців та дворян-офіцерів і до повільного касування їх старої і своєрідної організації.

З цього погляду нам зрозуміла буде форма організації українського шляхетства у XVIII ст., її реформаторські риси в часі, припустімо, І-ої Малоросійської Колегії та її вплив на зміст всього інституту знатного товариства, який довго ще мав характер, а згодом ті чи ті сторони й риси організації пофевдального шляхетського воїнства.

Найлегше і найпростіше було просто прирівняти уряди української старшини і розряди знатного товариства до тих чи тих ранґ російської армії та адміністрації. Спроба цього була вперше зроблена в 1733 році, коли до Кабінету Міністрів подано з Колеґії Закордонних Справ відомість, в якій із знатного товариства писалося про бунчукових товаришів: «Бунчуковые товарищи, которых всѣхъ въ Малой Россіи немного болше ста человѣкъ, превосходятъ они ис первостатейных малороссийских братьи: дѣти и внучата гетманские, обозних, генералной старшины и полковников, а иные — оставшие от полского владенія и россійскіе шляхтичи. Наперед сего толко на службу ходили они при гетманах и завсегда въ одной Гетманской диспозиціи и под судомъ ево жъ бывали и служатъ безъ жалованья». Резолюція на це — «дать имъ рангъ майорский или капитанский». Стоять у цій відомості бунчукові товариші, нижчі за полковників полків-територій і вищі за полковників кампанійських полків. Відомість цю, що прирівнювала українські посади і розряди до російських чинів, Кабінет Міністрів не затвердив. На відомості напис: «Та вѣдомость въ Кабинетъ подана за подписаниемъ покойного канцлера Графа Гаврила Ивановича Головкина и господъ членовъ, только она зосталась безъ конфирмаціи».

Самі українські шляхтичі пильно стежили за всіма можливостями зрівнятися з родовитим російським дворянством і болюче переживали всі випадки пониження їх у порівнянні з ранґами та чинами останніх. Отже, — я вже це цитував, — у січні 1734 р. Я. Маркович обурювався, що в поході російські генерали прирівняли ґенерального обозного до якогось полуполковника, а «бунчуковихъ товарищей противу вахмистрей»[1]). За гетьмана Розумовського 1756 р. складено спеціяльну відомість українським чинам, на цей раз без прирівняння до ранґ російських. І. Ю. Черкаський загалом правильно підмітив характер гетьманування Розумовського як певного часткового ренесансу старого устрою Гетьманщини і захисту її автономних рис, але безпідставно засто-

[1]) Дневникъ ч. III, с. 342, К. 1897.

сував це до самої особи гетьмана, а за формою відновлення і поновлення старої організації проглядів цілком новий зміст багатьох інститутів. Ця стара форма і новий зміст визначили те, що інститут значного товариства не прирівнюється до чинів російських, а до старшинських урядів, які, однак, не в меншій мірі, ніж російські, набули тепер характеру саме ранґ. Бунчукових товаришів гетьманська відомість ставить на 9 місце серед ранґ української старшини: вони стоять безпосередньо після генеральної старшини і полковників, а полковники охочекомонних полків ідуть уже за ними. Отже, бунчукове товариство прирівняне до ранґи в українській адміністрації дуже високої. Військові товариші стоять уже далеко нижче: на 22 місці. Перед ними стоять вищі уряди з полкової старшини — обозні та судді — і сотники; після них стоять писарі Генеральної Військової Артилерії. Становище це мало позначне. Але ще нижче становище товариства значкового в цих ранґах і в цій українській таблі ранґ. Значкових товаришів поставлено на 36 місце. Перед ними стоять полкові писарі, осавули та хоружі, городові отамани полкових міст; безпосередньо перед ними — сотники охочекомонних полків. Безпосередньо після них — осавули полкової гармати, а далі — сотенна старшина, полкова старшина охочих полків, козаки, компанійці [1]). У пам'ятнику XVIII ст. — «Степенномъ Малороссійскихъ воинского званія чиновъ порядкѣ по гетманѣ» бунчукові товариші також стоять на 9 місці, значкові ж трохи ближче — на 29 [2]). Це — тому, що деякі ранґи тут пропущено, прим., зовсім не згадано за товаришів військових.

У період їх існування українські розряди і посади так і не були прирівняні до російських чинів. Пояснюється це, можливо, не тільки родовим гонором старішого російського дворянства — це дворянство у XVIII ст. слухняно приймало в свої ряди зовсім не родовитих помічників абсолютистської влади імператорів, — а й не цілком віджитими ще февдально-службовими рисами українського шляхетства, які заважали рівняти його з урядовим чиновництвом Російської імперії (згадаймо хоч би те, що знатне товариство служить ще за маєтковим принципом з маєтности і без платні, чого в Росії вже не було). Прирівняні до певних ранґ українські посади і розряди були вже при своїй ліквідації, їх прирівняли для того, щоб перевести українське шляхетство в дворянство Російської імперії й, замінивши їх ранґами російськими, їх скасувати.

Розгляньмо тепер питання про порядок вступу до складу знатного товариства. Будемо знов пам'ятати його подвійну природу. Характер і форма вступу змінювалися від змін у змісті й характері всього інституту. У XVII ст. — беру загальні хронологічні межі — прийняття під бунчук свідчило, і про здатність

---

1) Рукописи Черніг. Держ. Музею № 416.

2) А. Кистяковскій, Права, по которымъ судится малор. народ, с. 839.

даної особи до служби з своєї маєтности в рядах організації, яка росла в напрямку до оформлення в замкнену організацію зверхнього стану, і про службу саме з маєтности, яку дана особа мала ще jure militari, «до ласки войсковой», і про вступ до зародків зверхнього стану. У середині XVIII ст., коли розряди нового українського шляхетства до певної міри зближаються з російськами ранґами, таке призначення має характер призначення в певний чин, але разом із цим — також прийняття в ряди українського шляхетства і також — але вже до деякої міри — і здатність до служби вже не з маєтку, але з власної, «вотчинної» — вживаючи російський термін — землі і населеної маєтности. Для нас, що матимемо справу, насамперед, з матеріялами, які оформлювали момент вступу до складу знатного товариства, і то з матеріялами XVIII ст., формальний бік справи скаже передусім про призначення в ранґу, але ми мусимо мати на увазі і весь зміст відносин, які визначили суперечливе становище українського молодого шляхетства, що розвивалося у надто прискорених темпах.

Бунчукових товаришів — адже це була його, коли хочете, шляхетська ґвардія — призначав сам гетьман. Саме так було у XVII ст., так лишилося і у XVIII ст., коли під бунчук приймають гетьмани Скоропадський і Апостол, коли видає ордери на бунчукове товариство — пізніше ці універсали і ці ордери подаються до російського Сенату на доказ справжнього дворянства — гетьман Розумовський. Але в XVIII ст. ряд років правили Гетьманщиною російські правителі. Ці також призначали до бунчукового товариства, але оформлювали це через Генеральну Військову Канцелярію. Ось чому у відомості про 37 бунчукових товаришів Стародубського полку року 1763 в розділі, який вказував, від кого здобув даний бунчуковий товариш документ на бунчукове товариство, зазначено, що 1/ мають універсали від гетьманів — 18, 2/ мають документи від Генеральної Військової Канцелярії — 18, 3/ не має універсалу, але доводить свої права різними ордерами і указами — 1 [1]). Коли подивитися на дати, то з'ясовується, що всі універсали Генеральної Військової Канцелярії стосуються до часів Правління Гетьманського Уряду. Я знаю один тільки випадок, коли бунчукових товаришів призначали з Петербурґу, і то тут мова мовилася, очевидно, тільки про дозвіл на призначення: з листа Кабінету Міністрів до правителя України-Гетьманщини кн. Шаховського з 25 квітня 1735 р. видко, що він надіслав до Кабінету на затвердження 3 кандидатури до бунчукового товариства. Кабінет-Міністри відповіли, що В. Танського вони відводять, а одного з 2-х інших призначити дозволяють. Кн. Шаховський має лише визначити і сповістити, хто з них «достойнее» [2]). Як ми знаємо, в усіх інших випадках при-

[1]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Малор. Колеґії № 17.
[2]) Бумаги Каб. Министровъ, т. IV. Сб. Ист. О—ва, т. CXI, сс. 145—146.

значали самі правителі, і не через Кабінет Міністрів, а через Генеральну Канцелярію. В окремих випадках бунчуковий товариш міг здобути універсал на бунчукове товариство від самої Генеральної Військової Канцелярії, яка діяла — як можна судити — без наказу російського «Правителя». Отже, 24 серпня 1749 р. Наталя Розумовська — мати Олексія і Кирила — писала до членів Генеральної Канцелярії про прийняття до бунчукового товариства її небожа Ів. Мітченка, як «и другихъ родственныхъ нашихъ в прошенияхъ пожаловать не аставлять». Сам Мітченко — скромний козак, що виходив у люди тільки завдяки спорідненості з чоловіком імператриці — просив тільки про призначення в значкове товариство, саме сюди дала йому рекомендацію і Київська полкова канцелярія, і це поставило Генеральну Військову Канцелярію в становище скрутне. Вийшла вона з нього ухвалою, що «в чинъ б. товариства проізвесть не слѣдует», але в разі Мітченко попрохає ввести його до складу бунчукового товариства, а полкова канцелярія рекомендуватиме його в цей вищий розряд, то «без всякого коснѣнія на тот чинъ ему унѣверсал данъ будет»[1]). Так і зроблено: у вересні козак Ів. Мітченко вже просив бунчукового товариства, а Генеральна Канцелярія «без всякого коснѣнія» дала йому на це універсал[2]). За часів II-ої Малоросійської Колегії в бунчукове товариство призначала ця остання, чи — de facto — її керівник Румянцев-Задунайський. В її добу мені відомий факт призначення до бунчукового товариства всесильним фаворитом імператриці Катерини II Потьомкіним. Отже, 26 січня 1780 р. сотника китайгородського П. Семенова Потьомкін призначив у бунчукові товариші «за добропорядочную и усердную службу». Публіковано це по Озівській губерні[3]). Форма призначення до складу українського шляхетства владою ж України тут була порушена, але зміст нових відносин цілком відповідав тому, щоб фактичний керівник державного життя Росії епохи абсолютної монархії Катерини II давав розпорядження і по поневоленій «Малоросійській» провінції.

Якщо у XVII ст. ми можемо гадати, що до бунчукового товариства може належати людина, яка не має на це юридичного документа, але має право на це своїм становищем у суспільстві, і так, мабуть, найчастіше й бувало, — то при бюрократично-поліційних порядках XVIII ст. писаний акт був конче потрібний. Без нього перебутися ніяк не можна, і, прим., року 1739 березня 14 був указ з Генеральної Канцелярії, який пропонував перевірити в бунчукового товариства його універсали, і тих, що не мають цих універсалів на бунчукове товариство, всіх привернути до товариства значкового[4]).

Щодо товариства військового, то ці вважалися при Гене-

---

[1]) Київськ. Ц. Архів Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. 57320.
[2]) Там же, № 7400.
[3]) Рукописи Марковича. № 1299 (1411).
[4]) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відд. Арх. Малор. Кол. № 28441.

ральній Військовій Канцелярії і від неї завсіди й здобували універсали про прийняття до військового товариства. При Правлінні Гетьманського Уряду фактично вирішальну силу при цьому мав голос російських генералів, що стояли на чолі цього «Правління». Ось чому р. 1743 ніженський полковник І. Божич скаржиться, що цілий ряд значкових товаришів «поприписывались въ войсковые товарищи черезъ умишленния свои исканія, на якое званіе повыправляли (універсали) отъ состоящихъ прежде сего у правленія Енеральной Войсковой Канцеляріи генералѣтетовъ» [1]).

Значкових товаришів у XVII і на поч. XVIII ст. приймав під значок полковник; про це я вже в своєму місці писав. Читач може подивитися до додатків №№ 8, 9 та 12, які наводять універсали полковників на значкове товариство у першій чверті XVIII ст. І це — цілком зрозуміле, якщо брати на увагу те, що це була «ґвардія» — ескорт полковника, те, що полковникові доручення значкове товариство виконувало, те, що саме в полку користувалося воно привілеями суду полкової, а не сотенної влади. Справа змінюється в 20-х роках XVIII ст. Отже, в 1724 р. Іван Лашкевич значиться значковим товаришем Стародубського полку «по опредѣленію Генералной Войсковой Канцеляріи» [2]). В призначенні значкового товариша владою центральною виявляється вплив бюрократично-канцелярських порядків XVIII ст., які саме з 20-х р. р. проникають і в Україну-Гетьманщину. Року 1734 центральна влада, пропонуючи «впред никого въ число значковых товарищей без указу Генералной войсковой канцеляріи не писать» [3]), виходить, санкціонувала вже встановлену в Україні практику.

А втім, полкова влада ще довго змагалася за те, щоб самій призначати до складу службового шляхетства полку. Категорична пропозиція російського уряду не завсіди могла стати їй в цьому на перешкоді. І тому р. 1742 в Полтавському полку з 37 значкових товаришів цього полку 34 були прийняті до значкового товариства полтавським полковником, 1 — полтавською полковою старшиною, яка заступала полковника, 1 — Малоросійською Колеґією (р. 1723), 1 — Генеральною Військовою Канцелярією [4]). Отже, de facto полковник у більшості випадків призначає сам до значкового товариства. Дещо каже, між іншим, і факт призначення р. 1723 значкового товариша Малоросійською Колеґією. Можна припустити, що саме вона запровадила практику призначення значкового товариства центральною владою Гетьманщини, яка була під постійною контролею представника метрополії. А контроля над складом українського шляхетства безперечно давала представникам імперської влади додаткову можливість

---

1) Збірн. матер. акад. Н. П. Василенка, Укр. Арх. Зібр. т. І, с. 118.
2) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр. № 5341, а. 51.
3) Рукописи М. Судієнка № 97, ч. VI, сс. 329—330.
4) В. Модзалевскій, Матер. для исторіи Полт. полка, сс. 16—34, Полт. 1905.

для впливу на зверхню верству, яка, охороняючи свої соціяльно-економічні позиції, не цілком ніби міцно й «законно» оформлені й закріплені «стародавністю прав» на свої населені маєтності, легко підлягала цим впливам. Через це в дальшому все зменшуються випадки прийняття під значок полковником, і це прийняття робиться Генеральною Канцелярією чи гетьманом тільки за рекомендацією полкової влади, і то далеко не в усіх випадках. Про таку рекомендацію писала в березні 1743 р. Генеральна Військова Канцелярія ніженському полковникові Ів. Божичу: «если въ полку значковых товарищей неполный комплектъ, надлежитъ ему, полковнику (как посланніе з Войсковой Енералной Канцеляріи укази в полковой Нѣжинской канцеляріи гласятъ), выбравъ з старшинскихъ дѣтей и других заслуженныхъ людей, того званія достойныхъ, представить, при аттестатѣ (тобто при рекомендаціи. Л. О.), в Енеральную Войсковую Канцелярію, по чему отъ оной Енеральной Канцеляріи, разсмотря, опредѣленіе учинено быть можетъ»[1]). В 40—50-х р. р. ми справді в більшості випадків маємо такий канцелярський порядок: напр., р. 1754 брати Таращуки — козаки Козелецької сотні — просили полкову Київську канцелярію про прийняття їх до значкового товариства. Ця дала згоду їм «на испрошение себѣ от Генералной Войсковой Канцеляріи на значковое полку Киевского товариство унѣверсала». В лютому 1755 р. Генеральна Канцелярія призначила їх — це були люди старого віку — абшитованими значковими товаришами[2]). Року 1771 Лубенська полкова канцелярія виставила кандидатами на значкове товариство козаків свого полку Семена Пирятинського та Микиту Балюрина. Але Генеральна Військова Канцелярія з'ясувала, що вакансій в реґульованому квотою складі значкових товаришів Лубенського полку є тільки одна. Генеральна Канцелярія ухвалила, що «на чини... значковихъ товарищей кандидатовъ не поставляется, но должно одну вакансію и заступить одному ж, а не двомъ, и полковая канцелярія поступила в семъ непорядочно»[3]). Це правило давало полковій владі більшу можливість проводити до значкових товаришів своїх кандидатів, яких влада центральна в більшості випадків і затверджувала.

За гетьмана Розумовського до значкового товариства приймалося за ордером гетьмана, але й у цей час раз-у-раз призначала й Генеральна Канцелярія. І в загальному розпорядженні про значкове товариство 1 липня р. 1757 гетьман Розумовський каже так: «ежели в которомъ полку указаного числа значкових товарищей не имеется, то кто по усмотренію полкових канцелярій достойным быть того званія окажется, — оныхъ зъ аттестатами представлять к нам і в Нашу Генералную войсковую Канцелярію

---

1) Збірка матер. акад. Н. П. Василенка. Укр. Археогр. Збірн., т. I, сс. 118—119.
2) Київ. Ц. Арх. Давн. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 795.
3) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відд. Арх. Малор. Колеґ. № 3129, а. 5.

для опредѣленія»[1]). Тобто призначати може і гетьман і Генеральна Канцелярія.

У XVII ст. до складу значкового товариства приймає полковник, і втручання в цю справу гетьмана могло бути лише в окремих випадках. У XVIII ст., коли питання про станові привілеї значного товариства — старшини стояло далеко виразніше, все частіше до складу цієї організації зверхнього стану полкових територій призначає гетьман. Так, р. 1728 грудня 13 дня гетьман Д. Апостол призначає І. Степанова, виходця з Волині, на службу «под значком» і наказує стародубському полковникові записати його «в компутъ между протчіе значковое полку Стародубовского товариство»[2]). За гетьмана Розумовського прийняття до значкового товариства за ордером гетьмана стає явищем постійним. Року 1758 в Чернігівському полку з 51 значкового товариша за призначенням було: 6, що їх призначив гетьман, 17 — Генеральна Канцелярія, 20 — канцелярія полкова[3]). Конкуренцію різних влад і різних інстанцій у призначенні до значкового товариства цікаво малює нам табель 1763 р. З 549 значкових товаришів усіх полків було за способом призначення:

призначені полковником	— 32
„ полковою канцелярією	— 193
„ генеральною канцелярією	— 115
„ гетьманом	— 125
не позначено про	— 22 [4])

Як бачимо, у прийманні до значкового товариства конкурували влади полкова і центральна, при чому про певну перевагу якоїнебудь з них казати не доводиться: значкові товариші тут трохи не нарівно розподіляються за прийняттям від полкової і від центральної влади. І пізніше р. 1768, тобто за правління Румянцева-Задунайського, ми маємо серед значкового товариства певну частину осіб, призначених владою полковою. Так, у цьому році в Чернігівському полку з 38 значкових товаришів призначені були Генеральною Канцелярією — 12, Малоросійською Колегією — 13, полковою канцелярією — 13[5]). За гетьмана Розумовського такій строкатості малюнку сприяли суперечливі розпорядження української влади в цій справі. З одного боку, р. 1758 ордер гетьмана каже, що значкових товаришів, які не мають гетьманського чи Генеральної Військової Канцелярії «на то звание опредѣления..., — всех почитать за рядових козаковъ...»[6]) Це звучить досить категорично. Але вже 12 квітня 1760 р. Генеральна Канцелярія каже про цю справу, про прийняття до значкового товариства, що, «не присилая къ ясневелможности

1) Додаток № 19.
2) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Від. Арх. Малор. Кол. № 11047.
3) Там же, № 27377, а. а. 9—10.
4) Черн. Кр. Іст. Арх. Табель про значкове товариство 1763 р.
5) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відд. Архіву Малор. Кол. № 13884, а. а. 6—8.
6) Там же, № 25508, а. І.

вашей к опредѣленію, дабы через то в переездахъ не имѣли убитковъ, от полковой канцеляріи, вибравъ на то мѣсто из достойнихъ и заслуженнихъ людей, от полковой канцеляріи опредѣлять въ значковие товарищи, и о томъ къ ясневельможности вашей хто и за якіе служби опредѣленъ будетъ — репортовать...»[1]) Це розпорядження центр ваги переносить знов на владу полкову. Акт гетьмана, яким стверджувалося прийняття даної особи до складу значкового товариства, за гетьмана Розумовського носив форму гетьманського «ордера» чи «откровенного ордера»[2]); за другої Малоросійської Колеґії значкові (й інші значні) товариші здобували на своє звання від Колеґії «патент»[3]).

Після прийняття до складу знатного товариства особу, що її приймалося, завсіди приводили до присяги на вірність Російській імперії; існували спеціяльні форми присяги для кожного розряду знатного товариства.

Це — дані про прийняття до складу знатного товариства і про його формальні ознаки. В переважній більшості випадків особа, яку прийнято до того чи іншого розряду службового шляхетства, в тій чи тій мірі виконувала навантаження, що їй доручали. Випадки виписування з складу знатного товариства бували надто рідко; якщо вони траплялися, то за причину їх бували певні провини даного знатного товариша. При виписуванні таку особу вносилося або до нижчого розряду знатного товариства, або виносилося зовсім за межі шляхетського стану і записувалося поміж рядового козацтва. Так, у квітні 1751 р. військового товариша А. Бугаєвського за те, що в нього був універсал «со упоминаніемъ въ немъ ізвѣстной персони имени», а такі універсали слід було поздавати до Генеральної Канцелярії, резолюцією гетьмана написано: «до вислуги въ значковіе товарищы» [4]). Року 1763 Лубенська полкова канцелярія виключила на 6 місяців з реєстру значкових товаришів Кузьменка з переводом його до товариства рядового за те, що він проголосив за собою «слово и дѣло», а це вже було заборонене, як «ненавистное изображеніе» [5]). В даному разі кара полегшується тим, що перевід у рядове козацтво тимчасовий, але бували випадки й остаточного переводу в рядові козаки, напр., з Григ. Соболевським [6]).

У походах знатне товариство поділялося на курені, відповідаючи цим старій козацькій військовій організації. Цілком певно це відомо про товариство бунчукове. Року 1732, просячи гетьмана Апостола прийняти його під бунчук, Д. Забіла вказу-

---

[1]) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відд. Архіву Малор. Кол., № 10118; також Київ. Ц. Арх. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 5496.

[2]) Прим. Київ. Ц. А. Д. Актів. № 8056, 8057.

[3]) Напр., Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Від. Архіву Малор. Кол. № 12616.

[4]) Там же, Полт. Відд. Арх. Малор. Кол., св. XXII, № 8.

[5]) Київ. Ц. Арх. Д. Актів. Фонд. Г. В. Канц. № 9024.

[6]) А. Лазаревскій, Оп. стар. Малор. т., I., с. 237.

вав: «служилъ я за прежнихъ гетманов под бунчуком, за измѣнника Мазепы служилъ я во многихъ походахъ военныхъ при куренѣ судіи енер. Вас. Кочубея, а за Ск-ского гетмана служилъ я въ войскахъ многихъ при куринѣ асаули енер. Вас. Жураковского, да за Самойловича гетмана при дѣду Кост. Солонинѣ лучалось мнѣ в войску быти» [1]). Курені бунчукових товаришів тут існують ще за часів гетьмана Мазепи, тобто за ранніх часів існування бунчукового товариства. Але з цілковитою певністю слід гадати, що й давніше знатне військове товариство йшло в похід поділене, як і решта козацького війська, на курені і що це — стара форма його похідної організації. Дальші згадки за неї не йдуть пізніше часів гетьмана Апостола. Отже, р. 1725 в Гилянському поході загін бунчукових товаришів був поділений на курені, на чолі кожного куреня стояв бунчуковий товариш — отаман [2]). Додаток № 14 до цієї роботи, документ, що стосується до 1733 р. і каже, очевидно, про склад бунчукового товариства в польському поході, ділить 70 бунчукових товаришів на 5 куренів — Чернігівський, Ніженський, Стародубський, Лубенський та Прилуцький. Як я вже писав вище, слід думати, що саме ці полки мали більше бунчукових товаришів і до них поприписувано бунчукове товариство тих полків, де його було менше. Поміж цими 5 куренями бунчукові були розподілені нерівномірно: курінь Чернігівський мав 11 бунчукових товаришів, Ніженський — 18, Стародубський — 21, Лубенський — 12, Прилуцький — 8. Це свідчить, що з куренів були не тільки військові загони, але й територіяльні об'єднання місцевого службового шляхетства, і це надавало їм у новій обстанові старих рис февдальних загонів воїнів-землевласників, які організовані були, як ми знаємо, також за принципом територіяльним.

Окремі «компути» — списки оформлювали належність до рядів знатного товариства. В старих книгах компутів рилася р. 1784 Гадяцька полкова канцелярія, задовольняючи прохання козаків Залозних, які просили дворянства, спираючися на компутові книги. У виписі з компутів сказано: «по справкѣ съ имѣющими книгами въ онихъ сотни Рашевской подъ номеромъ 10-м на листкѣ 21-м показано тако: Илко Залозній (просителей дѣдъ) знатнимъ войсковимъ товаришемъ отъбувалъ походи 1-е под Казикерменомъ в году 1695, 2-е Очаковомъ въ году 1695-м, 3-е под Руколемъ въ году 1701, 4-е въ Польщи въ году 1704-м, 5-е под Каменымъ Затономъ въ году 1707-м, 6-е в Кіевѣ 1714 году; Игнатъ Залозній (просителей отецъ) знатнимъ товаришем много в полку служилъ и билъ въ походахъ в году 1723-м при канальной роботѣ, а 1725 году в Сулаку...» [3]). В даному разі знатні товариші Залозні в кінці XVII і в першій чверті XVIII ст.

[1]) А. Лазаревскій, Оп. стар. Малор. т. II, с. 408.
[2]) Дневникъ Я. Марковича, ч. I, с. 249, К. 1893 р.
[3]) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 3, 101, а.а. 4—5.

записані в загальних козацьких компутах, де занотовувалася й служба рядового козацтва. Цей запис в загальних компутах свідчить або за те, що це були значкові товариші, списки яких, річ ясна, мусіли бути в канцелярії полку, або — що практика тих часів ще не знала відокремлених від козацького загалу компутів для знатного товариства. Цілком виразно про такий окремий компут бунчукового товариства мова мовиться р. 1723, коли згадується компут «бунчукового товариства, якій въ войсковой Енералной Канцеляріи держитъся» [1]. Слід, однак, думати, що такий окремий компут бунчукових товаришів був і давніше. За це говорять згадки універсалів про прийняття «под главной знакъ гетманскій въ компутъ товариства бунчукового» [2], які кажуть і загалом про прийняття до складу цього вищого розряду нового шляхетства в Україні і спеціяльно — про запис до окремого списку. Саме про цей окремий компут бунчукових товаришів писав р. 1732 Д. Забіла, просячи гетьмана Апостола прийняти його знов під бунчук, вказуючи, що він довідався «отъ п. писара енер. Мих. Турковского, же моего имени между бунчуковомъ товариством не написано» та прохаючи, «даби мое имя написано было между бунчук. товариствомъ, якъ и за прежнихъ гетмановъ» [3]. Генеральний писар дав Д. Забілі цю довідку саме тому, що компут бунчукового товариства зберігався в Генеральній Військовій Канцелярії.

Такий окремий компут, чи вірніше такі окремі компути, бо були вони в кожному полку, були й для товариства значкового. Перші звістки про них я маю з початку XVIII ст., але цілком можливо, що з'явилися вони, по північних принаймні полках, і давніше, скажім, за гетьманування Мазепи. Року 1716, приймаючи під значок Дмитра Половця та Івана Петровського, стародубський полковник висловлює це так: вони «повинны въ компутѣ товариства значкового под значкомъ, а не въ сотнѣ Мглинской службу войсковую отбувати» [4]. Наголос в даному випадку зроблений, очевидно, саме на прийнятті до складу значкового товариства, яке несе окрему службу, але згадка про компут цього значкового товариства також, слід думати, не випадкова. Так само приймає «въ компутъ товариства значкового» стародубський полковник р. 1718 Максима Нечаєнка та Івана Кацкова [5]. Року 1722 Василь Велінський, козак Стародубського полку, «принятъ онъ въ компутъ значкового товариства» [6]. Я вже згадував, що р. 1728 гетьман Апостол, приймаючи під значок виходця з Волині І. Степанова, пропонував стародубській полковій владі записати його «в ком-

[1] Харк. Ц. Іст. Архів. Черн. Відд. Архіву Малор. Колеґії, № 11339.
[2] Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 5084, а. а. 10–11.
[3] А. Лазаревскій, Опис. ст. Малор., т. II с. 408.
[4] Додаток № 8.
[5] Додаток № 9.
[6] Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 5013, а. 364.

путъ, между протчіе значковое полку Стародубовского товариство»[1]).

Я вказував, що знатні військові товариші Залозні — найскорше значкові товариші — в кінці XVII і на початку XVIII ст. були записані в загальному козацькому компуті Гадяцького полку. Про такий запис згадують р. 1724 брати Івани Биховці. Вони кажуть, що їх з цього року записано «въ козацкой конпутѣ под знакъ полковой Прилуцкий»[2]). В Генеральному слідстві 1729 р. Чернігівського полку про с. Янівку написано, що на неї має універсал від гетьмана Апостола Петро Сушинський. «А в томъ унѣверсалѣ прописано его значковимъ товарищем; а по справки въ Чернѣговской полковой канцеляріи съ компутами козацкими не написанъ онъ токмо въ значковыхъ, ниже в рядовихъ козакахъ, а сказуютъ про его полчане, что он синъ дячковъ зъ отца и самъ собою не служащій». Оскільки дана особа не належала до службово-шляхетської верстви, резолюція була така: «до указу никому не владѣть»[3]). Як же зрозуміти питання про існування окремого компуту значкового товариства? Дані вказівки кажуть нам, що значкові товариші були записані в загальних списках рядового козацтва даного полку, а вищенаведені, — що були окремі для них списки-компути. Мені персонально думається, що могло бути й те й те: опріч внесення до окремого списку, значковий товариш міг бути записаний і в списках козачих, за місцем своєї оселі. Могло бути й так, що в козачому компуті певного полку окремо виділялися значкові товариші. Відомі мені компути 1750—60-х р.р. XVIII ст. саме так і роблять: окремо перелічують полкову і сотенну старшину, значкове товариство, а далі, розбиваючи його по сотнях, перелічують шерегове козацтво. А цілком окремі списки, компути, таблі значкового товариства в цій другій половині XVII ст. зустрічаються як постійне явище, і я на них у відповідних місцях роботи раз-у-раз покликаюся і з їх відомостей виводжу статистичні дані про значкове товариство.

Окремість чи неокремість списка в той час важила дуже багато: вона відбивала, віддзеркалювала відокремлення знатних товаришів від козачого загалу, замикання їх в окремий, зверхній стан. Разом із цим ця форма пізніше впливала на зміст і характер соціяльних стосунків України-Гетьманщини. Ставши формою українських шляхетських списків, вона потім впливала на долю окремих представників українського землеволодіння, що в них шукали потвердження своїх прав на шляхетство ніби «вищого» ґатунку, на дворянські станові права і привілеї метрополії — Російської імперії.

Питання про командування, про керівництво загонами службової шлахти — знатного товариства тяжко з цілковитою

[1]) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відд. Арх. Малор. Колеґії, № 11047.
[2]) Додаток № 13.
[3]) Н. П. Василенко, Генер. слѣдствіе Черн. полка, ч. 1909, с. 7.

ясністю з'ясувати. У своїх роботах про «Генеральну старшину»[1]) та про «Раду старшини»[2]) я з'ясовував, що бунчукові товариші не підлягають генеральному бунчучному, хоч нібито саме так мало бути: адже з генерального бунчучного був охоронець державної регалії — гетьманового бунчука, а саме під цим «знаком» несли службу бунчукові товариші. Року 1731 бунчуковий товариш Яків Маркович занотував у своєму щоденнику, що «гетманъ сказивалъ намъ, бунчуковому товариству, чтобъ вибрать намъ ротмістра, на что отказали, что у насъ инного нѣтъ коммендира опричь его и быть не надлежитъ»[3]). Гетьман в даному разі мав на увазі зблизити бунчукове товариство з своєю надвірною корогвою, що так само мала ротмістра. Призначення постійного командира надало б бунчуковим товаришам значення і ролі постійної гетьманської ґвардії, дворянського відділу війська в гетьмановій резиденції. Самі бунчукові товариші воліли краще затриматися в формі дворянських загонів февдального типу, що для них обов'язковішим був тільки військовий похід, в якому вони брали участь ніби в формі шляхетського посполитого рушення. Шляхетство настояло на своєму: в мирні часи бунчукове товариство не мало воєнної організації. В часи ж походів ним здебільшого командував хтось із бунчукових же товаришів. Отже, в Сулацькому поході 1725 р. бунчуковими товаришами командував бунчуковий товариш Семен Лизогуб[4]). За ним в тому ж поході років 1725—1729 бунчуковий товариш Андрій Кандиба командував бунчуковим товариством[5]). А р. 1737, коли передбачався похід української армії на Крим, загоном бунчукового товариства мав командувати генеральний суддя Ів. Бороздна[6]).

Щодо значкового товариства, то воно таких окремих командирів мало, і це ніби більше надавало йому рис армійських дворянських відділів XVIII ст. Але згадки про цих командирів не досить постійні, вони не згадуються в цілому ряді компутів. Ці командири не згадуються в таблях армійських і адміністративних ранґ і посад українського державного апарату. Звуться вони отаманами, тобто мають козацьку назву, що означає проводиря взагалі і військового зокрема. Все це також скорше зближує їх з козацькою формою організації війська Гетьманщини. Про такого отамана значкових товаришів каже універсал 10 травня 1723 р. правителів Генеральної Канцелярії, в якому вони призначають у сотню Ліплявську «за сотника пана Стефана (прізвища універсал не згадує) значкового товариства Атамана»[7]). Року 1726 давав «сказку» про свої служби значковий товариш Київського полку

[1]) сс. 164—165, вип. 11 Праць Ком. історії зах.-руськ. та укр. права.
[2]) сс. 220—221.
[3]) Дневникъ Я. Марковича, ч. 111, с. 134, 1897 р.
[4]) Там же, ч. 1, с. 240, К. 1893.
[5]) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 5073, а. 277.
[6]) Дневникъ Я. Марковича, ч. IV, с. 118, К—Л. 1913.
[7]) Рукописи М. Судієнка № 101, ч. 11, а. 121.

Іван Филонович. У ній він зазначає, що р. 1732 він «з отаманом значкового товариства Ігнатом Вербицкимъ опредѣлениемъ полковой канцеляріи билъ при корпусѣ Меклебурскомъ з опредѣленними от оного корпуса дву офицери в смотреніи между жолнерами и обиватели в сотнях Носовской да Кобижской еднимъ от другихъ обидъ»[1]). В лютому 1738 р. в поході з генеральним хоружим Горленком було 26 значкових товаришів Прилуцького полку; поміж ними один названий отаманом[2]). Міським депутатом від м. Переяслава при виборах до Комісії 1767 року був обраний «атаманъ значковихъ товарищей» Сергій Созонович[3]).

Ці отамани значкового товариства були, очевидно, не загальні для цілої Гетьманщини; а — для окремих полків. Ось чому полкова канцелярія Київського полку давала певні доручення отаманові значкових товаришів Вербицькому: певно, це був місцевий, Київського полку значковий товариш. Я б тільки не твердив категорично про наявність таких отаманів по всіх полках. Бо — кількість згадок про них надто обмежена і поміж них бракує згадок з північних полків — територій Гетьманщини. Оскільки за таких отаманів мовчать офіційні таблі і компути, є можливість і того, що вони були не всюди.

З випадку призначення отамана значкових товаришів сотником Ліплявської сотні може постати припущення, що це був не полковий отаман значкових товаришів, а сотенний, для окремої сотні. За таку ж думку каже і нотатка в щоденнику Я. Марковича з 15 липня 1724 р., де він пише, що «Остапъ Бондарусь опредѣленъ атаманомъ надъ значковими роменскими»[4]). Можливо, що в тих сотнях, які нараховували чималу кількість значкового товариства, був окремий для нього отаман. Але, з другого боку, можливо й те, що значкових товаришів отаман був обраний зпоміж значкових міста Ромен тільки тому, що тут за Марковичів був фактичний центр Лубенського полку, — бо тут була постійна оселя полковника, — і що влада цього отамана розповсюджувалася і на значкових товаришів інших сотень того полку.

Одна згадка дає ніби підставу для ототожнення отамана значкових товаришів з відомим урядом городового отамана, що існував по більших містах і містечках Гетьманщини. Року 1716 в м. Воронежі генеральний бунчужний Лизогуб проводив обрання сотника. Він досить докладно описує процес цього обрання і каже: «Когда уже отаманъ городовый зъ значнымъ товариствомъ, атаманя курѣнное зъ сѣлскимъ сотнѣ Вор. козацтвомъ и войтъ тутѣйший зъ урядниками, зъ многими мѣщанами и зо всѣмъ розниxъ цеховъ посполствомъ на приличномъ мѣстцу зобралися

---

1) Київ. Ц. Арх. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 8116.
2) Рукописи Марковича, № 1684 (1866).
3) Наказы Мал. депут. 1767 р. Вид. Кіев. Старины, 1889 р., сс. 251, 257.
4) Дневникъ, ч. I, с. 114, 1893.

у раду..., потомъ атамана городового зъ значнимъ товариствомъ, атаманю курѣнную зъ ихъ же войсковою черню, и войта зъ мѣщанами и зо всѣмъ посполствомъ питалемъ — кого би они желали себѣ мѣти за сотника»[1]). Городовий отаман — посада з широкими функціями в адміністративних — полкових і сотенних осередках — тут двічі поставлений як особа, що на широких зборах полкової ради керує знатним товариством. Чи не значить це, що й завсіди городовий отаман був у той час отаманом значкового товариства? Мені здається, що ні, бо в усіх випадках, коли згадувалося про отамана значкових товаришів, назва його мала саме цю форму, тоді як, коли б це був отаман городовий — уряд відомий і постійний, — то саме так і називали б його акти. В даному ж разі обрання воронізького сотника вже мало на початку XVIII ст. в північних полках характер тільки урочистої церемонії, старший у відсутність сотника уряд городового отамана стояв на чолі товариства значного (яке також, оскільки це було значне товариство сотні, а не полку, не можна з повним правом ототожнювати з значковими товаришами).

З другої половини XVIII ст. ми маємо цілий ряд випадків, коли значне товариство, не позбавляючися цього розряду, в той же час мало і ті чи ті посади в урядовій адміністрації. Отже, р. 1752 Йосип Закревський одночасно був і бунчуковий товариш і полковий київський осавул[2]). І військовий товариш, що значиться в списках 1779 —1780 р.р., Ст. Карлич був разом з тим і городським писарем[3]). За списками 1782 р. всі 4 бунчукові товариші Київського полку мали й інші посади: 1 з них був за полкового осавула, 1 — полкового хоружого, 2 — сотників[4]). Року 1783 в Лубенському полку було 7 сотників з ранґою бунчукового товариства, в той час як решта сотників були «в настоящих сотничихъ чинахъ»[5]). Того ж року в Лубенському полку було 9 сотенних отаманів, які мали ранґу військових товаришів[6]). А значковий товариш Роман Янович р. 1735 виконував обов'язки війта Глухівської ратуші[7]). Це явище другої половини і особливо кінця XVIII ст. Воно касує старий принцип української козацької організації, що не знав сполучення різних обов'язків служби. Тут, очевидно, позначився вплив російського чиновного апарату цієї доби, який таке сполучення знав. З другого боку, цікаво, що розряд значного товариства, в даному разі бунчукового чи військового, очевидно, швидше за урядові посади Гетьманщини, які мали характер посад конкретних, набув характеру ранґи, чину. Цьому, як видно, сприяв його архаїчний характер, який в

---

1) А. Лазаревскій, Оп. ст. Малор., т. II, с. 336.
2) А. Лазаревскій, Обозр. Рум. описи Малор., в. II, с. 284.
3) Рукописи Лазаревського, № 41/4.
4) Київ. Ц. Арх. Д. Актів. Фонд Ген. Військ. Канц. № 9000.
5) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Похід. канц. Румянц.-Задун. № 2636.
6) Там же.
7) Любецький Архів, в. I., с. 8.

Російській імперії виглядав уже як дивний пережиток старих форм устрою однієї з її колоній. За нових умов ці розряди можна було тільки і зрозуміти як ранги, як чини, які допомагали посісти ті чи ті впливові адміністративні, чи військові, чи службові посади.

На цьому тим часом треба кінчити розгляд формальних сторін організації шляхетства України-Гетьманщини. Цікавий своїми характеристичними рисами для аматора старовини, він для дослідника, що хоче ним пояснити ті чи ті сторони й риси коли не історичного процесу в Україні, то історичного розвитку певного інституту, говорить за ту еволюцію цього інституту, яку мав він у XVIII ст. З февдального своєю суттю зразка організації військових людей-землевласників, які несли службу з маєтку, розряди значного товариства перетворювалися на службові ранґи поліційної держави XVIII ст., все більше втрачаючи свої місцеві, національні особливості й риси. Коли в життя проходили всі ці правила реґляментації формальних сторін в організації шляхетства України, вони й собі впливали на зміст соціяльних відносин на Гетьманщині. Для степового чи лісового поміщика з півдня чи з півночі України-Гетьманщини у XVII і на початку XVIII ст. служба з своєї маєтности в рядах бунчукового чи значкового товариства була клопітним і мало приємним обов'язком участи в охороні й управлінні державою. Але нові форми організації шляхетства переробляли коли не його самого, то його сина на урядовця, що мусів сполучати службу з господарством, що мусів посісти належне місце в становій державі російського абсолютизму.

VII

Шляхетська служба в Україні XVIII ст. Служба знатного товариства за завданнями центральних і місцевих установ Гетьманщини. Види службових навантажень шляхетства: військова служба, виконання воєнних доручень, участь у судівництві, скарбова служба, участь у переписах-ревізіях. Дипломатичні доручення знатному товариству. «Різні» справи, що їх виконують бунчукові, військові й значкові товариші. Кари за невиконання службових доручень і заходи примусу для їх виконання. Характер служби українського поміщика XVIII ст. і елементи в ньому закріпачення дворянського стану.

Питання про службу значного товариства цікаве не самими даними про різноманітність виконуваних доручень, який би інтересний малюнок ті дані не давали. Строкатість цього малюнку і різноманітність цих доручень кажуть нам насамперед про самий характер організації шляхетства в Україні-Гетьманщині. Загалом про цей характер треба знов сказати — коли проминути найостанніші 80-ті роки XVIII ст., кінець існування Гетьманщини, — що служба ця вказує на старий тип організації суспільних відносин. Український шляхтич, що виконує найрізноманітніші доручення військового, адміністративного, судового, фінансового, дипломатичного характеру, ще ближчий до дідича давніх часів, який з своєї землі, з своєї населеної маєтности відправляє службу, ніж до урядовця чи офіцера з постійною оплатою грішми його служби, як це ми бачимо хоч би в Росії XVIII ст. Це знов свідчить за відсталість соціяльно-економічних відносин в Україні. Грошове господарство тут робило повільніші кроки, і в цікавому для нас питанні про шляхетську службу це позначається тим, що лише старшина як урядовці в середині XVIII ст. частково переходить на оплату грошима, а цілу низку функцій державного управління несе неслужиле шляхетство — значне товариство — ще за старим, феодальним в основі принципом — зі своєї маєтности.

Бунчукові товариші — старший і вищий шар значного товариства — мають виконувати доручення зверхньої центральної

влади України-Гетьманщини. Це не новина XVIII ст., бо ще в найстарішому універсалі на прийняття «під бунчук» Левенцеві 1685 року гетьман Самойлович зазначав, щоб Левенець «ставалъ навсегда в окказіяхъ всякихъ при боку Нашомъ и чинилъ услугу, которая ему по нашей воле указана будетъ»[1]). 18 квітня 1735 року, пишучи про відрядження до походу бунчукового товариства, гетьман Апостол зауважує, що з загального числа «намѣренъ я оставить десять человѣкъ, понеже они, бунчуковые, для служеб вашего императоръского величества и другихъ отправленій, и нужнѣйшихъ въ дѣлахъ вашего императорского величества посылокъ весма здѣ потребны»[2]). Для цих служб і «посылокъ» гетьман не хотів відпускати частину бунчукових товаришів з України. Для цих служб і доручень частина бунчукових товаришів має бути повсякчасно в гетьманській резиденції. В січні 1736 року Правління Гетьманського Уряду наказало: «для случающихся з... Енералной Канцеляріи и Суда Генералного по разнымъ дѣламъ посилокъ и другихъ войсковыхъ быть въ Глуховѣ, несъездно без указу, через два мѣсяци бунчуковымъ товарищамъ по тридцати человѣкъ перемѣнно»[3]). Коли гетьман Резумовський р. 1752 мав їхати по полках Гетьманщини, то хтось із старшини запитував його, куди він поїде — «в степніе или в литовскіе полки», скільки при ньому буде в цій поїздці бунчукового товариства і генеральної старшини[4]). Значить і під час поїздки гетьмана бунчукові були потрібні для виконання тих доручень влади, що вона їх у цей час мала визначити. І справді: коли на початку травня 1752 року К. Розумовський поїхав у цю подорож по полках, то його супроводили генеральні обозний, писар і осавул та 10 бунчукових товаришів.[5]) А коли в кінці 1752 р. гетьман виїхав до Москви, то й сюди його супроводили 6 бунчукових товаришів[6]).

Я казав, що певне число бунчукових товаришів було потрібне в гетьманській резиденції для того, щоб було кого надсилати для виконання тих чи інших доручень. До цього треба додати, що в тодішні часи, часи спеціяльних пишних ритуалів у побуті і, зокрема, при актах державного характеру гетьманові чи правителеві Гетьманщини був конче потрібний почет, оточення з шляхетства. Бунчукові товариші в гетьманській резиденції і виконували раз-у-раз цю функцію. Наприклад, 12 липня 1736 р. зустрічали при в'їзді до Глухова нового «правителя» — князя Івана Барятинського. Його супроводили при в'їзді до міста «обозний енеральний з знаком, з бунчуковими верхи, протчіе ене-

1) Рукописи Судієнка, № 99, ч. І, а 106.
2) Л. Окіншевич, Центр. установи України-Гетьманщини, ч. II, Рада старшини, с. 318.
3) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Від. Арх. Малор. Колегії. № 15371, а. 2.
4) Рукописи О. Лазаревського, № 41/5, а. 457.
5) Дн. Зап. Я. Марковича. т. II, к. 1859, с. 304.
6) Там же, с. 312.

ралная (старшина) и господа великоросійскіе — колясками»[1]). Року 1744, при в'їзді імп. Лисавети в Україну, її зустрічав під Ясманню «обозный генеральный съ бунчуковыми»[2]). Для цих повсякчасних потреб в бунчукових, як у почесній варті, як у почеснім ескорті, а так само й для виконання ними доручень і бувала частина бунчукового товариства в Глухові. І коли ми читаємо щоденник одного з бунчукових товаришів — Якова Марковича — ми бачимо, що він постійно більшу частину року провадить у Глухові, а не в маєтностях своїх; і коли їде влітку до маєтностей, то просить відпустки у «правителя» Гетьманщини[3]). Очевидно, до цього перебування спонукали його не тільки привади придворного життя Глухова XVIII ст., але тут він ніс і певні обов'язки. Ось чому, коли в листопаді 1752 року гетьманський ордер запровадив поліційні правила про виїзд «знатних чинів» без дозволу влади з місць їх проживання, він згадав серед осіб «обов'язаних службою» і бунчукових та військових товаришів. Ордер писав: «повеленно, даби господа генералная старшина, полковники, бунчуковие товарищи, полковая старшина, войсковие товарищи и сотники, такожъ и дѣти ихъ, да и протчие чини, состоящие под видѣниемъ Генералной Канцеляріи, поелику они по чинам своимъ знатние суть в Малой Росіи и обовязани службою, — никуда внѣ Малой России нѣ для чего без вѣдома Его Ясновелможности не ездили, но если кому с полковихъ старшинъ, сотниковъ и ихъ дѣтемъ (Полтавська полкова канцелярія, яка наводить цей ордер, цитує тут тільки цікаві для себе розряди старшин) нужда куда позоветъ отлучитись, — о тѣхъ, с требованиемъ Его Ясновелможности дозволителного повелѣния, представляно б Его Ясновелможности»[4]).

Служба бунчукового товариства проводилася при гетьманах, при «правителях» Гетьманського Уряду; в більшій мірі від них, ніж від Генеральної Канцелярії і Суду, вони залежали. Товариші військові спеціяльно були прикомандировані до Генеральної Канцелярії. І вони бували в центральному місті при Генеральній Канцелярії, яка потребувала постійного кадру виконавців її доручень. У своїй «сказкѣ» про служби Дмитро Стожок вказував, що року 1744, коли він був військовим товаришем, то був два місяці в Глухові при Генеральній Військовій Канцелярії «на ординансѣ» — тобто в готовості виконувати різні доручення — «какъ и прочіе войск. товарищи тое жъ тамъ отправливали»[5]). Року 1743 в листуванні з Генеральною Канцелярією про значкових товаришів його полку, що повписувалися у військове товариство, ніженський полковник І. Божич кинув вираз, що «упователно въ войсковихъ товарищахъ при Енеральной Войсковой

---

1) Дневиикъ Я. Марковича, ч. IV, с. 80, К. Л. 1913.
2) Дн. Зап. Я. Марковича, т. II, с. 209, 1895.
3) Напр. Диевиик, т. IV, с. 81.
4) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд Полт. полк. канц., Справи 1752 р., а. 427.
5) А. Лазаревскій, Оп. ст. Малор., т. II, с. 251.

Канцеляріи нужды большой не состоитъ»[1]). На жаль, Ґенеральна Канцелярія, що різко сперечалася з полковником за цих військових товаришів, пропустила це обвинувачення і не сказала, як повно були навантажені працею поприписувані до неї військові товариші. Року 1774 в суперечці з сотниками і возними за право підписуватися вище від них при виборах до шляхетських судів військові товариші вказували, як на свою перевагу, що вони безпосередньо залежать не від місцевої влади, а від самої Малоросійської Колеґії[2]). Виходить, що в цей час вони залежали не тільки від Генеральної Канцелярії.

Питання про повноту навантажень службовими дорученнями військового товариства стояло і в часи цієї II-ої Малоросійської Колеґії. 13 січня 1767 р. гадяцький полковник скаржився Колеґії, що значкового товариства в полку зовсім мало (26 осіб, замість належних за указом 1735 р. 30) і вони надто перевантажені: «въ откомандированіи на линѣю, за Днѣпръ, на Донъ, въ щетчикахъ при повѣтовыхъ комисарахъ, при щетной Гадяцкой Коммисіи, при сочиненіи Генералной ревизіи, при табачной Роменской конторѣ и въ протчыхъ по полку случающихся исправленіяхъ». А тим часом «въ полку же Гадяцкомъ немалое число жителствуютъ войсковыхъ товарищей, которые по болшой части ни отъ Коллегіи и ниоткуда ни в какое дѣло употребляемы не бываютъ, а живутъ въ домахъ праздно, не отправляя никакой службы». Звідси прохання полковника: «не повелено ль будетъ для вышеписаныхъ указныхъ исправленій опредѣлять и войсковыхъ товарищей?» Малоросійська Колеґія відповіла надто не швидко, аж 11 березня 1768 р. і коротко і неґативно: «о опредѣленіи полковою Гадяцкою канцелярією жителствующих в полку Гадяцкому войсковых товарищей в указніе надобности Коллегія дозволенія учинить не имѣет, потому что оніе в разніе указніе надобности употребляются от Малороссійской Коллегіи»[3]).

Але Гадяцька полкова канцелярія незабаром знов порушила цю справу. 15 січня 1770 року вона дорікала Малор. Колеґії, що військові товариші, які мешкають у Гадяцькому полку, «оказуютъ ослушности и пренебреженія»; зокрема, не захотіли відпровадити до Києва партію волів. Гадяцька влада просить, «дабы... войсковіе товаришы, кои никакимы дѣлами не заняты, послушни были полковой канцеляріи по употребленіямъ ихъ въ разнія исправленія и никакой протывносты и медлѣнія не оказывали, — о томъ дать полковой канцеляріи открытій послушній указъ». Цього разу Малор. Колеґія таки пішла на поступки: як видно, військові товариші навантаження від неї мали явно недостатні. Вона ухвалила: «предписать сей канцеляріи, чтобъ войсковихъ

---

[1]) Збірка матер. акад. Н. П. Василеика. Укр. Археогр. Збірник, т. I. сс. 118—120.

[2]) Д. Миллеръ, Очерки изъ ист. и быта ст. Малор. Суды зем., гродск. и подкоморскіе въ XVIII в., с. 87, Х. 1895.

[3]) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відділ Архіву Малор. Колеґії, № 29036.

товарищей употребляла к нужнымъ дѣламъ в такомъ случаи (когда? Л. О.) всѣ подвѣдомственніе полковой канцеляріи чини были бъ заняти. А если бъ которого ослушность произошла, — представлять в Коллегію, яко жъ оны и от Коллегии ежечасно наражаются по случающимся нужнымъ дѣламъ и комисіямъ»[1]).

В даному разі Малор. Колеґія зробила вийняток з загального правила: згідно з останнім «полковіе нужди» в дорученнях і «посылкахъ» мали йти коштом служби товаришів значкових. Саме так ставила питання ще в січні 1724 р. Генеральна Канцелярія, коли пропонувала стародубському полковникові Кокошкінові, «дабы бунчукового товариства не употреблять и не в чемъ іхъ не вѣдать, по прежде обыкновенному уставу, и дѣла до іхъ не имѣти, а оного бъ давного войскового уставу не нарушать, а одправлять бы всякіе полковіе нужди из значкового товариства»[2]). Значкові товариші залежали від полкової влади, від полковника зокрема. Ця залежність цього нижчого шару шляхетства була дуже позначна: значкових товаришів могли примушувати робити не тільки урядові доручення, але й приватні доручення полковника, і влада полковника могла їх утискати доволі міцно. 30 жовтня 1766 р. брати Яковенки просили перевести їх з товариства значкового до товариства військового. За один з головних мотивів прохання було те, що вони — в сварці з миргородським полковником, в полку якого служать під значком, а «за тѣмъ служить намъ въ значковихъ товаришахъ въ томъ полку Миргородскомъ вовся с обыдою и крайною опасностию». Мотив цей виглядав, очевидно, дуже поважно, і Малоросійська Колеґія це прохання братів Яковенків задовольнила[3]). Зразком суто приватніх доручень полковника може бути одне місце з листа переяславського полковника С. Сулими своєму синові в 1762 р. Він пише, що «для прожитія при домѣ любезной дочери нашей посилается от мене, хочъ простъ да управній, значковий товарищъ Алексѣй Зуевичъ и при немъ козаковъ 4 человѣкъ»[4]). В даному разі значковий товариш вживається в цілком персональній справі полковника: завідувати господарством полковникової дочки-вдови. Від цього вже зовсім недалеко до становища козака-курінчика, який і мав спеціяльно обслуговувати персональні доручення старшини, до якого він був приписаний. Досить безправне становище значкових товаришів, зобов'язаних виконувати всі примхи полковника і вищої над полковником влади, малює нам лист генерального писаря А. Безбородка 9 грудня 1753 року до полтавського полковника С. Кочубея. Він пише: «Милостивый государъ мой Семенъ Васильевичъ. Его ясновелможность... соизволилъ приказать полку Полтавского

1) Харк. Ц. Іст. Архів. Черн. Від. Архіву Малор. Колеґії, № 20920.
2) Рукописи Марковича, № 2098 (2287).
3) Харк. Ц. Іст. Архів. Черн. Відд. Арх. Малор. Колеґії. № 22844.
4) Сулимовск. Архивъ, с. 97.

значковыхъ товарищей, которія въ бытность его ясновелможности въ Полтавѣ в домѣ пана полковника Полтавского за городомъ по козацки танцовали, сискать сюда непродолжительно. Чего рады о семъ вашему высокородію обявляю. И егда тѣ значковіе товарищи прибудутъ в Глуховъ, то можно их отправить сюда (лист писаний з Москви) по почтѣ и на проездъ их снабдить прогонными денгами из скарбу войскового»[1]). Значковий товариш, що за розпорядженням полковника веселить ясновельможного танками, а потім за своє мистецтво платить довгою подорожжю до Москви, де його покажуть і вищому панству російському, очевидно невисоко стоїть на щаблях станового суспільства XVIII ст. і—в даному разі ми говоримо за це, — надто повно залежить від свого полковника.

Як бунчукові і військові товариші мусіли по черзі мешкати в столичному місті України-Гетьманщини, де з них були кадри виконавців розпоряджень та доручень установ і носіїв центральної влади, так частина значкового товариства мусіла перебувати в центральному осередку полку. Року 1735 в Полтаві при полковій канцелярії, напр., перебувало з 44 значкових Полтавського полку 9, тобто трохи чи не 20 відсотків усіх значкових товаришів даного полку [2]). Такі товариші значилися за тогочасним виразом — «на ординарсѣ» при полковій канцелярії і звалися «ординарсовими» чи просто «ординарными». Отож, у травні 1750 р. збірку на військовий скарб, що надійшла від 2-ої Полтавської полкової сотні, Полтавська полкова канцелярія ухвалила «в Полковой канцеляріи под учрежденій караулъ ординарному значковому товаришу принять» [3]). У травні й червні 1750 року таким «ординарним значковим товаришем» при Полтавській полковій канцелярії був Іван Пашинський [4]); у червні 1750 року про канцелярські матеріяли для Полтавської полкової канцелярії дбав «ординарсовый значковый товаришъ Павло Носенко» [5]). З липня 1750 р. тут як «ординарсовый значковый товаришъ» перебував Йосип Бойко [6]); в тому ж липні таким« ординарсовым значковымъ товаришемъ» був і Яким Блатясний [7]), а також і Іван Самарський [8]). «На ординарсіи» при Полтавській канцелярії був у травні 1750 р. значковий товариш Дмитро Буцький. В його обов'язок входило між іншим діставати й купувати канцелярське приладдя — папір, сургуч, свічки тощо [9]). З цього не слід виводити, нібито такі ординарсові значкові товариші були тільки при канцелярії, як

---

1) Харк. Ц. Іст. Арх. Полт. Відд. Архіву Малор. Колеґії. Св. VIII, № 725, а. 3.
2) Там же, Св. III, № 304, а. а. 3—4.
3) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1750 р., кн. I, а. 186.
4) Там же, а. а. 231, 304.
5) Там же, а. 369.
6) Там же, а. 437.
7) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд Полт. Полк. Канц. Справи 1750 р. кн. II, а. 1.
8) Там же, кн. I. а. 37.
9) Там же, кн. I, за 1750 р., а. 172.

такій, в ролі допомічного до писарських та канцелярських обов'язків персоналу. Вони виконували тут різні доручення. Року 1752 ряд злодіїв, яких заарештувала яблунівська сотенна влада Лубенського полку, свідчили, що вони «при войсковомъ товаришу Ивану Ковалевскому жили и... с вѣдома и приказу его многіе воровства чинили». Зробити трус у полтавському приміщенні Ковалевського відряджено від Полтавської полкової канцелярії «ординарсового значкового товариша с канцеляристом»[1]). При запровадженні пашпортової системи значкові товариші, коли їм треба виїхати за межі цього полку, беруть пашпорти з дозволом на виїзд від полкової канцелярії[2]).

Значкове товариство — безпосадні поміщики України-Гетьманщини XVIII ст. — проводить службу за дорученнями, розпорядженнями, навантаженнями центральної (бунчукові та військові товариші) і місцевої (значкові товариші) влади. Що ж це були за доручення, яка ж це була служба?

У часи розвинених феодальних відносин, у часи феодальної структури держави і суспільства в її чистому вигляді, тобто в часи вже для України XVIII ст. минулі, головним видом шляхетсько-поміщицької служби була служба військова. Шляхтич чи боярин феодальної України, феодальних Білорусі і Литви, шляхтич чи земянин феодальної Польщі чи син боярської Московії феодальної доби — всі вони передусім були людьми воєнними, що становили основний кадр феодального війська (у формі хоч би польського «посполитого рушення»), що на першу вимогу — в теорії — мали ставати з загонами соціяльно-залежних від них підданих у лави цього шляхетського війська. На XVIII ст. російська армія була реформована на зразок війська Західньої Европи, де вже відбувся перехід від непостійної армії шляхетських «рушень» та «ополчений» до постійних армій, складених з жовнірів-професіоналів (завдяки доживотній службі) та платних офіцерів. На XVIII ст. на такий тип в основі перейшла і Польща і Литва-Білорусь, де він мав назву «кварцяного війська», і старе шляхетське посполите рушення було там даниною, невіджитим феодальним залишком без великого воєнного значення. Військо ж України-Гетьманщини було збудоване в основі ще на старому принципі служби з землі. З свого ґрунту під час походу відбував свою службу козак. Під час походу він ішов на війну на власному коні, з власною зброєю, власними військовими припасами і власним провіянтом, ішов сам чи надсилав когось із родини чи з своїх «підпомічників». З своєї маєтности йшов у похід і шляхтич-поміщик, з тією від козака відмінністю, що певна частина труднощів і видатків лягала на підвладне йому і залежне від нього селянське населення. В цілому про це військо треба сказати, що організація його для довгих воєн, кращого

1) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд Полт. Полк. Канц. Справи, 1752 р., а. а. 630—631.

2) Там же, Справи 1755 р., а. 272.

технічного устаткування і озброєння війська XVIII ст., кращого вишколу вояків-професіоналів в сусідніх країнах, була застаріла. І цим почасти треба пояснювати занепад цього війська, те, що його все частіше вживали на другорядні, допоміжні завдання, те, що козацьке військо заганяли на чорну «канальську» роботу чи на будівництво фортець.

Шляхтич — значний товариш також передусім був зобов'язаний службою військовою, був зобов'язаний виступати в похід на вимогу державної влади власним коштом і з власною зброєю та провіянтом. «По полученіи указа въ походъ, всякого чина и званія воинскіе люди, виступая зъ домовъ своихъ, всякъ подъ знамя своей команди: бунчуковие товарищи подъ бунчукъ гетманскій, значковіе подъ знамя полковое... на указній срокъ собиратся должни» — фіксує заведений порядок проєкт кодексу України-Гетьманщини [1]). Указ про вихід бунчукового товариства давала Генеральна Канцелярія. Приміром, у травні 1723 року універсал Генеральної Військової Канцелярії попереджав про підготування до військового походу бунчукове товариство Лубенського полку [2]).

Участь у воєнних походах — старий обов'язок знатного товариства. В XVII ст. він був безперечно далеко більш вживаний, ніж у XVIII ст. Знатне товариство в XVII ст. — постійний учасник воєнних виправ. Про Василя Борковського — пізнішого чернігівського полковника і генерального обозного — універсал гетьмана Самойловича в червні 1672 року каже, як про товариша військового з великими воєнними заслугами, «въ которихъ (услугахъ Л. О.) праве зъ детинниxъ лѣтъ, при отвазѣ и ущербку здоровя своего вѣкъ свой провадячи, яко зичливий и вѣрній цѣлості добра посполитого и отчизни синъ, въ очахъ нашихъ и всего войска запорожского за достоинство его царского пресвѣтлого величества зъ розними неприятелми немало повалниxъ и прикрихъ отправлял экспедицій». Військові заслуги, особливі військові здібності даного військового товариша щедро винагороджувано: Борковський здобував села і хутори «респектомъ тихъ его отвагъ, невчасовъ и фатидъ военниxъ, а повабляючи до далшихъ оного войскових працъ» [3]). У XVIII ст. бунчукове товариство також ходить у багато походів: у Гилянський 1725 року, польський 1733 року, турецький 1739 року та ін. Року 1731 у вересні в похід супроти татар мав гетьман іти — опріч козацьких полків, що йшли окремо — «з генералною старшиною и бунчуковимъ товариствомъ» [4]). В турецький похід 1739 року під командою генерального осавула Лисенка пішло 98 бунчукових товаришів. В Україні залишено 19 бунчукових, при чому 13 з них

---

[1]) Права, по котор. судится Малор. народъ. Гл. V, арт. 13, п. 1 (с. 67).
[2]) Дневникъ Я. Марковича, т. I, с. 30, 1893.
[3]) Н. П. Василенко. Ген. Слѣдствіе Черн. полка, сс. 427—429.
[4]) Древлехранилище РСФСР, кн. № 66/1793. Мал. Експ. Сенату, а. 523.

— за старістю, за «разореніемъ», хворобою, «малолѣтствомъ» (Вас. Гамалія) тощо [1]). Відсоток тих, що йшли у похід, як бачимо, дуже високий. Згодом цей відсоток зменшується, і це знаменує собою переродження інституту неслужилого шляхетства: передусім воно намагається звільнитися від тяжких походів, і, очевидно, російська влада вже менше настоює на цій участі в зв'язку з технічною застарілістю цього дворянського війська. За таблею 1763 р. про бунчукових товаришів Стародубського полку ми бачимо, що з 37 осіб, про які наведено тут відомості, в походах воєнних було 13 осіб, а не 24. З 13 в одному поході були 3 бунчукові товариші, в двох — 4, у трьох — 3, у чотирьох — 3 [2]). З того, що переважна частина тих, які були у воєнних виправах, були не в одній виправі, можна вивести, що це були старі бунчукові, які в похід ходили ще в часи Апостола і в 30-ті та 40-ві роки XVIII ст. Року 1783 в Ніженському полку було 17 бунчукових. З них не були в походах 3, були — 14; а з цих останніх були в одному поході — 5, в двох — 3, у трьох і більше — 6 [3]). У Лубенському полку тоді ж з 5 бунчукових не були на війні — 3, був в одній виправі — 1, у 4 походах — 1 [4]). Ці дані 1783 р. не дають цілком ясного малюнка, але в усякім разі і вони вказують на те, що ходило бунчукове товариство на війну вже не так часто і не в такому повному складі. В окремих випадках бунчуковий товариш першої частини XVIII ст. міг провадити багато років у воєнних виправах. Ось як згадує генеральний осавул Якубович в 1752 р. про свої служби в попередні роки, коли він був у складі бунчукового товариства: «Я з бунчуковими товарищами былъ в низовом корпусѣ от 725, чрезъ 726, 727 и 728 по 729 годъ; а въ 733 и 734 по 735 годъ — в Полскомъ походѣ. В 736 году над командырованными от малоросьсійскихъ полковъ полковыми и сотенными старшинами и козаками содержалъ при Днѣпровскихъ форпостахъ главную команду. В 737 году — в Кримскомъ Карасъ-Базарскомъ походѣ, в 738 году — под Днѣстромъ, а в 739 году — в Хотѣнскомъ походѣ» [5]).

З 1725 року, коли Якубович перший раз пішов у похід в складі бунчукового товариства, і до 1739 року, коли він востаннє був на війні, як бунчуковий товариш, минуло 15 років. З цих 15 років 12 він провів у воєнних виправах. Безперечно, узагальнювати справу Якубовича не можна: це був, очевидно, завзятий служака, що на війні пробивав собі шлях у вищі кола суспільства свого часу, що цього й досяг, здобувши за свою службу нагороду урядом генерального осавула. Але крім Якубовича бували, як ми бачили, й інші бунчукові товариші, що не один раз виходили на війну. Що в окремих походах можна було брати

1) Рукописи О. Лазаревського, № 71, а. а. (нумерація з середини книги) 8—14.
2) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Мал. Колегії, № 17.
3) Там же, Фонд Пох. канц. Румянц.-Задунайського, № 2636.
4) Там же.
5) Л. Окіншевич, Центр. уст. Укр.-Гетьманщини ч. II, с. 327.

участь в кількох баталіях, видко з універсалу 21 грудня 1735 року бунчуковому товаришеві Мих. Скоропадському, який я наводжу в одному з додатків до цієї праці [1]) і в якому в подробицях розповідається про ці баталії та виправи. У кількох справжніх боях довелося бунчуковому товариству бути і в війні з турками 1739 р. Яків Маркович, який писав про ці бої, перебував під час них в обозі, але й тут до деякої міри наражався на небезпеку.

Під час війни тяжкі фізичні роботи виконували, певна річ, не бунчукові: їх виконувало або шерегове казацтво, або той «почотъ», з яким бунчуковий товариш ішов на війну і який складався почасти з приписаних до нього козаків-курінчиків, почасти з узятих ним з собою «підданих». Приміром, коли треба було під час Гилянського походу 1725 р. робити гатки при переїзді через річку Красну, то бунчукові товариші робили їх «своїми людми», як просто і ясно зазначає Яків Маркович [2]). А численні записи в щоденнику Марковича про звані обіди, вечері, пиття «кагве», просто випивки, карти говорять про приємне подеколи проводження часу в поході. Щоправда, може небезпечно узагальнювати факти про поводження Я. Марковича, людини може спритнішої за своїх товаришів.

Усі бунчукові товариші, що на чолі почоту «своїх людей» виходили на війну, були далекі від становища рядових козаків. Але частина з-поміж них посідала командні посади в самому загоні бунчукового товариства. Отже, під час того ж Гилянського походу 1725 року в цьому загоні «Лизогубъ (старший бунчуковий товариш О. Л.) устроилъ генералѣтетъ: обозних двохъ Кандибу и Тарасевича, судію Кочубея Василя, писаря Якубовича Якова, асауловъ Гречаного и Жураковского, хоружого Сулиму» [3]).

У вересні 1738 року наказний гетьман генеральний осавул Ф. Лисенко дав посвідчення бунчуковому товаришеві Ст. Карпеці в тому, що цей під час походу до Дністра виконував обов'язки «генерального асаула... бодро и радительно» [4]).

Щодо товариства військового, то я маю в своєму розпорядженні тільки пізні дані, які стосуються до 1783 року і кажуть про два полки: Ніженський та Лубенський. В Ніженському полку, де було 70 військових товаришів, були у військових виправах 24 особи та не були — 46. В полку Лубенському з 35 військових товаришів на війну виступали 17, а не були — 18 [5]). Ці дані кажуть ніби за те, що військові товариші менше за бунчукових брали участь у воєнних операціях українського

[1]) Додаток № 15.
[2]) Дневникъ, ч. I, с. 250, К. 1893.
[3]) Там же, с. 240.
[4]) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Черн. Деп. Двор. Зібр. № 5081.
[5]) Там же. Фонд Пох. Канц. Румянц.-Задунайськ. № 2636.

війська, але треба пам'ятати, що вони стосуються до 80-х років, коли й самі походи козацького війська Гетьманщини були явищем не таким частим.

Щодо значкового товариства, то тут з цілковитою певністю можна сказати, що вирядження його на війну були часті й лягали вони більшим тягарем на цю матеріяльно слабшу групу зверхнього стану. Як часті бували ці наряди, видко хоч би з прикладу Василя Гудовича. Року 1747, прохаючи перевести його з значкових у товариші бунчукові, він нагадував про свої служби в розряді значкового товариства. 1735 року, каже він, брав він участь у турецькій війні, «1737 года въ подчинки въ розныхъ полкахъ для Армейскихъ полковъ мостовъ и гатей, 1738 году въ походѣ съ значковими товаришами Стефаномъ Мархоленкомъ съ командою ста шестидесяти человѣкъ козаковъ въ командѣ полковника Раде въ мѣстѣчкѣ Кременчукѣ болѣе года, 1739 года генваря послѣдних (чисел?) былъ же въ командѣ нынешнѣго хоружого войскового енерелного Ханенка для отъпору неприятеля, как былъ порвался чрезъ российскую границу, въ полку миргородскомъ въ мѣстечку Бородиши и Уласовки, а отътоль возврятясь, того жъ году къ командѣ его жъ Ханенка былъ въ походѣ Хотенскомъ; да и въ другихъ отъ полковой Стародубовской канцеляріи нарядахъ» [1]). Якщо ми поглянемо на список значкових товаришів Полтавського полку, який стосується до 1736 р., то побачимо, що з 33 значкових 5 перебувають у Кримському поході, 1 — делеґований до Криму з провіянтом до козацького війська, 1 — на лінії, але в становищі писаря, 1 — відряджений з 40-ма козаками до Воронежу, 1 — делеґований за полкового командира до фортеці Св. Параскеви, 4 — делеґовано до козацького війська під Переяславом, як осавули й інші урядники, 3 — делеґовані туди ж, як наказні сотники [2]). Отже, на війні чи у відрядженнях, зв'язаних з військовими потребами, перебувають 17, тобто половина значкового товариства Полтавського полку. Табеля 1763 р., що дає нам інтересні матеріяли про 549 значкових товаришів і на яку ми вже не раз покликалися, вказує, що з них на війні побувало 322, тобто більше як половина. Якщо ми подивимося, скільки разів ці 322 товариші виходили на війну, то побачимо, що більшість була понад один раз. В одному поході було 97 осіб, двох — 61, трьох — 41, чотирьох — 54, п'ятьох — 33, шести — 13, семи і більше — 23.

Дальші роки і тут приносять зменшення відсотку осіб, що їх виряджувано на війну. Причини — все ті самі. За компутом 1775 р. з 36 значкових товаришів Ніженського полку були в походах воєнних 13. Отже, відсоток уже далеко менший за половину значкового товариства, і, крім того, більшість з значкових була тільки по одному разу на війні. В битвах брало участь

---

1) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 5035, а. 163.

2) Додаток № 16.

всього тільки 4 особи [1]). Ще більше міняється малюнок у відомості 1779 року про той же полк Ніженський. Тут тепер значиться 23 значкові товариші. З них виходило на війну тільки 5 осіб [2]). Трохи більші дані за участь у війні дає нам відомість 1783 р. про значкове товариство Лубенського полку: тут з 42 значкових 25 на війні були. Але й тут більшість побувала в походах по одному разу. Отже, один раз на війну виступало — 14, двічі — 10, тричі — 1 [3]).

Коли значкові товариші виходили на війну цілим загоном значкового товариства даного полку чи коли під час походу в спільний загін об'єднувалося значкове товариство всіх полків, вони йшли під полковим знаком чи полковими знаками в прямій залежності від свого полковника, як його варта і як його спеціяльний загін. Коли переяславський полковник — він же й генеральний хоружий —Іван Сулима помер у Ладозькому поході 1721 року і тіло його мали перевозити на Україну, то за ним малося «якъ значковымъ при тѣлѣ ити, такъ и курѣнцямъ всемъ его милости и музицѣ войсковой» [4]). Значкові товариші в даному разі зближаються з курінчиками-козаками, прикомандированими до полковника для його персональних доручень.

В умовах станових розрахунків загони нової шляхти — бунчукових та значкових товаришів — могли входити в суперечку поміж себе за місце в лавах війська, за честь їхати на тому чи на тому місці. 17 червня 1725 р., під час Гилянського походу, Я. Маркович нотує: «значковіе не похотѣли ѣхать передъ бунчуковими зъ знакомъ, для чего зъ виговоромъ приходили стародубскіе (очевидно, стародубські значкові товариші, що на питаннях шляхетського гонору і дворянського етикету зналися краще за своїх степових братів) при насъ до Лизогуба и Галецкій Семенъ бувъ первимъ заговорчикомъ и зъ п. Михайломъ (Скоропадським) перемовлялся». Суперечка тяглася не один день. 19-го «Чуйкевичъ Семенъ и Василь Романовичъ приходили съ предложеніемъ п. Семена Лизогуба до насъ жебы бунчуковимъ давать своихъ впередъ ити имъ вмѣсто значковихъ, которимъ отказалисмо въ томъ» [5]). Отже, навіть якщо слуги вищого панства мали йти перед значковими, то це б принижувало вищий шар шляхетського стану бунчукових товаришів. Що й тягар воєнного походу не однаково тяжив над бунчуковими і над значковими, видко з того, що Маркович тоді ж записував: «Якимъ Горленко предлагалъ намъ и прочимъ отъ его жъ Лизогуба (командира бунчукових товаришів) о сторожѣ плецевой и полевой и приговорилисмо на полевой сторожѣ стоять знач-

---

1) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Губ. Предв. Дворянства. № 1635.
2) Харк. Ц. Іст. Архів. Черн. Відд. Арх. Малор. Колеґії № 30061.
3) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Похід. Канц. Румянц.-Задунайського № 2636.
4) Сулимовскій Архивъ, с. 41.
5) Дневникъ Я. Марковича, ч. I, сс. 252 — 253, 1893 р.

ковимъ зъ радовыми, а объежджати бунчуковимъ товаришамъ»[1]). Розподіл, як бачимо, цілком нерівномірний: одні мають вартувати, другі — тільки перевіряти їх.

Побіч військової служби під час війни, виходу в похід, треба назвати різні інші доручення з тими чи іншими воєнними завданнями для обслуговування армії в воєнний і в мирний час. Табеля 1763 р. про 549 значкових товаришів нараховує різних видів таких навантажень — сюди входить варта, служба на форпостах, постачання провіянту для війська, догляд за полоненими і т. ін. — у 330 значкових, тобто знов більш як у половини значкового товариства такі доручення були. Зупинимося спеціяльно на цій службі. Року 1698 в січні збирати стацію для «товаришей пѣхотнихъ» мав знатний військовий товариш Іван Забіла[2]). Універсалом 25 серпня 1716 року гетьман Скоропадський сповіщає: «ординуемъ отъ боку нашего пана Якима Горленка, знатного товариша войскового, въ полкъ Переясловскій, полецивши ему тамъ объехати побережье и всѣ переводы, млины лодейные и прочіе болшіе и менші судна на Днѣпрѣ будучіе, переписавши, вручати оные въ добрій караулній досмотръ»[3]). Військовий товариш Степан Есимонтовський р. 1744 вказував, що він наряджався «на учрежденних при полской границиˋфарпостах отъ Кіева до Смоленска стоящих въ объездѣ и в смотреніи оних с полковникомъ Стародубскимъ...»[4]) 10 березня 1724 року наказний лубенський полковник Яків Маркович занотовує: «значковихъ во всѣ сотнѣ для вигону товариства (до Дербентського походу Л. О.) зъ указами нарадилемъ»[5]) (очевидно, вони мали виганяти рядових козаків у похід). У травні 1724 р. Генеральна Військова Канцелярія також наказує значковому товаришеві — прізвища не наведено — їхати в полки надсилати козаків у низовий похід[6]), а в червні того ж року таке ж доручення дістав значковий товариш Переяславського полку Михайло Сулима[7]). Ці значкові мали висилати в похід рядове козацтво. В дальшому випадку значковий товариш має довідатися у бунчукових, чи були вони і в яких були походах. В щоденнику Я. Марковича 31 січня 1725 року записано: «человѣкъ отъ нѣжинского Самойловича, значкового товариша, пріехалъ и обявилъ мнѣ інструкцѣю, его панови данную, жебы зо всѣхъ бунчукових мешканне свое въ полку нѣжинскомъ мѣючихъ, взялъ сказки, хто, когда и въ которихъ походахъ бувалъ и хто не бувалъ»[8]). Року 1735 значковий товариш Павло Урвихвост супроводить 104-х хворих козаків Ніженського полку,

---

1) Дневникъ Я. Марковича ч. 1, сс. 252—253, 1893 р.
2) Рукоп. Черн. Держ. Музею, № 122.
3) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд Двор. Деп. Зібр. № Г. 317, а. 26.
4) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 5048, а. 50.
5) Дневникъ Я. Марковича ч. 1, с. 71, 1893 р.
6) Рукописи Судієнка № 101, т. 111, а.а. 36—37.
7) Там же, а. 43.
8) Дневникъ ч. 1, с. 194, 1893 р.

що їх відправлено додому з війська, яким командував генеральний осавул Ф. Лисенко[1]). Того ж 1735 року значковий товариш Фед. Іваницький був відряджений супроводити російського поручника Гостініна, що йшов до Києва з набраними в тульській провінції рекрутами[2]). Значковий товариш Петро Войцехович р.р. 1739—1740 «былъ въ насмотреніи учрежденныхъ по причинѣ бывшой тогда опасной прилѣпчивой болѣзни...»[3]) 11 травня 1750 р. Полтавська полкова канцелярія відрядила значкового товариша Павла Носенка, щоб він за Нехворощею під Коломаком перевірив караули і роз'їзди, всю організацію «к пресѣчению злоумишленних воровских нападовъ и грабленій»[4]).

У серпні 1750 р. значкового товариша Карпа Полонського, — а коли цей вказав, що не може, бо дружина його хвора і господа його може прийти «в крайное разореніе», то значкового товариша Павлова-Радіонова, — Полтавська полкова канцелярія призначила з'явитися до орлянського сотника Лаврентьєва «для поиску и поимки и искоренения умножающихся в Заднѣпрских и в протчих тамошних степних, такожъ в разних полских мѣстахъ злодѣевъ и гайдамакъ». Значковий товариш мав виїхати, «прыбравъ себе со всею воинскою исправностию», і взяти провіянту на три місяці[5]). У травні 1753 р. за Дніпром з командою козаків Полтавського полку був значковий товариш Іван Шугайло[6]). Ця команда робила фортифікаційні роботи в фортеці «Святия Елисаветы»[7]). А в серпні 1753 р. з такою командою козаків-робітників був у Новій Сербії значковий товариш Данило Курило[8]).

Такі ж навантаження — тільки у відповідальніших формах — мали і бунчукові та військові товариші. Про це, приміром, каже «аттестатъ», що його дав 10 липня 1773 р. бунчуковий товариш Д. Ширай військовому товаришеві Анд. Кандибі. В ньому зазначено, що «онъ, Кандиба, будучи въ моемъ вѣдомствѣ во время содержанія мною въ Стародубовскомъ полку Главной резерфной и фарпостной козачей команды, находящуюся въ дисьтанціи Гуляйполской резерфную пятидесятную полку Нѣжинского козачую команду прошедшаго 772-го году съ ноября месѣца сего году мая по 14-е число въ своемъ смотреніи безъ и малѣйшей от посту отлучки содержалъ добропорядочно...»[9]). Отже — підсумовуючи — можна сказати, що в ці військово-допомічні, ска-

---

1) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 5059, а. 5.
2) Там же, № 5059, а. 201.
3) Там же, № 5030, а. 48.
4) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1750 р., кн. I, а.а. 59, 313—314.
5) Там же, кн. II, а. 88.
6) Там же, Справи 1753 р., а. 37.
7) Там же, а. 57.
8) Там же, а. 712.
9) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 5073, а. 288.

жу так, навантаження входили різні доручення щодо постачання козацького війська, щодо вартової служби, щодо збору козацького і старшинського війська в поході, щодо командування певними спеціяльними частинами, командування загонами для будівництва фортець на степових околицях Гетьманщини і Запоріжжя, загонами хворого й нездатного до війни козацтва тощо. Більшість з таких навантажень припадала на товариство значкове.

Тільки на значкове товариство припадали нелегкі доручення також військово-допомічного, умовно кажучи, характеру; тільки його наряджалося в розвідчі чи шпигунські відрядження до сусідніх країн. У таблі 1763 р. з 549 значкових 6 заявляють про те, що вони такі доручення мали. Ось кілька конкретних фактів з такої діяльности значкових товаришів. Р. 1753 у червні до Полтавської полкової канцелярії подав «сказку» «посиланый... в Кримскую область к провѣдованию о кримских и буджацких татарах значковый товаришъ Иосифъ Литвиненко»[1]). Того ж року згадується секретна поїздка значкового товариша Вас. Гегели «в Кримскую сторону для провѣдования секретного о тамошнихъ неприятелских обращениях...»[2]) В липні 1753 р. полтавська влада дістала наказ гетьмана «для провѣдования о неприятелских обращенияхъ в Полскую область под секретним претекстом нарочного отправить». Полтавська влада ухвалила делеґувати вже знайомого нам значкового товариша Йосипа Литвиненка. Цей погодився й заявив, що «в Полскую область за прилично ему ехать в купеческомъ промислѣ з смушками бараними...» На купівлю цих смушків Полтавська полкова канцелярія видала Литвиненкові 70 карб. 26 липня 1753 року йому додано на видатки під час подорожі ще 20 крб. Та він їх у вересні того ж року повернув; відрядження, мабуть, не відбулося [3]). З Литвиненка очевидно виробився професійний і висококваліфікований шпигун чи розвідач, бо року 1755 його знов надсилається на таку роботу вже до «Кримской области»[4]). Року ж 1755 до Криму «для развѣдования о тамошних обращениях» надсилалося значкового товариша Полтавського полку Івана Матвієнка. Він також їхав під виглядом купця, але в Січі його затримали, як підозрілу особу, і через це доручення він не міг виконати[5]). В даних випадках значкових товаришів ми бачимо на шпигунській розвідчій роботі; її провадиться на територіях Криму і Польщі, куди передусім скерована була експансія тогочасної Російської держави, інтересам якої була тепер примушена служити й Україна.

На цій роботі ми бачимо тільки значкових товаришів. Для панства вищого ґатунку, товаришів бунчукових і військових, вона, мабуть, не підходила.

---

[1]) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд Полт. полк. к-рії. Справи 1753 р., а. 168.
[2]) Там же, а. 252.
[3]) Там же. а. а. 456—457.
[4]) Там же, Справи 1755 р. а. 107.
[5]) Там же, а. 176.

Перейдемо до навантажень не військового характеру. Насамперед про суд. З давніх часів, як члени судового складу, присутні на судовому слідстві, які беруть участь в судовій ухвалі, люди «значні», люди «зацні». Безперечно, раз-у-раз так титулувалося заслужених, старих козаків, що їх притягалось до участи в судовому слідстві. Але, слід думати, що часто під цією загальною категорією ми в XVII ст. побачимо й знатного військового товариша. У XVIII ст. з оформленням знатного товариства в шляхетство, що все більше і все виразніше набирало рис станової організації, участь саме значкового товариства забезпечується законодавством України-Гетьманщини. Значковий товариш вводиться інструкцією про суди 1728 р. до складу судової колеґії полкового суду, де малося «засѣдать съ полковой старшины обозному, асауламъ двомъ, хоружимъ двомъ и значковому товариству поочередно, то есть тром персонам, двомъ изъ означенной старшины, а третему значковому товаришу, по чверти года»[1]). В полкових судах доводилося іноді брати участь і бунчуковим і військовим товаришам. Отже, коли в липні 1756 року генеральний хоружий М. Ханенко просив Генеральну Військову Канцелярію призначити до Стародубської полкової канцелярії, де розглядались його судові позви, інший склад, бо частині з судової колеґії він робив відвід, то призначено до неї бунчукового товариша Даровського та військового товариша Ф. Чернацького[2]). Бунчукові товариші з часів гетьмана Апостола входять як асесори Суду Генерального; р. 1760 наказано «отъ всякого полку по одному Бунчуковому Товаришу, или по одному изъ Полковой Старшины, или изъ настоящихъ сотниковъ, в томъ полку жительство и владѣніе свое имѣющихъ, для присутствія въ Судѣ Генеральномъ всякій годъ выбирать...»[3]) Року 1784 бунчукові товариші Вас. Дорошенко та Петро Долинський входять до нових судів — вони є «засѣдатели» верхнього земського суду Новгород-Сіверського намісництва[4]).

З участю в судових колеґіях побіч треба поставити численні згадки про участь знатного товариства в судах комісарських — формі судівництва того часу, що з'єднувала в собі елементи слідства на місці і судові ухвали, що це слідство завершувала. Так, року 1690 справу на позові за с. Сурмачівку Пирятинської сотні Лубенського полку розв'язав на місці військовий товариш Іван Рошкевич-Биховець, що його для цього делеґував гетьман Мазепа. Зробивши слідство, Рошкевич-Биховець розв'язав справу на користь козаків с. Сурмачівки і заборонив під загрозою кари в 100 талерів будь-кому селитися на цих землях. Повернувшися до Батурина, він виклав наслідки «инквизиции» гетьманові, і цей

---

1) Кіевск. Старина, 1887 р. № 1, с. 142—143.
2) Харк. Ц. Іст. Архів. Черн. Відд. Архіву Малор. Колеґії, № 18798.
3) Шафонскій, Черн. намѣстничества топогр. описаніе, ч. I, с. 93—94.
4) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Деп. Двор. Зібр., № 5306, а. 7.

затвердив ухвалу [1]). Року 1729 гетьман Апостол «делеґував бунчукового товариша Кирила Троцького й військового канцеляриста Павла Лабинського для переведення межі поміж землями іченських та рожківських жителів, а 2 вересня 1729 р. затвердив зроблене розмежування універсалом»[2]). «Року 1760 на скарги козаків Глухівської сотні на утиски, що їм чинила місцева сотенна старшина і державці, гетьман Розумовський призначив розслідування, доручивши його бунчуковому товаришеві Якову Галецькому, ямпільському сотникові Гр. Жовтобрюхову та глухівському сотенному писареві Семенові Уманцеві» [3]).

Аналогічні доручення виконують і значкові товариші. Ордери Чернігівського полкового суду на таке розслідування й вирішення справ на місці, що містять чималий матеріял про такі доручення, всі стосуються до товаришів значкових. Очевидно, бунчукові товариші здобували їх від Генеральної Військової Канцелярії. Щождо товариства військового, то я знаю серед ордерів суду Чернігівського лише один випадок. 18 грудня 1735 року Чернігівський полковий суд дав інструкцію військовому товаришеві Тих. Константієву провести слідство про поруб лісу в бунчукового товариша Вас. Лизогуба [4]). Можливо, що цей випадок був не єдиний. Значкові товариші постійно ж вживаються полковим судом чи полковою канцелярією в цій ролі. Отже, в лютому 1735 року значковий товариш Іван Княжицький проводить розслідування в судовій справі у сотні Синявській [5]). 9 березня 1735 року з пропозиції Чернігівського полкового суду значкові товариші Пригара і Славатинський проводять слідство в справі між трьома козаками [6]). У серпні того ж року значковий товариш Юхим Шершновський розслідує справу про вбивство в сотні Ропській [7]). Року ж 1735 над «здирствами» гоголівського сотника Солонини з доручення Київської полкової канцелярії «слѣдствіе производили значковіе товарищи Стефанъ Долѣнскій да Федоръ Дворецкій» [8]). У лютому 1736 р. значковий товариш Масловський проводить за ордером Чернігівського полкового суду розслідування в справі побиття козаком козачки [9]). У червні 1736 р. значковий Филимон Богданович мав довідатися, скільки на полях значкового товариша Климовича, — що позивався з значковим товаришем Мокрієвичем, — було збіжжя і копиць

[1]) Н. В. Стороженко, Полуботокъ или Свѣчка. Кіевск. Старина, 1890 р. № 12, сс. 440—443.
[2]) Він же, Полковникъ Прилуцк. Иванъ и бунч. т-щъ Григ. Стороженки. Там же, 1890 р. № 4, с. 172.
[3]) В. Я. Мякотинъ, Отчетъ о тридцать седьмомъ присужд. наградъ гр. Уварова, с. 23.
[4]) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд. Черн. полк. суду, кн. № 9, а. 26.
[5]) Там же.
[6]) Там же, а. 6.
[7]) Там же, а. 19.
[8]) Рукописи О. Лазаревського, № 13/1, а. 182.
[9]) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Черн. полк. суду, кн. № 9, а. 29.

сіна [1]. У травні 1736 р. за ордером полкового суду значковий товариш Яків Корчевський проводить слідство в справі бійки і лаянки поміж козаками [2]. У червні того ж року значкові товариші Лісницький і Жданович чинять розслідування в справі генерального обозного Лизогуба з мешканцями Новомлинськими [3]. Року 1754 для слідства про заволодіння військовим товаришем Терлецьким лісом с. Шабельників Переяславська полкова канцелярія відряджає значкового товариша Л. Слідзинського [4]. Є ще чимало випадків, та досить і цих: вони вже показали, що такі доручення були явищем постійним.

Переходимо до дальшої галузі справ, що їх раз-у-раз доручалося безпосереднім українським землевласникам. Скажімо, про справи фінансові, про працю й доручення, які зв'язані були з тогочасною організацією фінансової служби, з зборами й податками передусім. Постійні кадри таких збирачів податків були встановлені року 1722. Можливо, що не треба з такою категоричністю казати саме про встановлення, — бо певна організація скарбової служби була і перед тим, — як казати про впорядкування цієї справи. В серпні 1722 року Генеральна Військова Канцелярія писала, що, оскільки голова Малоросійської Колегії Вельямінов пропонує, «требуючи указомъ..., чтобъ зъ полковъ Малороссійскихъ для зборовъ денежнихъ и хлѣбнихъ вибрани и учреждени были въ каждом полку особливіи особы добріе и пожиточніе», то треба «заразъ в полку тамошнемъ двохъ особъ войскового й мѣского знатнихъ, тагожде и въ сотеннихъ мѣстѣхъ по два человѣка: едного зъ товариства, а другого зъ посполитихъ, добросовѣстнихъ и маетнихъ людей, зъ общого старшини согласія вибравши, присилалъ (полковник) оныхъ въ Глуховъ немедленно» [5]. Оскільки обирати треба було осіб «добрих и пожиточних», оскільки обирала старшина, тобто служилі поміщики, то збирачами стали представники старшини. Збирачі податків зі складу міщанства зникають. Генеральна Канцелярія перша починає ці кроки, доручає збирання податків саме представникам старшини. Того ж 1722 року (без дати вона дає універсал, в якому доручає військовому товаришеві Степ. Холодовичеві збирати в Кролевецькій, Глухівській, Воронізькій сотнях медову десятину [6]. 26 вересня 1722 р. Генеральна Військова Канцелярія пише до полку Прилуцького, що, з огляду на від'їзд полкового збирача чи комісара, — як ці збирачі стали зватися, — «опредѣляемъ пана Дмитра Ивановича товарища полку Прилуцкого» (тобто знач-

---

1) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Черн. полк. суду, кн. 9, а. 37.

2) Там же, а. 34.

3) Там же.

4) Проф. Лучицкій, Сборн. матеріаловъ для исторіи общины и общества земель въ Лѣвоб. Украинѣ XVIII ст., с. 94, К. 1884.

5) Рукописи Судієнка, № 101, ч. І, а. 15.

6) Там же, а. 39.

кового товарища. Л. О.) [1]). Універсал 28 липня 1727 року каже, що «по промеморіямъ зъ Малороссійской Коллегіи въ Малороссійскую Енералную Войсковую Канцелярію присланныхъ опредѣлено въ оной Енералной Канцеляріи, чтобъ въ полкахъ Малороссійскихъ быть Коммисарамъ еже годъ перемѣннымъ». І тут уже прямо сказано, що вибирати їх мають із значкових товаришів даного полку [2]). Питання про чергування у виконанні цих обов'язків дуже важило для знатного товариства, яке не йшло на постійні посади, вважаючи за краще і за доцільніше постійно перебувати в своїх маєтностях. Наступного 1728 р. справді обрані 1727 року на комісарів значкові товариші були замінені іншими. 17 вересня 1728 року наказний прилуцький полковник П. Носенко сповіщає Генеральну Канцелярію, що за її ордером на зміну попередніх комісарів «вибрали з значкових товарищей двохъ человѣкъ добрих, совѣстнихъ, пожиточних, писать умѣючих и к тому дѣлу коммисарскому достойнихъ, якіе б могли порученное себѣ коммисарское дѣло управлять со всякимъ радѣніемъ» [3]). 28 листопада 1728 року той же П. Носенко пише до Глухова, що полкових комісарів на 1729 рік обрано з значкових товаришів. Улітку 1750 року полковими комісарами Полтавського полку були військовий товариш (як правило, комісарами були товариші значкові) Йосип Висоцький та значковий товариш Захар Буцький [4]). Значкові товариші — економічно найслабкіша група старшинського землеволодіння — не завсіди придавалися до комісарської ролі. Отже, 11 березня 1743 року чернігівський полковник Іван Божич сповіщає правителя Гетьманщини Бібікова, що з значкових товаришів його полку немає кому бути «въ коммисарскомъ званіи», бо, опріч здатних до служби 13-ти значкових, які були комісарами «уже разовъ по два и болѣе», інші «к коммисарскому званію вестма неспособны: инщіе неписьменные, а инніе въ имѣніи своемъ недостаточние, на которыхъ коммисарского званія повѣрить опасно и не можно» [5]).

Опріч комісарства, на знатне товариство покладалися й справи щодо контролі над державними фінансами. Отже, Яків Маркович записує, що «до комисаровъ въ пол. писалемъ... что сотнѣ Глинск., ром. и смѣлов. зревѣдовать значковимъ» [6]). У вересні 1765 року Румянцев видав спеціяльне розпорядження, що при виплаті російськими полками за провіянт «для щету... ихъ денегъ должни полки въ щетчики опредѣлить ко всякому комисару, за выборомъ того повѣту или округа, изъ значковыхъ товарищей...» [7]).

---

1) Рукописи Судієнка, № 101, ч. I, а. а. 91—92.
2) Там же, ч. V, а. 37.
3) Книга записів П. Носенка. Рукоп. бібліот. акад. Н. П. Василенка, а. 73.
4) Там же, а. 11.
5) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1750 р., кн. І, а. 456.
6) Збірка матер. акад. Н. П. Василенка. Укр. Археогр. Збірн. т. I, с. 118—19.
7) Дневникъ ч. 1, с. 171, К. 1893.
8) Экстрактъ 1786 г. Матеріалы Н. П. Василенко, т. 11, с. 182, 1902.

Ці доручення в скарбових справах, як ми бачили, були раз-у-раз довготермінові — по року для полкових комісарів, — а накладалися вони здебільшого на товаришів значкових. У таблі 1763 року із 549 значкових товаришів 231 заявляють про виконання — тепер чи в минулому — таких доручень. При цьому 148 значкових були й бували полковими комісарами, 18 — сотенними, 65 — проводили збирання окремих спеціяльнихп одатків. За стану контрольної справи того часу на Гетьманщині цілком можливо чекати, що суми державного скарбу були джерелом збагачення не для однієї родини. Що за випадки бували в такому стилі і що за особи інколи виконували функцію державних контролерів, видко хоча б зі справи військового товариша Івана Ковалевського. Року 1752 Лубенська полкова канцелярія заарештувала кількох злодіїв, які всі заявили, що вони «при войсковомъ товаришу Ивану Ковалевскому жили и... с вѣдома и приказу его многіе воровства чинили». Один з цих злодіїв був персональний служник військового товариша. Він, між іншим, свідчив, що в Полтаві, де Ковалевський засідав у «Щетной Комисіи», він перешив цьому контролерові крадений кунтуш на «козацкіе шаравары»[1])

Дальшим розрядом справ, що з них мали навантаження значні товариші, були праці в переписах, за тогочасним терміном — по «ревізіях». Знатне товариство — значкове передусім — раз-у-раз має від влади доручення робити перепис або ревізію чи то в ролі учасників певного загального перепису, чи то в певній спеціяльній справі. У серпні 1722 р. Генеральна Військова Канцелярія запропонувала військовому товаришеві Мануйлові Зеневичеві зробити «ревѣзію» в селах Великому і Малому Самборах. Мета ревізії — з'ясувати стан старшинських маєтностей для обкладання податками[2]). Року 1748 ревізію «дворового числа козаковъ и посполитихъ и их козачих и посполитских подсусѣдковъ» робили бунчукові та військові товариші[3]). Року 1750 ревізію-перепис у Решетилівській сотні Полтавського полку мали зробити значкові товариші Дмитро Буцило та Федір Бойко. А коли, як сповіщав решетилівський сотник, вони не з'явилися виконувати цю ревізію, то Полтавська полкова канцелярія ухвалила їх «под карауломъ выслать»[4]). Перепис 1751 року також робили значкові товариші. Для цього до 1-ої полкової сотні Полтавська полкова канцелярія призначила значкового товариша Фед. Кота[5]), до 2-ої полкової сотні значкових Данила Глобу та Петра Сененка[6]), до Царичанської сотні — значкового Сем.

1) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд. Полт. полк. канц. Справи 1752 р., а. а. 630—31.
2) Рукописи М. Судієнка, № 101, т. І, а. 26.
3) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Полт. Канц. Справи 1750 р., кн. II, а. 85.
4) Там же, а. 183.
5) Там же, а. 151.
6) Там же, а. 160.

Павленка[1]). По одному - двох значкових товаришів делеговано для ревізії й до інших сотень Полтавського полку. Для ревізії 1763 року гетьман наказав призначити «во всякой малороссійской полкъ по два бунчуковыхъ и по два войсковыхъ товарищей, выбравъ къ тому надежныхъ и способныхъ людей, и распредѣлить ихъ къ сочиненію сей ревизіи въ такіе мѣста, гдѣ иныхъ собственныхъ и родственниковъ ихъ маетностей и никакова владѣнія не имѣется»[2]). Року 1764 генеральний підскарбій Василь Гудович писав, що довідки про слободу Богданівку, що її переяславський полковник прохав йому надати, він подає, беручи їх «отъ опредѣленного для описи, надсмотренія и изслѣдованія о свободныхъ маетностях и угодіяхъ полку Переяславского войскового товариша Петра Левицкого»[3]). При проведенні перепису-ревізії 1765—66 року Румянцев рекомендував своїм урядовцям, що мали цей перепис зробити, взяти з полку, який вони ревізують, «одного канцеляриста или же писать хорошо умеющего значкового товарища...»[4]) Моє постійне джерело для довідок — табля про значкове товариство 1763 року, — кажучи — повторю — про 549 значкових товаришів, при 85 з них згадує проведення ними ревізій. Це — немалий відсоток, хоч з даних, напр., Полтавського полку з 1750 і 1751 р. р. можна було б чекати ще більшої кількости значкових товаришів, навантажених проведенням ревізій.

Близько до цього відсотку табля 1763 року подає дані про значкових, що мали доручення дипломатичного характеру. Вона називає за 77 значковими доручення супроводити чужоземних послів — значкові товариші надто низько стояли, щоб самим їздити в посольства, — участи в розмежуванні кордонів тощо. Участь у справах дипломатичного характеру — старе навантаження знатного товариства. Ми зустрічаємо знатних військових товаришів, напр., у ролі посланців до Москви — столиці сюзеренної держави, з якою васальна Україна-Гетьманщина піддержувала постійні зносини. Візьмімо дані за початок 1670-х р. р. Отже, в серпні 1670 р. до Москви з посольським дорученням їде військовий товариш Ф. Гнилозуб[5]), у вересні 1670 р. — військові товариші Ів. Бисронівський та Гр. Лукьянів[6]), у вересні ж 1670 р. військовий товариш Яків Матвієвич[7]), у квітні 1671 року військовий товариш Мих. Білоцерковець[8]); військовий товариш Андрій Парфенів їде в посланцях до Москви у червні 1671[9]), у грудні 1671 р. їде

[1]) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Полт. к-рії. Справи 1750 р., кн. II, а. 170.
[2]) Н. П. Василенко, Экстрактъ 1786 г. Матеріалы, т. II, с. 162, 1902.
[3]) Мотыжинск. Архивъ, сс. 92—94.
[4]) А. Лазаревскій, Малор. посполитые крестьяне, с. 91, 1908. Він же, Обозр Рум. описи, в. I, с. 11.
[5]) А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 259.
[6]) Там же, с. 276.
[7]) Там же, с. 287.
[8]) Там же, с. 386.
[9]) Там же, с. 410.

туди військовий товариш Фед. Богданів...[1]) Всякого характеру були ці доручення: і цілком конкретного, цілком поточного, але з того роду справ, що його залежні від Москви українські гетьмани не ризикували вирішити на свій погляд; і доручення важливого, дійсно дипломатичного змісту. Зразком останнього може бути подорож знатного військового товариша Івана Биховця до Криму р. 1704, під час якої він провадив переговори з ханом та його радниками і залишив цікаву інформацію про цю подорож[2]).

У XVIII ст. такі посольського характеру подорожі поволі зникають. Власне, подорожі до Москви та Петербурґу лишаються, але зникає їх посольський характер. У міру того, як Гетьманщина переходить від васальних форм залежности до становища автономної провінції, ці подорожі уповноважених її влади стають у значній мірі поїздками за розпорядженнями і за роз'ясненнями центральної влади. І коли р. 1730 гетьман Апостол писав, що «в разныхъ дѣлахъ і приключающихся нуждахъ малороссійскихъ бываютъ от него, Гетмана, посланцы по давнему обыкновенію», то цьому «давнему обыкновенію» відповідала тільки форма, а не зміст нових відносин. Потреба в з'ясуванні розпоряджень російського уряду була така часта і постійна, що «усмотрѣлъ... Гетман с старшиною Генералною, что с меншим в посылкахъ росходомъ і съ лучшею ползою можетъ быть, когда с малой Россіи определенные по два человѣка із старшинъ полковихъ, із сотниковъ или знатного товариства, хотя погодно, переменою, обрѣтатися будуть неотлучно здесь в Москвѣ для малороссійских дѣл». Гетьман просить — «дабы повелено было из бунчюковыхъ товарищей іли із старшины полковой і сотниковъ двухъ человѣкъ депутатовъ учредить, которые, будучи здѣсь, за всякими от него, Гетмана, и от всей Малой Россіи делами ходили и противъ оныхъ просили о рѣшеніи. А получа Указы Ея Императорского Величества—отправлялі к нему. А для содержанья тѣхъ двухъ человѣкъ депутатовъ і на отправление с указами в Малую Росию курьеровъ произвождение денежной дачи — учинить определение»[3]). Колеґія Закордонних Справ 11 травня 1730 р. ухвалила в проханні гетьманові відмовити: «для приключающихся дѣлъ Малоросійскихъ присылать в Москву Гетману посланцовъ своихъ и гонцовъ и быть тому по прежнему обыкновенію»[4]). За цим «обыкновеніемъ» бунчукові товариші справді їздять гінцями до Петербурґу і перед листуванням 1730 р., напр., бунчуковий товариш Степан Гамалія[5]), і — опісля.

1) А. Ю. и З. Р. т. IX, с. 599.

2) Л. Окіншевич, Діяріуш Івана Биховця. «Студії з Криму».

3) Древлехранилище РСФСР, кн. № 77/1804. Малор. Экспед. Сената, а. а. 177—178.

4) Там же, а. 189.

5) Дневникъ Я. Марковича; т. I, с. 12, 1893.

Про значкових товаришів Генеральна Військова Канцелярія писала 1722 року, наказуючи стародубському полковникові надіслати до Глухова двох значкових товаришів «да двохъ зъ дворянъ дому войсковому полковничому прислушаючихъ... Едни зъ нихъ до господъ енераловъ и губернатора Кіевского за експедиціями ординовани будутъ, а другіе зъ писмами одъселя въ полкъ Стародубовский... ездити должни»[1]). Підтримували інколи значкові зносини не тільки з провінційною владою Росії, але й з Петербурґом. Отже, приміром, року 1744 з листами до Петербурґу «отправленъ въ Глуховъ по почтѣ значковый полку Чернѣговского товаришъ Прокопъ Затиркевичъ»[2]). У 60-х роках XVIII ст. значковий товариш Іван Келеберда дав докладну «сказку» про свої служби. Між іншими численними навантаженнями згадує він і те, що в 1743 році він «по опредѣленію Полковой Миргородской Канцелярии в препровожденіи турецкого посла от полку Миргородского даже до турецкой границѣ неотлучно находился»[3]). Влітку 1776 року до Комісії прикордонних з Польщею справ мали призначити одного бунчукового, 4 військових і 4 значкових товаришів[4]). А року 1779 фактично до цієї Комісії призначили одного бунчукового товариша та трьох значкових – по одному з полків Київського, Чернігівського та Переяславського[5]).

Я перейду тепер до інших «різних», так би мовити, різноманітних доручень, що їх ad hoc за нарядами влади відбували знатні товариші. Зараз я казатиму окремо за кожний розряд знатного товариства, бо в цих справах ми знайдемо натяки, відчуємо відтінки неоднакового суспільного й службового становища цих розрядів. Почнімо з товаришів бунчукових. Року 1733 гетьман Апостол вказує, говорячи про потребу залишити в Україні, — решта йшла на війну, — частину бунчукового товариства, що «нѣсколко с них по указу Вашого императорского величества — при переводѣ и сводѣ книгъ правнихъ (с) 1728 году и по нынѣшнѣе время обретаются»[6]). В листопаді 1734 року бунчуковий товариш Я. Маркович був у Комісії, яка склала «мнѣніе, якимъ лутшимъ порядкомъ отправлять комисарскіе дѣла комисарамъ и протчіимъ зъ полковой и сотенныхъ старшинъ»[7]). «Януария» 3-го р. 1723 Генеральна Канцелярія пропонує знатним військовим товаришам (розумій — «бунчуковим») Ф. Кочубеєві та С. Холодовичеві скласти опис речей, що лишилися після смерти «славнозвісного» новгород-сіверського сотника Лисовсь-

---

[1]) Рукописи Судієнка, № 101, т. I, а. 15.
[2]) Дневникъ Н. Ханенко, с. 247, К. 1884.
[3]) Додаток № 22.
[4]) Харк. Ц. Іст. Архів. Черн. Відд. Арх. Малор. Кол. № 922.
[5]) Там же, № 906.
[6]) Л. Окіншевич, Центр. Установи України-Гетьманщини, ч. II, Рада старшини, с. 318.
[7]) Дневникъ ч. III, с. 411, К. 1897.

кого[1]). У серпні року 1738 бунчуковий товариш Гр. Скорупа збирав підводи для надіслання їх до Переволочної[2]). У січні 1744 р. бунчуковий товариш Ів. Скорупа був прикомандирований до генерального хоружого Ханенка і спільно з ним доглядав виправлення шляху від Глухова до Києва[3]). В липні 1750 року «опредѣленъ въ смотреніе гетманскихъ маетностей главнимъ экономомъ бунчуковій товаришъ Павелъ Ломиковскій и къ ему, въ добавокъ к ему жъ, подчинени товариши — бунчуковій Василь Казанович, войсковіе — Андрей Донзеровскій и Константій Острожскій, сотник Бакланскій Василь Косачъ да значковій товарищь Стародубовского полку Іванъ Зубрицкій». Через місяць сотника Косача і бунчукового товариша Казановича замінено значковими товаришами Луценком та Щербою; Казановича, — тому, що «яко оны (він і Ломиковський) суть ровного класса» і йому «непристойно» підлягати Ломиковському[4]).

Року 1750 «главным почтъ смотрителемъ» на Гетьманщині був бунчуковий товариш Семен Заруцький[5]). Року 1769 аналогічну, але вужчу функцію виконував бунчуковий товариш М. Миклашевський, що був «въ смотрении по Киевскому тракту на опредѣленних почтовихъ станахъ за лошадми и подводчиками»[6]). В травні 1750 року «главним малороссійской индукты экзакторомъ» був бунчуковий товариш Діяковський[7]). Року 1751 «походною Его Ясновелможности Господина Гетмана и Кавалера канцеляріею» керували генеральний хоружий Мик. Ханенко та знатний бунчуковий товариш В. Гудович[8]).

Я спеціяльно відмітив численні походи, що в них брав участь бунчуковий товариш Якубович. Серед бунчукового товариства інші мали численні доручення з адміністративними завданнями. Візьмімо бунчукового товариша середини XVIII ст. Ст. Кулябка. Ось як він характеризує свої навантаження: року 1749 роздавав він державну допомогу «бѣднимъ и не имущимъ своего пропитанія», 1751—1752 року засідав у «Генеральній Щетній Комісії» та тоді ж р. 1751 «при дому» гетьмана «чрез два мѣсяца находился». Року 1752—1754 він знов засідає у «Щетній Комісії». 1754—1755 року за ордером гетьмана Кулябко — «в смотреніи по главному Киевскому тракту почтъ»; року ж 1754 був при «роздѣлки добръ» після померлого майора з російської залоги м. Глухова — Лебедева; року ж 1754 засідав у Генеральному Суді. Далі Кулябко був в експедиції батуринського і глухівського будівництва. 1758—59 р. р. був «в розводѣ...

1) Рукописи Судієнка, № 101, т. II, а. а. 3—4.
2) Рукописи Лазаревського, № 69 (аркуші не нумеровані).
3) Київськ. Ц. Арх. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 944.
4) Рукописи О. Лазаревського № 13/1, а. а. 1—3.
5) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1750, кн. I, а. 14.
6) Харк. Ц. Іст. Архів. Черн. Відд. Архіву Малор. Колегії. № 14229.
7) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1760, кн. I, а. 303.
8) Рукописи О. Лазаревського, № 6, а. 231.

лавочныхъ и другихъ местъ обивателямъ разного званія» у Глухові. Нарешті, р. 1759 Ст. Кулябко був «в разсмотреніи переведенного Статута въ двохъ полкахъ: Лубенскомъ и Гадяцкомъ з полковою обще тех полков старшиною, а после и в Генералной войсковой Канцелярии с того жъ разсмотренія Статута в обществѣ былъ» [1]). Доручення, що їх виконував бунчуковий товариш Кулябко — різного характеру. Частина з них має риси поточних, тимчасових навантажень; інші вимагали постійної праці протягом розмірно довгого — рік-два — періоду. Інша риса цих навантажень — і тут це спостереження треба застосувати й до цілого попереднього викладу про праці бунчукових товаришів, — що більшість з них є доручення відповідального характеру, де бунчукові товариші виступають у ролі керівній. Це цілком, певна річ, відповідало їх становищу в суспільстві свого часу.

Доручення, які виконують військові товариші, мають відтінок меншої відповідальности і ваги, хоч загалом певної межі, що казала б, що такі й такі служби виконують бунчукові, а інші — військові, не було. Таку межу можна було провести більш-менш виразно тільки поміж службами бунчукових і значкових товаришів. Військове ж товариство, маючи проміжне становище, зближалося своїми навантаженнями то з вищим, то з нижчим розрядом шляхетства.

Кілька слів про ці навантаження. Року 1728 військовий товариш Василь Велінський делегований був до імператорського двору до Петербургу з «звѣриною и питними припасами» [2]). 1752 року делеговано до гетьманських — належних «на булаву» — маєтностей «для щету тамошнихъ управителей» 7 військових товаришів [3]). Року 1759 військовий товариш Ю. Сердюков був «по особливому его сиятелства графа ясневельможного господина Гетмана и Кавалера повѣленію опредѣленъ для разныхъ покупокъ, такъ вънутръ Украинѣ по полкамъ, яко и для посылкѣ за покупками въ другіе иностранные мѣста, при домѣ его ясневельможности» [4]). Військовий товариш Петро Жураківський у квітні 1761 року був призначений «къ нацѣоналному его ясневелможности Батуринскому строенію для досмотру добропорядочной работы» і тут перебував він «въ командѣ» генерального підскарбія Василя Гудовича [5]). Року 1770 військовий товариш Семен Слюз був доглядачем козелецької пошти [6]).

Керівний, розпорядчий характер цих доручень уже згладжується, якщо порівняти їх з дорученнями бунчуковому товариству.

---

1) Київськ. Ц. Арх. Дав. Актів. Фонд Ген. В. Канц. № 8155.
2) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 5013, а. 274.
3) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відд. Архіву Малор. Кол. № 9851, а. 6.
4) Там же, № 23997.
5) В. Модзалевскій, Малор. Родословникъ, т. II, с. 49.
6) Харк. Ц. Іст. Архів, Черн. Відд. Арх. Малор. Кол. № 13528.

Безперечно, ще менш відповідальний характер мають служби значкового товариства; в дорученнях, що їх вони виконують, уже виразно превалюють поточні, неважливі справи.

Розгляньмо деякі з цих служб. Ми вже знаємо, що частина з значкових товаришів «на ординансѣ» — до розпоряджень — чергує при полковій канцелярії. Є відомість, що їхньою службою користувалася й центральна Генеральна Канцелярія; в тих, мабуть, випадках, коли дрібні доручення було незручно доручати амбітному й впливовому бунчуковому і військовому товариству. Через це в листопаді 1737 року Генеральна Військова Канцелярія вимагає від полкових канцелярій делегувати до неї «для посилокъ» по два значкові товарищі [1]). І року 1740 мали всі полки надіслати до Генеральної Військової Канцелярії по три значкові товариші «для случающихся нужнихъ посилокь і объездовъ»[2]).

Різні і різноманітні доручення виконують значкові товариші з пропозиції полкових канцелярій. Отже, року 1740 одного з значкових товаришів полку Полтавського мали надіслати з козаками полювати на дичину для імператорського двору [3]). Року 1729 з наказу гетьмана один із значкових Переяславського полку передає сотенну корогву — церемонія, що означала передачу функцій влади — Семенові Сулимі, якого «обрано» — для XVIII ст. цей термін найкраще брати в лапки — на Баришівське сотництво [4]). У лютому 1739 р. значковий товариш Гаврило Туровець складає з наказу переяславського полковника опис спадкового майна, що належало Семенові Сулимі [5]). В липні 1750 р. Полтавська полкова канцелярія призначає значкового товариша Дмитра Кущинського завідувати переволочанським перевозом [6]). Року ж 1750 значковий товариш Федір Чорнопольський «обрѣтался при учрежденной для караулу от пожарного случая командѣ» міста Полтави [7]). Коли в травні 1750 року сталася в Полтаві пожежа, а Чорнопольський був відсутній — виїздив розшукувати вкраденого коня, — за це Полтавська полкова канцелярія, яка визнала, що він має перебувати «безотлучно» при своїй команді, ухвалила його три години «на пушки содержать» [8]). 1 червня 1750 року Полтавська канцелярія відрядила значкових товаришів Карпа Полонського та Фед. Ваценка їхати в розпорядження полтавського полкового хорунжого Вас. Магденка, який був відряджений боротися проти сарани, що з'явилася в Керебердянській сотні [9]). Року 1753 при будівництві мостів через

1) Харк. Центр. Іст. Архів. Черн. Відд. Архіву Малор. Кол. № 15194.
2) Там же, № 24521.
3) Там же, Полт. Відд. Архіву Малор. Колеґії, Св. IV, № 447.
4) Сулимовскій архивъ, с. 57.
5) Мотыженск. архивъ, сс. 37—38.
6) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1750 року, кн. II, а. а. 62—63.
7) Там же, кн. I, а. 85.
8) Там же, а. 108.
9) Там же, а. 249.

р. р. Ворскло, Рогозну і Коломак були — під завідуванням полтавського полкового хоружого, того ж В. Магденка — значкові товариші Зах. Буцький та Вас. Балясний [1]). У відомості 1736 року про значкових товаришів Полтавського полку двоє значкових — Гр. Бич та Гаврило Штепа — є «при заводах овчарнихъ у надсмотру полковими комисарамы» [2]). І в травні 1753 року значковий товариш Павло Носенко є в Полтавськім полку «полковимъ отборних овець смотрителемъ» [3]). У червні 1755 року в Чорному Лісі над робітниками з Гадяцького полку «смотрение имѣлъ» значковий товариш того ж полку Андрій Масюк; [4]) а над робітниками з Полтавського полку, які підправляли Переволочанську фортецю — 170 чоловіка — значковий товариш Полтавського полку Іван Новосілка [5]). Року 1766 значковий товариш Йосип Шульговський має охороняти майно, що лишилося після померлого переяславського полковника Сулими [6]). У березні 1736 року значковий товариш Деренківський супроводить з Чернігова до Глухова колодника... [7])

Відомості про значкових товаришів, що стосуються до 1764 року, також дають нам матеріял про ці поточні доручення значковим товаришам. Отож, поміж значкового товариства Київського полку 2 перебувають при «мостовой экспедиции», 6 — приймачами скарбових сум; серед значкових Лубенського полку — 2 при тютюновій роменській конторі, 4 при направленні мостів, 2 купують у Батурині воли для свого полку, 1 перебуває полковим комісаром для варти і доручень. Значкові товариші Стародубського полку також мають такі навантаження: 3 з них перебувають при роменській тютюновій конторі, 3 при будівництві мостів, 1 при будівництві в'язниці[8]). Табля 1763 року, яка каже про 549 значкових товаришів усіх полків, так само згадує про аналогічні їх служби. Отже, 41 значковий товариш мав різні доручення державно-господарського характеру: доглядали за маєтностями — ранговими, «економічними» тощо, доглядали за «заводами» овець, працювали в «Комисіи Батуринского строенія» і т. ін. 27 значкових перебували на будівництві мостів і гребель, 3 працювали на тогочасних поштах, 3 були в півчих при петербурзькому дворі, 1 був у Комісії «правъ Малороссійскихъ»[9])...

Треба ще окремо сказати, що частина значкового товариства перебувала в постійному віданні Генеральної Артилерії, обслуговуючи її, очевидно, не по лінії військовій, а в напрямку

---

1) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1753 р., а. 151.
2) Додаток № 16.
3) Полт. Кр. Іст Арх. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1753 р., а. 122.
4) Там же, Справи 1755 р., а. 288.
5) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1753 р., а. 295.
6) Сулим. Архивъ, с. 104.
7) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Черн. полк. суду, кн. № 9, а. 32.
8) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відд. Арх. Малор. Колеґії, № 1637.
9) Черн. Кр. Іст. Арх. Табля про знач. товариство 1763 р.

адміністративних та господарських доручень. Так, у травні 1757 року до Генеральної Військової Армати призначено Степана та Ілька Третьякових, значкових товаришів Миргородського полку[1]). Року 1758 «зъ жителствующихъ в полку Нѣжинскомъ значковыхъ товарищей опредѣлено къ дѣламъ Генералной артилеріи девять человѣкъ»[2]). Року 1759 М. Чуйков був «Генералной войсковой артилеріи значковий товарышъ»[3]). А року 1760 значковим товаришем Генеральної Артилерії був призначений Полтавського полку козак С. Довбиш[4]).

Вже апріорно міркуючи, можна гадати, що служби значкового товариства були численніші, більше припадали на кожного з значкових, ніж це бувало у бунчукового та військового товариства. Адже цьому прошаркові шляхетства, прошаркові надто близькому до верхівок козацької маси, треба було вислужувати право на належність до вищого стану України-Гетьманщини. З другого боку, розмірна слабкість економічних позицій робила значкового товариша в далеко більшій мірі залежним від влади свого полку — влади, що відповідно до обставин свого часу мала функції і адміністративні, і судові, і військові — ніж це було, скажімо, з товаришем бунчуковим, як правило — великим дідичем і знатним родовими зв'язками в становім суспільстві. Через це службу частини значкового товариства треба визнати за дуже тяжку. Додаток ч. 22 до цієї праці містить у собі «сказку» значкового товариша з Миргородського полку Івана Келеберди. Постать, очевидно, середня, прізвище — нічого не говорить, навіть для знавців української старовини, для яких мої приклади з бунчукового товариства про Я. Якубовича і С. Кулябка відразу оживлять згадки про відомі й впливові родини значного панства в Україні. Іван Келеберда року 1763, коли і старшина і значне товариство мали подати генеральним осавулам, хоружому і бунчучному такі «сказки» про свою службу, є людина середнього — не більше — віку: він має 40 років, і, слід думати, ще 10—20 років може нести навантаження значкового товариства. Так ось цей Калеберда має з 1740 до 1761 року, тобто за 21 рік, понад тридцять виконаних доручень. Хай читач подивиться до цього додатку. В «сказкѣ» Івана Келеберди ми побачимо строкатий малюнок цих надто різноманітних служб. Отже, починає він з того, що призначений «командиромъ» над... косарями, які косили в богучаському степу сіно для кінських заводів. На цім дорученні перебуває він ціле літо. Далі — супроводить турецького посла, двічі викорінює сарану в Хорольській сотні і в омельницькому степу, потім «викорінює» гайдамаків, робить розслідування про зловживання управителя маєтностей бунчужного Оболонсь-

[1]) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відд. Арх. Малор. Колегії, № 16634.
[2]) Там же, № 25508.
[3]) Там же, Полт. Відд. Арх. Малор. Кол. Св. Х., № 1112, а. 2.
[4]) Там же, Св. Х., № 1148.

кого, йде в похід «для предосторожности от нападенія татарского», супроводить в'язнів з Сорочинець до Глухова, «командує» підводами, що збираються до приїзду в Україну гетьмана, командує робочою партією на фортифікаційних роботах у Новій Сербії, йде в похід за Дніпро до Єлисаветської фортеці, тричі робить розслідування за ордером полкового суду, висилає підводи й робітників на фортифікаційні роботи, знов розслідує судову справу, знов відправляє робітників, але цього разу на «строеніе Батуринское», нарешті, шукає садові дерева для садів гетьмана. Це — досить численні навантаження; і до них треба ще долучити 13 виконаних доручень з галузі скарбових справ. Навантаження Івана Келеберди численні, багато хто з значкових товаришів міг мати далеко менше навантажень, але бували й такі, що мали їх і значно більше. Отже, року 1763 ж значковий товариш Лубенського полку Семен Головня, замість перелічити свої служби, коротко заявив, що був він у 59 «Комісіях» — так назвав він свої навантаження[1]).

Не завсіди службові доручення кінчалися з виходом «въ абшитъ». При потребі могли навантажити й такого абшитованого товариша. Мені відомий такий випадок: 1771 року абшитований значковий товариш Гр. Турик був призначений київською полковою владою «разъезднимъ командиромъ на ту сторону Днѣпра для наблюдения учрежденних в пограничних мѣстах карауловъ»[2]). Та 23 вересня 1771 ж року Малоросійська Колегія запропонувала полковим канцеляріям не наряджати в служби абшитованих осіб «без особливих от Колегии указовъ»[3]).

У кожного читача, що прочитає ці повідомлення про служби, доручення і навантаження знатного товариства, має постати питання про те, що примушувало українського поміщика XVIII ст. до цих служб? На це треба відповісти, що примус був від влади Гетьманщини, яка, зважаючи на відсталість продукційних відносин, мала задовольняти свої потреби службою поміщика з його населеної маєтности. Якщо він від служби ухилявся, вона мала вжити або заходів примусу або заходів кари. У кількох місцях цієї праці я наводив документи про ті чи ті навантаження знатного товариства, на які товаришів доводилося висилати «подъ карауломъ», тобто примусово. З інших випадків можна згадати листування в квітні-травні 1737 року: частина значкового товариства пішла в похід. З інших — «тринадцать человѣкъ для набору... быковъ» відряджено, «а дванадцять за приставовъ к возамъ воловымъ». Лишилося ще кілька значкових. До них від полкової влади «многократно указами и чрезъ нарочних інструкціями во всѣ сотнѣ предлагано о висилки ихъ за конвоемъ в походъ. Толко ж, какъ нынѣ извѣстно, нѣкоторіе з них за ослу-

---

1) Черн. Кр. Іст. Арх. Табля 1763 р. про значкове товариство.
2) Там же. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 4175, а. 62.
3) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відд. Архіву Малор. Колеґії № 3280.

шенствомъ и за огурствомъ своимъ доселҍ не вишли. Чего для посланы теперь з полковой Канцеляріи укази висилать и под карауломъ. А сколко уже за ними (з сумом додає полкова канцелярія) учреждено посилками козаковь, того и виписать нелзя»[1]).

З другого боку, за невиїзд могли карати. Року 1739 квітня 9 даний був указ бунчуковому товаришеві Гр. Скорупі виїхати в похід: «виступивъ з дому своего не далҍе какъ съ полученія сего наказу въ одни сутки, слҍдовали (б) со всекрайнҍйшимъ поспҍшеніемъ къ Переясловлю на рандеву и явились тамо... неотмҍнно сего априля къ 26 числу, подъ опасеніемъ за неприбытіе ваше въ Переясловль на означенний срокъ ничего іншого точію смертной казни»[2]). Загроза кари на горло надто легко вживалася в Росії і в Україні XVIII ст. і надто часто фігурувала в державних актах. Її навряд чи завжди брали всерйоз.

'Справді кари були легші. 28 червня 1726 р. Як. Маркович записує в своїм щоденнику, що «въ Малой Россіи колегія зъ бунчуковихъ, которіе сами въ походъ низовій не пойшли, доправила со всякого по 100 р., между которыми и Захарій Прилуцкій, бывшій комисаромъ, заплатилъ въ Колегію»[3]). В лютому 1738 року бунчукового Марка Марковича за самовільство ухвалено «написать на 3 мҍсяци в рядовіе казаки и выслат... на линҍю в поход»[4]). У червні 1752 р. гетьман наказав штрафувати бунчукового товариша Якова Іскру за те, що цей не виконав доручення розслідувати вчинки київського сотника Гудими при побудові форпосту біля с. Нещеретова[5]). 21 вересня 1748 року Київська полкова канцелярія просила Генеральну Канцелярію дозволити їй виключити з значкового товариства Романа Саврана та Івана Сіментовського, як «вовсе неспособних і ни к какой службҍ неисправних»[6]).

Кари, як ми бачимо, варіюються дві: виключення з лав знатного товариства та грошова кара. Кари на горло я не зустрічав і не зустрічав дуже дошкульного для знатного товариства і цілком в умовах тогочасних відносин нормального, здавалося б, виду кари — позбавлення маєтностей, які більшість з шляхетства мала «до ласки войсковой». Якщо «до ласки», то неласка ніби тягла за собою відібрання маєтностей. У XVII ст. це досить часто бувало і — можна здогадуватися — раз-у-раз випливало саме з відмовлення від службових доручень чи від незадовільного їх виконання. Але у XVIII ст., з модифікацією соціяльних відносин, ленний, маєтковий характер маєтностей «до ласки войсковой» вже відпадав, а раз ними володіли скорше на вотчинному праві, то відбирати їх за невиконання служби вже не доводилося.

---

1) Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відд. Архіву Малор. Колеґії, № 21345, а. 2.
2) Рукописи О. Лазаревського № 69, а. 60.
3) Дневникъ, ч. II, с. 67.
4) Там же, т. IV, с. 237.
5) Київськ. Ц. Архів. Д. Актів. Фонд Г. В. Канц. № 9995.
6) Там же, № 6306.

З другого боку, не слід забувати й того, що і в суспільстві XVII — XVIII ст. не міг не грати великої ролі момент персональної вислуги. На службових дорученнях перебуваючи, зустрічаючись з представниками вищої влади, поміщик з далеких кутів Гетьманщини міг сподіватися вийти в люди. Ряд випадків, — вони відомі дослідникам Гетьманщини, — можна було б назвати таким виходом в люди осіб досить незначного походження і досить скромного майнового забезпечення.

Держава XVII — XVIII ст. — оскільки це була держава — потребувала виконавців і слуг. Свій апарат, відповідно до тогочасних умов, вона вербувала передусім з кіл поміщицького землеволодіння. Оскільки в ній превалювало натуральне господарство, службу цій державі вона зорганізувала як службу з маєтности, службу примусову для поміщика. Елементи державного примусу і елементи добровільної служби з «кар'єрних» міркувань перехрещувалися.

Не можна забувати — ми вже про це згадували, — що частково тягар служби лягав і на кріпаків цього служилого поміщика. Адже на війну бунчуковий товариш, припустімо, йшов не сам. З ним ішов його загін з курінчиків та з кріпаків, які мали брати свою частку участи в воєнних небезпеках та мали услуговувати своєму господареві. Коли року 1739 бунчуковий товариш Яків Маркович пішов у похід, з ним пішло, записує він, «людей служителей: Демян, Конон, Василець, Остап, Кравець, Урванъ, Платон, Павлик машталѣр, всѣх 8; да з людей: Лозовский Корнѣй, Денис, Павел Перервинский и Стрелець, Аврам Клименко; да при возах Сварковских 2, Сухоносовских 5, Криворудских 1, при овцах (пропуск у щоденнику) [1]). Людей було більше як 13, і це є невеличкий загін; до того ж треба сказати, що цей загін повинен був не тільки супроводити «обозець», про який пише Маркович, [2]) але мав і військові функції. Адже серед «людей служителей» Я. Марковича 4 були вершниками [3]). Отже, тягар воєнної служби лягав не тільки на дідича, але й на цих людей. Не були, проте, позбавлені тягарів воєнного походу і решта кріпаків бунчукового товариша, що в самий похід не пішли. У похід Гилянський року 1725 перед виїздом своїм Я. Маркович виправив свій «обозець». Тут було: «возковъ глобчастихъ, по два конѣ — 3; а палубовъ, по 2 жъ конѣ — 3; палубець зъ сукнями, у двѣ жъ конѣ, палубець на 2-хъ колесахъ, спалня 2 конѣ, верховихъ 4 зайвихъ; а зъ обозомъ верхами поехали: Яков Алексецъ, Мартинъ, Леско Кухар, Литвишко, Максимъ Коржовскій, да зъ ними жъ, при Якову, скринка зъ денгами, а въ ней чер. 40, тал. 150, руб. 100» [4]). Цей провіянт, цю худобу, ці гроші здобув Як. Маркович

[1]) Дневникъ, т. IV, с. 260.
[2]) Там же, с. 291.
[3]) Там же, с. 260.
[4]) Дневникъ, т. I, с. 234.

від кріпаків своїх, коштом яких зміг він виїхати на війну. Року 1739 в похід на турків ішов він ще з соліднішим обозом: узяв він з собою 29 коней, 12 волів, 50 овець, 2 корови. Возів з провіянтом з ним ішло «волових 5, конских 6, будка и палубець» [1]). Таке забезпечення не було персональною примхою Якова Марковича, так виходили й інші бунчукові товариші, цього потребувала від них і держава, що, при своїй системі господарських відносин, мала військо, зорганізоване за старим зразком. І через це сама держава, наказуючи р. 1739 ж бунчуковому товаришеві Гр. Скорупі йти в похід, попереджує його, що має він виїхати, «исправив себе всякую воинскую добростию, як то лошадмѣ, ружжемъ, порохомъ, пулями, а особливо доволнимъ пятомѣсячнимъ, кроме пороху, провіянтомъ» [2]). Правильно буде сказати, що вихід знатного товариства, вихід дідичів-землевласників у похід відчувала й тягар його несла і вся кріпацька Україна.

І не тільки вихід. Коли похід затягувався, вона постачала поміщикові засоби для його продовження — провіянт і гроші, а це при способі його життя були знов не малі витрати. Отже, року 1725 в Гилянському поході Як. Маркович має при собі провіянту немало: «бочокъ з борошном 5, бариль зъ водкою 22, мѣховъ зъ разною мукою 15, бокуну кулівъ 15, табаку з молодецкимъ 8..., мыла полъ 2 фаски, сухарей кулювъ 11» [3]). Він може робити подарунки російському офіцерству — 14 серпня 1725 року нотує: «3 овци и корову Еролкину, 3 овци подполковнику, а 2 Опочинику далъ» [4]). У Царицині він робить запаси разом з бунчуковим товаришем Миклашевським. «Приторговалисмо — пише він — у тутейшого хозяина по рублю отъ воза двоголового и 10 ведеръ московскихъ вина» [5]). Там же придбали і рибу: «риби вялой въ три вози воловихъ понакладали мнѣ Яковъ и Демянъ, а именно: сули 2000, чабаковъ 1000, а сомовъ 100, за всю грошей дано 25 р., 3 алт. 4 д.» [6]). Жити і харчуватися бунчуковий товариш мав справді по-панськи. Похідний день раз-у-раз проходив втішно: «Выпивши по килку кубков меду, зайшлисмо... до обозу Кочубея, которій насъ так же медомъ почтовалъ доволно, и потомъ, пріехавши до табору, чай у Боровского, а кагве (каву Л. О.) у Лизогуба пилисмо» [7]). І в цьому далеке від Кавказу, де перебував загін бунчукового товариства, брало свою пайку «участи» українське село з кріпаками бунчукового товариша. Йому належало постачати походові свого пана і гроші, і провіянт, і худобу. Навіть «о присланню вина воло-

[1]) Дневникъ, т. IV, с. 260.
[2]) Рукописи О. Лазаревського, № 69, а. 60.
[3]) Дневникъ Я. Марковича, ч. I, с. 296, 1893.
[4]) Там же, с. 272.
[5]) Там же, с. 264.
[6]) Там же, с. 265.
[7]) Там же, с. 252.

ского и конфектовъ» писав додому з походу Я. Маркович[1]). Раз-у-раз дідич міг перекласти своє навантаження на залежні від нього елементи суспільства. Адже я наводив виписку з щоденника Марковича, де він зазначав, що до нього «человѣкъ отъ нѣжинского Самойловича, значкового товариша, пріехалъ»; цей чоловік виконував завдання, що його дістав його господар — значковий товариш: здобути «сказки» у бунчукового товариства про його службу[2]). Року 1748 у бунчукового товариша Миколи Милорадовича служив син священика Іван Пісковський. Служив він на своєму коні і мав виконувати персональні завдання свого господаря[3]). І люди такого типу могли за дідича виконувати певні доручення держави.

Але навіть з цим застереженням намальована нами у даному розділі картина дає широкий матеріял для безперечних висновків про велику роботу державно-адміністративного характеру, яку мав і мусів виконувати вищий стан суспільства на Гетьманщині. Чи можна казати про елементи закріпачення його державі? Так, безперечно. Але, оскільки доба станової монархії є періодом, коли залишалися тільки рештки февдальних відносин, у модифікованому й звироднілому вигляді, треба наголос ставити саме на слові елементи февдального закріпачення. До того ж, процес спостерігаємо ми в його розвитку. У XVII ст. знатний товариш, який одержує маєтність «до ласки войсковой», ще мусить весь час побоюватися можливости її втрати. У XVIII ст. внук цього знатного товариша вже не чує про випадки відняття маєтностей, — вже одідичених, на яких десятками років сидить дана старшинська родина, — за невиконання службових доручень. Але, — ми вище наводили ряд фактів, — і він ще має примусово працювати для держави, під загрозою певних кар. Якщо так, — він ще не може бути визнаний за цілком вільну людину, і володіння ним населеною маєтністю ще вимагає від нього певного відробітку.

Але це вже останні часи існування суворих колись порядків ленного землеволодіння. В нових умовах вони набирали нових рис, з тим, щоб у швидкому вже часі, як непотрібний і архаїчний пережиток, бути цілком скасованими.

---

[1]) Дневникъ Я. Марковича, ч. I, с. 250

[2]) Там же, с. 194.

[3]) Черн. Кр. Іст. Архів. Справи Генер. Суду № 22

VIII

Станове оформлення зверхньої верстви Гетьманщини. Її привілеї щодо участи у владі. Судові пільги. Право на володіння населеними маєтностями. Податкові пільги. Питання про спадковість шляхетських прав. Кроки до більшого замкнення зверхнього стану. Здобуття українськими дідичами прав російського дворянства.

Чи існувала в Україні-Гетьманщині система привілеїв для зверхньої верстви населення, тобто лад юридичної нерівности, який дійсно дозволяє казати про існування станового устрою? На це питання треба відповісти позитивно і в цьому дещо розійтися з деякими попередніми дослідниками, які мали нахил вважати, що для України оформлення зверхньої верстви в дворянський стан сталося тільки тоді, коли вона загалом здобула давно очікувані права російського дворянства. А перед тим, гадали вони, — лише окремі цієї верстви представники здобували шляхетську гідність, і тільки тоді, коли їм спеціяльно це надавали Польща чи Росія, які, мовляв, мали «справжнє», «старе» шляхетство і дворянство. На таких дослідниках, слід думати, тяжив вплив тих настроїв більшої частини українського шляхетства XVIII ст., яке, уявляючи собі всю кволість позицій поневоленої України, шукало виходу в зверхній стан держави-сюзерена, яке боролося за цей вихід і уклінно про нього прохало. Це справляло враження, це малювало картину, в якій місця для зверхнього стану в Україні ніби не було і оформитися остаточно він міг тільки з наданням українським поміщикам прав «благородного, російського дворянства».

При глибшім розгляді цього питання малюнок виходить інший: мала зверхній стан і Україна-Гетьманщина, і тільки її залежне й підлегле становище у XVIII ст. примусило цей стан шукати закріплення своїх привілеїв у правах зверхнього стану сюзеренної держави. Цей стан мав зафіксоване в правах оформлення своїх юридичних переваг. Питання про їх повноту чи неповноту вирішальної ролі не грає: шляхетські сеймики Польщі й Литви, дворянське самоврядування Росії після катерининських

часів зовсім не є зразком, що визначав би саме існування чи неіснування зверхнього стану.

Що ж це були за привілеї? Мова щойно мовилася за шляхетські сейми і сеймики в Польщі і Литві, тобто за форму участи зверхнього стану в управлінні державою, за таку форму участи, яка вповні — це стосується до Польщі і Литви — усувала від впливу на державні справи інші стани й інші кляси, чи яка надавала зверхньому станові певних переваг у цім управлінні — це стосується до таких країн, як Франція і Англія доби станової монархії. А як з цим справа стояла в Україні, що мав відповідно зверхній стан Гетьманщини?

Цьому питанню присвячена моя монографія про раду старшини. В ній я простежив питання про компетенцію цієї установи і виявив, що це була широка компетенція в справах державного управління, суду і почасти законодавства; я простежив також склад цього інституту і виявив його в основі старшинський, тобто землевласницький характер. Я в цій роботі зазначив, що з цієї установи не був ще орган представничого характеру. Коли українська старшинська рада в цім не могла ще дорівнятися сеймам, штатам тощо інших станових держав, то це не заважало їй розвиватися саме в цім же напрямку.

Рада старшини, як орган управління, здобуває рішучу перевагу вже хутко після Хмельниччини. Генеральна, чорна рада — широкі збори зібраного в козацькому війську селянства-козацтва — зникають надто швидко після Хмельниччини. Справді бо — остання широка і з політичною перевагою козацтва-селянства рада відбувається на Лівобережжі 1663 року. Якщо за кінець Хмельниччини вважатимемо умовно час смерти Хмельницького — 1657 рік, то це відходить від нього на 7 тільки років. Час смерти великого гетьмана не становить межі, але в усякім разі я хочу цим сказати, що надто швидко зникає орган політичного впливу селянсько-козацьких мас, орган, що в нім заявляли вони про свої вимоги під час Хмельниччини і селянсько-козацьких воєн перед 1648 роком. А після 1663 р. генеральна рада стає формою, що нею віддають данину старій практиці, що нею прикривають нові відносини, формою, яка має новий зміст — урочистої паради козацького війська, на якій старшина проголошує для «народу» своє попереднє обрання гетьмана і свої попередні ухвали. Рух за чорну раду ще триває протягом усього XVII ст., але агітація за неї позитивних наслідків вже не має. Кінець XVII ст. — часи Самойловича і Мазепи — є найяскравішим періодом панування знатного товариства і старшини через старшинську раду. А коли збори цього інституту стають менш впливовими, у XVIII ст., то це пояснюється не тим, що вони втрачають свій вплив на користь інших верств суспільства, а тим, що в поневоленій Україні відверто вирішальну ролю починають грати представники зверхнього російського уряду, що далеко не повною

мірою ще довіряє скомпромітованій своїми попередніми «шатостями» зверхній верстві України.

Про це все була докладна мова. Тут я хочу спеціяльно згадати тільки про одне питання: про участь в старшинській раді знатного військового товариства, тобто нової української шляхти, участь не на підставі тих чи тих державних посад старшини, а участь на підставі належности до зверхнього стану. Мені це важливо для того, щоб у повній мірі представити раду старшини як орган зверхнього стану, так представити, щоб це основне не затьмарювалося додатковим і невирішальним моментом участи в ній носіїв державних посад. Коли ми мали б на увазі тільки останнє, то старшинська рада уявлялася б нам неправдиво: як нарада певного кола державних урядовців.

Військове товариство присутнє на старшинськім з'їзді в січні 1671 року. Документ, що характеризує склад цього з'їзду, спеціяльно називає 8 осіб з військового товариства, що приїхало на цю раду, та зазначає, що взагалі «много ихъ было» на раді[1]). Військове товариство присутнє на раді старшини в квітні 1671 року[2]). Перед тим р. 1666 «знатные козаки» були на раді старшини під Лисянкою на Правобережжі[3]). Року 1674 на раді в Переяславі присутні «чолнѣйшие козаки», яких з повним правом слід ототожнити з знатним товариством[4]). На початку 1677 р. на раді старшини було «знатне товариство»[5]). На раді старшини 1693 р. на Великдень було «знатное войсковое товарищество»[6]). В Бендерській умові 1710 р. знатне товариство має здобути постійне представництво на раді старшини через своїх уповноважених — «енералнихъ совѣтниковъ», вибраних від полків[7]).

Бунчукові, військові та значкові товариші присутні на радах старшини і в XVIII ст. Вони є на попередній раді старшини, що в 1727 р. відбувається перед урочистим проголошенням на гетьманство Д. Апостола [8]). Бунчукові товариші були на раді старшини в жовтні 1730 р. [9]). Перед обранням на гетьманство К. Розумовського було на раді старшини 80 бунчукових, 10 військових та 173 значкові товариші [10]). На старшинській раді, яка відбулася у вересні 1758 року, є 4 бунчукові та 3 військові товариші [11]). Року 1763 малоросійські права мала розглянути стар-

---

1) Л. Окіншевич, Центр. устан. України-Гетьманщини XVII—XVIII ст., ч. II, Рада старшини, сс. 294—296.
2) Там же, с. 23.
3) Там же, с. 291.
4) Там же, с. 30.
5) Там же.
6) Там же.
7) Там же, сс. 31—32.
8) Там же, с. 38.
9) Там же, с. 39.
10) Там же.
11) Там же, сс. 39—40.

шинська рада; на ній передбачена була участь 55 бунчукових та 35 військових товаришів [1]).

Ці побіжні звістки кажуть виразно за те, що з ради старшини була не нарада державних урядовців і не з'їзд представників влади на місцях. Це був орган шляхетського стану, орган, що вирішував найважливіші і найпринциповіші питання та проблеми державного керівництва тогочасною Україною-Гетьманщиною. Привілей участи в цім органі, — а до нього лише в окремих випадках допускалися, і тільки в XVII ст., представники міст і ніколи не допускалося козаків і селян, — треба вважати за важливий становий привілей українського шляхетства, що давав значну юридичну перевагу над нижчими верствами.

Ця участь у владі, однак, не обмежувалася на самій раді старшини, тобто на органі управління центральному для всієї України-Гетьманщини. Українське шляхетство бере участь і в полкових радах старшин – органах управління місцевого. Є ряд даних за це. 13 вересня 1690 р. чернігівський полковник Яків Лизогуб видав універсал в справі шляхетського землеволодіння та повороту шляхті земель і маєтностей, які вона була втратила. Універсал писаний «за сполною обрадою съ полковою старшиною и значнимъ войсковимъ товариствомъ» [2]). Це значить, що на полковій раді старшини зібралося й неслужиле українське панство; нове шляхетство трактувало питання про маєтності шляхетства старого, які від нього відібрано за Хмельниччини. У середині, приміром, XVII ст. і в дальших роках це питання вирішене без сумніву було б тільки на користь старої шляхти. Але в кінці XVII ст. ще були живі спогади про селянське повстання; не так навіть через це, як через те, що нові поміщики, що зайняли і освоїли маєтності шляхти польських часів, ще відчувають себе групою, конкурентною цьому старому землеволодінню, вони висловлюються проти реставрації його земельних прав.

Спеціяльно в полкових радах старшини бере участь значкове товариство, очевидно, як розряд шляхетства спеціяльно підвідомий полковій владі, а через це й спеціяльно беручий участь в осутненні цієї полкової влади. Зокрема, у XVIII ст. ради полкової старшини мають функцію обирати на посади полкової старшини. При цих виборах ми раз-у-раз побачимо значкове товариство. Отже, р. 1735 значні товариші Ніженського полку беруть участь в полковій раді старшини, де провадяться вибори кандидатів на полкове писарство [3]). З компуту старшини і значного товариства Полтавського полку 1742 року видко, що полковий осавул Ів. Сулима обраний на цю посаду «по общому старшини полковой, сотниковъ и значкового товариства выбору» [4]). Це са-

[1]) Л. Окіншевич, Центр. устан. України-Гетьманщини XVII – XVIII ст., ч. II, Рада старшини, с. 40.

[2]) К. Старина, 1885, № 3, сс. 541–542.

[3]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № 3849 а. 22.

[4]) В. Модзалевскій, Матеріалы для исторіи Полт. полка, сс. 16–34, П. 1905.

ме сказано й про обрання полкового хоружого Макс. Лаврентьєва та полкового хоружого Юх. Вовконяка [1]). Року 1758 Василь Магденко є полковий полтавський осавул «по выбору полковника, полковой старшины, сотниковъ, сотенной старшины и значковыхъ товарищей» [2]). У квітні 1764 р. були вибори на раді старшини в Переяславі на полкове обозництво і полкове писарство. У виборах брала участь полкова старшина, сотники, сотенна старшина та значкові товариші. Значкових товаришів було на цій раді 6 осіб, які підписалися під актом виборів нижче за городових отаманів та вище за старшину сотенну [3]). Ця участь у полкових радах старшини була також видом привілею, видом станового привілею. Адже інші стани тодішнього суспільства — міщанство, козацтво, селянство, певною мірою й духівництво — на ці ради не допускалися, а тим часом полкові старшинські ради вирішували питання, які важили для всього населення полкової території. Це значить, що й шари населення, оформлені у вищезгадані стани, шари дрібного землеволодіння, наймитів, купецтва, ремісників тощо від участи у владі станової шляхетської держави вже відсторонювалися.

Далі про суд. Ще за старих часів февдального князівства Литовського ми знаємо несудимі грамоти, якими з-під юрисдикції намісників-державців виймалися ті чи ті особи чи групи осіб, яких судити міг тільки господар — великий князь [4]). Це — не тільки відміна февдальної Литви, а вживана форма привілейованого становища певних осіб у більшості февдальних держав. Форма гетьманської «протекції» відома й в Україні-Гетьманщині XVII і початку XVIII ст. Цікаво, що в «протекцію», опріч удів і сиріт поміщиків-старшини, гетьмани приймали ще досвідчених ремісників, майстрів гетьманського двору тощо. Як приклад такого привілею може правити універсал гетьмана Мазепи своєму «слюсару» Олексієві Лопаті р. 1704. Гетьман пише: «беремъ его подъ нашу гетманскую оборону, защищаючи, абы, кромѣ двору Нашего, нѣ до кого з старшини полковой, сотенной и городовой не належалъ и нѣкому, кромѣ насъ, не отдавалъ повинности и тяглости. Также в приключаючихся справах у суду войсковомъ енералномъ росправлялся, а не передъ инишимъ якимъ урядомъ...» [5]) Ці протекції зникають після гетьманства Апостола.

А протекції знатного товариства в суді генеральному чи в суді полковому (для значкового товариства) тримаються до кінця існування автономної України-Гетьманщини. В усіх універсалах на бунчукове товариство, починаючи від перших з них, — я про це вже писав, — є згадка про те, що воно вилучається з

[1]) В. Модзалевскій, Матеріалы для исторіи Полт. полка, сс. 16—34, П. 1905.
[2]) В. Модзалевскій, Малор. Родословникъ, т. III, с. 250.
[3]) Київ. Ц. Арх. Д. Актів. Фонд. Г. В. Канц. №№ 6195, 6200.
[4]) М. Любавскій, Очерки исторіи Л.—Р. государства. Чт. в О—вѣ. истор. и древн., 1911 р., кн. I. с. 140.
[5]) Киевск. Старина, 1898 р. № 6, сс. 26—27.

присуду сотенних і полкових судів, сотенної і полкової влади. Це проводилося й на практиці, і притягнення бунчукового товариша до суду нижчого чи взагалі примус над ним вважалися за вид зловживання. Так, приміром, у скарзі стародубських полчан на полковника Л. Жоравку, складеній у квітні 1719 р., є серед інших зловживань полковника вказівка й на те, що Андрія Гудовича, «не подкомендного своей полковничой власти, але въ компутѣ товариства бунчукового войску запорожскому служачого, велѣлъ своему дворовому господаревѣ Шаркевичу зловити и придержати, жебы не ехалъ до Глухова зъ жалобою на него»[1]). Року 1720 гетьман викликає військового товариша Івана Борозднy на генеральний суд, бо зять його Хома Городиський, який на Бороздну скаржиться, є бунчуковий товариш[2]). У квітні 1752 р. Яблунівська сотенна канцелярія Лубенського полку просила Полтавську полкову канцелярію допитати бунчукового товариша Чуйковича, як свідка, в справі військового товариша Ковалевського, що його обвинувачувано в розбійництві. 26 квітня 1752 р. Полтавська полкова канцелярія у відповіді своїй зазначала, між іншим — «что же оное сотенное Яблуновское правление требуетъ о допросѣ бунчукового товарища Чуйкевича, то оний Чуйкевичъ не в командѣ Полковой Канцеляріи состоитъ»[3]). Отже, до суду нижчого бунчукового товариша не могли примусово притягнути навіть в ролі свідка. Року 1760 обозний з першого компанійського полку С. Гайворонський скаржився до Переяславської полкової канцелярії на бунчукового товариша Дм. Беляху, що цей забрав у нього двох підданих. Полкова канцелярія вказала йому, що «бунчукового товариша судить о томъ дерзности не имѣетъ»[4]).

Про підсудність військового товариства Д. Міллер писав, що «в одному з військових компутів часів Скоропадського, що його ми знайшли в Харківському історичному архіві, є вказівка, що поряд з бунчуковими виключному присудові Генерального Суду підлягали й військові товариші. Далі, як видко, військові товариші втратили це право, і, як видко з актів, судилися в полкових судах»[5]). Щодо цього твердження треба зробити два зауваження. Поперше, в часи Скоропадського військовим товариством могли раз-у-раз називати й товариство бунчукове, — строге й виразне розмежування цих розрядів шляхетства сталося трохи пізніше. З другого боку, мої спостереження кажуть за те, що й далі військове товариство судиться не в полкових, а в центральних судових інстанціях. Гр. Теплов у своїй «Запискѣ

---

1) А. Лазаревскій, Оп. стар. Малор., т. I, с. 41.
2) Додаток № 11.
3) Полт. Кр. Іст. Арх. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1752 р., а. 741.
4) В. Мякотинъ, Прикрѣпл. крестьянства в Лѣв. Малор. XVII ст., Р. Богатство. 1894, № 3, с. 225.
5) Д. Миллеръ, Очерки изъ истор. и юрид. быта стар. Малор. Суды земск., гродск. и подкоморск., с. 22. X. 1895.

о непорядкахъ въ Малороссіи» в розділі 10-му каже про бунчукове і військове товариство, що «искать суда на нихъ надобно въ Войсковой Канцеляріи и у Гетмана»[1]). За свідчення Теплова кажуть і конкретні справи. Так, 17 травня 1750 р. в справі військового товариша Федора Левенця з козаком Непутенком за привласнені першим у останнього землі Полтавська полкова канцелярія ухвалила: «понеже оной Левенецъ под командой Полковой Канцеляріи не состоитъ, но Войсковой Генералной Канцеляріи и войскового Суда, того ради Генералному войсковому Суду о вишеписанномъ... репортовать»[2]).

Можна здогадатися, в чому помилка Д. Міллера — історика права, надто добре обізнаного з конкретними сторонами питання, про яке він писав. Він міг бачити певні справи військового товариства (а також і бунчукового) в полкових судових інстанціях після 1751 р. Універсалом з 7 жовтня 1751 року гетьман Розумовський, зазначивши, що до цього генеральна старшина, полковники, бунчукові та військові товариші «не точію по касаючимся до персонъ ихъ тяжбамъ, но и по земскимъ дѣламъ суживались по нинѣ въ одномъ точию Генералномъ войсковомъ Судѣ», — пропонує відтепер по позвах земельних, якими був переобтяжений Суд Генеральний, спочатку справи і цих категорій розглядати по судах полкових[3]). Ордером з 9 жовтня 1751 року гетьман наказував «всѣмъ Малороссійскимъ чинамъ — Генералной старшинѣ, полковникамъ, бунчуковимъ, войсковим товарищам и протчіимъ, — в которомъ полку имѣетъ кто с ним свои землѣ, в случай об оних землях какова спору и иску от кого либо, по онимъ первіе в томъ же полку, в которомъ та земля положениемъ состоит, в полковомъ судѣросправу должно имѣть по силѣ Малороссійских Правъ без всякого отрицанія»[4]). Цими законами певна категорія справ бунчукового і військового товариства вилучалася з судів центральних і переносилася до судів полкових. Практика дотримувалася правила, що розпорядження гетьмана стосувалося тільки до поземельних справ, і коли, напр., у липні 1753 р. козак Богданович поскаржився Полтавській полковій канцелярії на бунчукового товариша Заньківського, що силоміць забрав у нього збіжжя, то Полтавська канцелярія ухвалила, що за точним розумінням гетьманового ордеру справа про збіжжя не є справою про землю, й запропонувала Богдановичеві звернутися до Генерального Суду чи до Генеральної Військової Канцелярії[5]). В кінці гетьманування К. Розумовського рід справ, що по них бунчукове і військове товариство мало судитися в судах полкових, був ще поширений. Отож, 23 ве-

---

[1]) Стаття М. П. Василенка в т. IX Зап. Укр. Н. Т-ва у Києві, сс. 48—49.
[2]) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Полт. полк. канц. Справи 1752 р., а. а. 370—371.
[3]) Рукописи Черн. Держ. Музею, № 371.
[4]) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд. Полт. полк. канц. Справи 1752 р., а. а. 370—371.
[5]) Там же, Справи 1753 р., а. 352.

ресня 1763 року гетьман дає наказ у цій справі до Генерального Суду і в нім зазначає, що скаржаться до центральних судових установ раз-по-разу «многіе убогіе люде» на бунчукових і військових товаришів та їхніх удів «за набѣгѣ на козачіе дома, взятіе насилно козаковъ, за бой и ограбленія ихъ имуществъ, за неплатежъ по облѣкамъ и по договорамъ служителямъ денегъ и по протчимъ подобнимъ дѣламъ». Оскільки на знатне товариство — бунчукове й значкове — можна скаржитися тільки до Генерального Суду, то «истци, паче бедніе и убогіе люде.... в судѣ де Генералномъ за далекимъ разстояніемъ по своей бедности жаловаться и доходить по онимъ жалобамъ суда отнюдь несостоятелни». І гетьман дозволяє рядовим козакам, посполитим людям — міщанам і решті вільного селянства — подавати в цих справах позви до полкових канцелярій[1]). Цим гетьман поширив коло справ, що в них бунчукове і військове товариство мало судитися в нижчих, полкових судах, справами про ґвалти, насильства, борги та «інші подібні справи».

В усякому разі частина з справ військового і бунчукового товариства мала йти в Генеральному Суді, а інші, хоч ішли в полковому суді, то все ж не спустилися до суду сотенного, де вплив козацько-селянської громади міг ще в будь-якій мірі відчуватися. Значкове ж товариство мало тільки цей останній привілей судитися в полковому, а не в сотенному суді.

Року 1763 були «поновлені» справжні шляхетські суди. Процес відокремлення поміщицької верстви у вищий стан суспільства визначався вже так, що відчувалася потреба в становому, окремому від нижчих верств суспільства суді. Такі станові шляхетські суди українське панство бачило в сусідніх країнах, і, приймаючи в цей час фікцію свого походження від шляхти польських часів, з огидою відверталося від свого козацького походження, яке могло компромітувати його перед вищим станом шляхетства і дворянства інших станових держав; це панство «згадує», що суди станові його «предки» мали з давніх часів. У Литовському Статуті, шляхетському кодексі, за яким судиться Україна-Гетьманщина, нове шляхетство знаходить потвердження своїх прагнень до окремого від «черні» станового суду: адже в Польщі існують шляхетські станові — земські, ґродські та підкоморські, — суди і «неналежне їх скасування» лишається тільки відмінити. Становий суд, що відокремлював нове панство у зверхній стан, що ще більше відповідав інтересам нового панства, ніж суд козацьких судів, був «поновлений» р. 1763, коли в Україні утворено шляхетські земські, ґродські та підкоморські суди.

Щоправда, в цьому суді судиться і козацтво. Нова шляхта, яка в переважній більшості випадків ніяких доказів на своє

---

[1]) Харк. Ц. Іст. Архів. Фонд Черн. Судов. Палати. Опис. XVII, кн. 82, а. а. 86–87.

«шляхетне» походження подати не може, ще примушена зважати на фікцію, буцімто шляхетські права здавна мало все козацьке військо — адже в козацькому війську служили їхні діди й прадіди — «славне лицарство», шляхетство якого ніби визнавала і Польська держава. Отже, і козаки судяться в станових судах нової шляхти. Безперечно, це треба розглядати як переходову практику, — і це видко хоча б з того, що указ Малоросійської Колеґії з 19 червня 1768 р. заборонив на судові посади в цих станових шляхетських судах обирати козаків (прирівнявши до них між іншим і значкове козацтво [1]). Цей указ вже звужує права козацтва, — на ділі навряд чи з них воно будь-коли користало, дійсний удар був тут по значковому товариству, — за цим можна було б чекати дальшого виводу козацтва з кола осіб, що підлягають шляхетським судам. Швидке скасування автономного устрою України-Гетьманщини перешкодило цьому, зліквідувавши осібну форму українського шляхетського суду.

Це все стосується до питання про підсудність. Але привілеї шляхетські поширювалися і в тому, що нове шляхетство прирівнювалося до шляхетства старого щодо норм права, визначених у шляхетському кодексі февдального князівства Литовського — Литовському Статуті. Литовський Статут — пам'ятка цілком станового характеру — містить ряд переваг для зверхнього стану, зокрема, в галузі нав'язок, грошових відшкодувань, які в той час практикувалися в багатьох кримінальних справах. Ці привілеї переносяться і на нове шляхетство України-Гетьманщини. Отже, 1 липня 1757 р. гетьман Розумовський, пишучи про порядок приймання до складу значкового товариства, зазначає, що атестовані, тобто рекомендовані, в значкові товариші раз-у-раз намагаються скористати з законних привілеїв останніх — «просять взысканія денежного съ таковихъ за побой и протчее не какъ з рядовихъ, но якъ із значковихъ товарищей»[2]). Проєкт кодексу — «Права, по которымъ судится Малор. народъ» — призначає грошові відшкодування однакові шляхті і «военнымъ людямъ», під якими розуміє козаків, але в спеціяльному додатку його автори вказують, що право на вищі суми мають саме шляхтичі, до яких треба відносити знатне товариство, від значкового починаючи, і старшину — від сотників. Та й саму ще шляхту варт було б, гадають автори «Правъ» — щодо суми відшкодування розподілити, «смотря по степенямъ чиновъ малороссійскихъ... съ различіемъ одного противъ другого» [3]).

Багато в яких станових монархіях практикувалася норма, що земельними маєтностями, зокрема населеними маєтностями, може володіти тільки зверхній стан. В Україні ми в меншій мірі, ніж деінде, вправі чекати на чинність такої норми, бо надто вже

---

[1]) Д. Миллеръ, Суды земск., гродск. и подкоморск., с. 99.
[2]) Додаток № 18; також див. додаток № 21.
[3]) Права, сс. 833--838.

недавнього походження були привілеї нової шляхти, бо надто вже свіжі були спогади про вихід значної частини її з нижчих кіл тогочасного суспільства, бо процес зосередження земельних територій у руках старшини був ще цілком не завершений. У зв'язку з цим така норма могла вдарити й по тому чи іншому представникові нової зверхньої верстви, з тих, що виходили «в люди», в знать пізніше за інших. І ми справді бачимо, що такі представники купецтва, як Шираї, такі представники лихварського капіталу, як Марковичі та Крижановські, легко проходять у лави нових поміщиків, без перешкоди скупляють, здобувають, захоплюють великі земельні маєтки. Але, з другого боку, помітні й тенденції замкнути володіння земельними населеними маєтками в привілей нового зверхнього стану. Отже, за Мазепи після смерти полкового ніженського писаря Завадського його дружина одержала в спадщину три села. Та, «оставшися по мужѣ безпотомною и не консенсуючи себе въ добрыхъ обхожденіяхъ, роспутно жила; а после — вийшла за слугу своего простого стану, не шляхтича, замужъ. О чемъ извѣстившися, гетманъ Мазепа велѣлъ еи по правамъ судить; а когда по суду узнано бить еи, Завадскую, зъ вторымъ мужемъ еи — не достойнихъ имѣти маетности, тогда онъ, гетманъ, вѣлѣлъ показаніе села, отъ неи отобравъ, отдать племеннику...»[1]) Мова цього акту цілком виразна: не шляхтич, слуга, людина «простого стану» володіти земельними населеними маєтностями не може. Отже, норма тут намічається цілком виразно, і ми вправі вважати, що володіння маєтностями з боку «людей простого стану», коли воно є, є вийнятком, можливість якого на кінець XVIII ст. дуже звужується.

16 вересня р. 1727 Яків Маркович нотує в своїм щоденнику, що Малоросійська Колеґія дала інструкцію про збирання податків. Низка з них мала збиратися «кромѣ старшинъ и знатного товариства»[2]). Податки і повинності стають належністю нижчих верств суспільства. «Податковими станами» стають селянство, козацтво, міщанство (останнє, зокрема, після виділення з нього купців). Шляхетство має привілеї не платити значної кількости з цих податків. Привілей цей є станового характеру.

Шляхетство має становий привілей бути володільцями «кріпосних душ». Держава дає можливість шляхетському станові, зокрема вищим його шарам, користати інколи й з праці вільного селянства та козацтва, зокрема — прикомандировуючи до нього ряд козаків для персональних послуг. Спеціяльне завдання цих козаків-«курінчиків» є допомога знатному товаришеві і старшині під час походу; на ділі вони виконують найрізноманітніші доручення свого господаря, за що може свідчити хоча б повсякчасне підкреслення заборони цього в гетьманських універсалах. Ряд даних каже за те, що значне товариство користується з цієї

---

1) А. Лазаревскій, Опис. ст. Малор., т. II, с. 34.

2) Дневникъ т. II, с. 176, К. 1895 р.

«допомоги» курінчиків. Отже, р. 1708 гетьман Скоропадський затвердив за знатним військовим товаришем Іваном Черняком с. Гавронці та частину с. Рябців «с куренемъ козаковъ, въ тѣхъ же селахъ житие свое мѣючихъ, для услуги до походу военного приданныхъ...»[1]). Року 1727 знатний військовий товариш Тарасевич здобув гетьманський дозвіл, «абы десять человѣка козаковъ, въ маетности его мешкаючіе, были въ курени его по прежнему и до службъ къ походамъ войсковымъ, такожъ для посылокъ зъ письмами при немъ присутствовали, толко бъ не были въ подданской повинности и порабощеніи...»[2]). Р. 1728 бунчуковий товариш Сем. Лизогуб скаржився гетьманові, що у нього відібрано курінчиків, «а безъ курѣнчиковъ службъ войсковыхъ ему отправовать не безъ трудности и обиды будетъ». І гетьман задовольнив його прохання про повернення курінчиків[3]). Універсалом з 30 березня 1738 року, пропонуючи бунчуковим товаришам Ніженського полку, «въ засеймскихъ сотняхъ жительство свое имѣющимъ», готуватися до походу, гетьман писав: «А понеже издавна обыкновеніе в полкахъ рейменту нашего бывало, когда бунчуковое товариство в походъ виправляются, то имъ для вспомоществованія от антецессеровъ нашихъ курѣнчики бывало определяются, того ради и мы симъ нашимъ унѣверсаломъ панамъ бунчуковымъ товариству всякому, если которій востребуетъ, козаковъ самихъ найубожшихъ к нынѣшному военному походу для вспомоществованія опредѣлить велѣли; толко бъ тихъ себѣ опредѣленнихъ куринчиковъ чрезъ ввесь походъ панове бунчуковіе товарищи на своемъ содержали виктѣ и коштѣ; когда же з означеного походу по указу возвратятся, тогда онымъ курѣнчикамъ быть при своихъ прежнихъ командахъ предлагаемъ»[4]). У квітні 1734 р. бунчуковий товариш Я. Маркович передбачав, що і йому доведеться вийти в цей похід у Польщу. Отже, писав він до своїх маєтностей, «чтобъ курѣнчики и дворяне били (готові) къ походу со мною...»[5]). Тільки 1735 р. сталося розпорядження відібрати від бунчукового товариства і від старшини всіх курінчиків та повернути їх «під сотню»[6]). Можна гадати, що це був один із заходів російських правителів щодо реформи старого ладу українського війська.

Усе вище подане дає підставу з цілковитою виразністю сказати, що юридична нерівність різних шарів людности в Україні-Гетьманщині була. Коли так — то ми маємо справу з країною, в якій існував поділ на стани властивий і притаманний певному періодові в історії держави часів т. зв. станової монархії. Коли певний шар має певні привілеї, яких позбавлені всі інші верстви

[1]) В. Мякотинъ, Очерки соц. истории Малор., т. I., в. III, с. 53. Прага 1926.
[2]) Там же, сс. 55—56.
[3]) Там же.
[4]) Там же, с. 57.
[5]) Дневникъ ч. III, с. 361.
[6]) В. Мякотинъ, цит. пр. т. I., в. III, с. 57.

суспільства, то це є зверхній стан. Зверхнім станом України-Гетьманщини і було нове її шляхетство, знатне військове товариство, козацька старшина.

Щоб це ствердити, доведеться відповісти ще на кілька питань. Основні з них — це питання про замкненість та про передачу станових прав своїм нащадкам. Стан — це категорія до певної міри замкнена для представників інших верств, хоч би дехто з них і наближався до зверхнього стану своїм економічним становищем. Чи не створюється щодо Гетьманщини цілком інше враження: що тут до лав зверхнього стану проходили всі, хто економічним добробутом відповідав економічному становищу зверхньої верстви суспільства? Чи не утворюється щодо Гетьманщини враження, що тут діти знатного товариства і старшина раз-у-раз переходять у нижчі стани суспільства? Чи саме українське шляхетство вважало себе за стан? На ці питання треба відповідати не з цілковитою категоричністю. Адже ми говоримо за добу, в якій відбувався процес оформлення українського знатного товариства і старшини в стан. Спочатку можна говорити про тенденції оформлення зверхніх груп переможного в повстанні 1648 р. козацького війська у вищий стан, і тенденції ці тільки намічаються. Далі треба казати про ряд дальших кроків щодо цього оформлення, шерег елементів станового характеру. Ще далі — ми бачимо кількісне зростання цих елементів і якісне їх зміцнення; це приводить до того, що більшість елементів становости є наявна. За таких умов з нащадків ватажка війни проти польського шляхтича-поміщика в кінці XVIII ст. стають нові поміщики-власники населених маєтків, оформлені в новий, але за старим зразком, зверхній стан. Така постава питання дає нам можливість зрозуміти причину неоднакового становища з вищенаведеними питаннями в різні часи історії України-Гетьманщини. Коли в 50—70-х р.р. XVII ст. було надто легко згубити вищі соціяльні позиції і перейти в становище селянина чи вільного козака, і такі випадки бували, то для кінця XVII ст. і для початку XVIII ст. це — випадок ще можливий, але вже більш-менш вийнятковий, а для другої половини XVIII ст. це був би випадок вийнятковий вповні, бо в цей час, як правило, сини успадковували соціяльне становище своїх батьків. Так само стоїть справа і з проходженням до лав зверхнього шару суспільства, далі — зверхнього стану суспільства. У перші роки після 1648 р. це — справа можлива і для людей простого стану; в кінці XVIII ст. — таке проходження було б виключним вийнятком, і влада Гетьманщини ставить уже бар'єри, що більш-менш щільно закривають соціяльну перегородку до зверхнього стану суспільства.

Вказівку на те, що бунчукове товариство є родова форма нового шляхетства, ми маємо року 1733. В «доношеніи» до Кабінету міністрів Колеґія Закордонних Справ російського уряду, — очевидно, користуючися з інформацій у цій справі уряду українського, — писала про бунчукове товариство: «Бунчу-

кові товарищи, которых всѣхъ в Малой Россіи немного болше ста человѣкъ, превосходятъ (sic!) они ис первостатейныхъ малороссійскихъ братьи: дѣти и внучата гетманскіе, обозных, генералной старшины и полковниковъ, а иные — оставшіе от полского владенія и російские шляхтичи»[1]). Вказівка на те, що шляхетство бунчукового товариства є законне, природжене, є тут виразна. Самі бунчукові відчували себе також справжньою родовою шляхтою. 27 червня 1725 р., під час Гилянського походу, Я. Маркович записує: «Прислухалисмося утешной контроверсѣи курѣнчиковъ нашихъ, Забѣли и Заборовского и отъ оной ссорѣ происшедшей о годности бунчуковихъ къ шляхетству»[2]). Життя розв'язувало цю «контроверсѣю» на користь знатного товариства. 5 квітня 1766 р. Гадяцька полкова канцелярія, відповідаючи на вимогу Комісії Генеральної ревізії, «в полку Гадяцкомъ состоящую», скласти списки «разночинців» — в даному разі під цим розумілося старшину і знатне товариство — доводила, що тут мова мовиться про справжню шляхту[3]).

Товариство бунчукове проходило в зверхній стан без заперечень. Стан зверхній замикався тільки знизу, і важило питання, де він має замкнутися. Питання це вирішувало долю нижчого розряду знатного товариства — товаришів значкових. У період Гетьманщини це питання загалом вирішувалося на користь останніх, але при цьому пильну увагу стали звертати на те, щоб замкнути й цю групу від проходження до неї елементів з нижчих станів. В одному з додатків до цієї роботи я друкую ордер гетьмана К. Розумовського Генеральній Канцелярії з 27 листопада 1753 року. Ордер стосується спеціяльно до атестованого в значкові товариші Мих. Діяментовського з м. Коропу, але висновки з цієї справи переносяться й на інших товаришів. В ордері гетьмана сказано, що ніженський полковник рекомендував прийняти до значкового товариства М. Діяментовського «по причинѣ содержанія имъ, Діяментовскимъ, за собою по женѣ шляхетскихъ грунтовъ, в мѣстечку Воронѣжѣ имѣючихся...» Коли ж центральні установи навели довідки про соціяльне походження Діяментовського, то з'ясувалося, що батько його є вільний селянин, з розряду державного селянства, приписаного до Генеральної артилерії. Гетьман тлумачить цю справу, виходячи тільки з станових категорій: «понеже изъ показанія Правленія Генералной Артилеріи значится, что оного атестованого от полковника Нѣжинского въ значковіе товарищи Михайла Діяментовского отецъ въ посполитомъ званіи состоитъ, послѣдователно и сынъ его — званія посполитого». Оскільки так, оскільки він належить до нижчого стану, то перейти він у вищий стан не може: його, «яко посполитого званія человѣка, въ значковіе товарищи опредѣлять не

1) Рукописи М. Судієнка, № 97, ч. VI, с. 315.
2) Дневникъ ч. I, с. 256, 1893.
3) Рукописи О. Лазаревського, № 6, а. а. 280—282.

слѣдуетъ». Гетьман не розглядає тепер питання про володіння Діяментовським «шляхетськими ґрунтами», тобто населеними маєтностями, пропонуючи розглянути це додатково, — Діяментовський, очевидно, має всі підстави ці ґрунти загубити, бо права володіти ними, я про це вище писав, як не шляхтич, не має, — та пропонує приймати далі до значкового товариства «достойнихъ того, и изъ козачого званія» — в останньому гетьман в даному разі не відділяє шляхетства від козацтва, як це в цей час до певної міри практикувалося[1]). Що в основі до значкового товариства мають прийматися також діти старшини, шляхетства, видно з внесення Лубенської полкової канцелярії 1758 р., в якім вона пише: «з старшинских, яко то: полкових старшинъ, сотниковъ и значкових товарищей дѣти нѣ в какомъ званіи еще не находящиеся и могущие, являются в Полковой Канцеляріи и просятъ за службы предковъ ихъ опредѣленія ихъ в значковіе товарищи, а инніе, хотя о томъ и не просятъ, однакъ без служби им праздно быть не должно, понеже лѣта и годност к службѣ уже имѣютъ, из чего оную отправлять. По высокомонаршимъ же указамъ таковых старшинских дѣтей в значковіе товарищи к отправленію служби войсковой опредѣлять должно, а между рядовіе их верстат не есть приличия, инако бо с того они почитатимуть собѣ обиду...»[2]). Лубенська канцелярія виразно стоїть на погляді, що до шляхетської організації значкового товариства мають прийматися діти шляхетства.

Дальший крок до замкнення цього розряду шляхетства мав зробити р. 1768 в червні Румянцев, який звернув увагу на те, що кандидати від полкових канцелярій до значкового товариства раз-у-раз на прийняття в цей розряд шляхетства не заслуговують; адже полкові канцелярії дають рекомендації і приймають до значкового товариства всіх, «кто имъ токмо полезенъ: и козаковъ безграмотнихъ, и урядниковъ земской службы». Румянцев рекомендував: «взирая на силу вышеписанного высочайшого указа (мова мовиться про указ 1734 р., який установив сталий контингент значкового товариства. Л. О.), отыскать вскорѣ надлежащіе свѣдѣнія, сколько нижними паче мѣстами, изъ козаковъ, мѣщанъ и прочихъ состояній, кромѣ старшинскихъ дѣтей, произведенныхъ находится в абшитѣ, или сверхкомплектныхъ значковыхъ товарищей, или подъ названіемъ асигнованныхъ и другими странными наименованіями и учинить распоряжение о обращеніи ихъ к службѣ и должности въ прежнее состояніе, представив, однако жъ, прежде исполненія, о томъ его сіятельству» [3]). На погляд Румянцева, як це цілком ясно випливає з його пропозиції, на вступ до значкового товариства мають право тільки старшинські діти, тобто через цей розряд шляхетства не повинні

[1]) Додаток № 18.
[2]) Там же, № 21.
[3]) Матеріяли акад. Н. П. Василенка, Укр. Арх. Збірник, т. I, сс. 122—124.

проходити до зверхнього стану особи з станів нижчих. Коли б такі в минулі роки пройшли — Румянцев згадує осіб «изъ козаковъ, мѣщанъ и прочихъ состояній», — то їх треба повернути «к службѣ и должности въ прежнее состояніе», при чому «состояніе» тут значить стан. Ухвала Малоросійської Колеґії на цю пропозицію проводить у життя лише першу частину: наказує місцям з'ясувати дані про соціяльне становище значкового товариства [1]). Очевидно, в життя повною мірою ця ухвала не була проведена і значкове товариство й далі правило до певної міри за відтулину до зверхнього стану України.

В цей час значкове товариство, в усякому разі, постійно вважали за розряд шляхетства, хоч, як це ми бачимо в погляді Румянцева, і такий, що потребує певної реформи в бік обмеження вступу до нього козаків і міщан. І сам Румянцев р. 1781 спеціяльно роз'яснив, що значкові товариші України-Гетьманщини належать до її шляхетського стану [2]).

Висновок з усіх цих даних можна робити цілком певний: Україна мала зверхній стан суспільства. Він остаточно оформився в другій половині XVIII ст. Він оформився в основних рисах, і коли ті чи ті деталі його форми де в чому різнилися від організації зверхнього стану в інших тогочасних станових державах, то, поперше, місцеві особливості щодо цього ми маємо в кожній з них, подруге, деталі організації зверхнього стану—скажімо, герби дворянських родин і т. ін., — не змінюють основного в характеристиці зверхнього стану станового суспільства: наявности певної групи, що має ряд юридичних привілеїв, скерованих на її користь.

Оформлення шляхетства, як зверхнього стану, супроводив і процес оформлення інших груп населення в групи станові. В Україні такими станами стали селянство і козацтво, що в основному відповідали селянству соціяльно-залежному, кріпакам приватних землеволодільців та селянству, залежному від держави, зобов'язаному їй службою та повинностями; опріч них, міське населення оформлюється в міщанський стан. Справжнім антиподом зверхнього стану шляхетства був стан селян-кріпаків. Станове замкнення селянства, як нижчого стану суспільства, сприяло зміцненню його соціяльної залежности.

На цьому розгляд про зверхній стан України-Гетьманщини можна вважати в основному за закінчений, дармащо деякі попередні дослідники «малоросійського дворянства» саме на цьому його здебільшого починали. Стоячи в основі на погляді, що оформлення українського шляхетства у зверхній стан сталося тільки тоді, коли воно добуло дворянські права Російської імперії, вони мусіли докладно стежити за всіма перипетіями проходження цього

---

[1]) Матеріяли акад. Н. П. Василенка, Укр. Арх. Збірник, т. І, сс. 122—124.

[2]) Д. Миллеръ, Превращеніе козац. старшины въ дворянство. К. Старина, 1897 р., № 2, с. 214.

шляхетства в російське дворянство. Це проходження зустріло цілий ряд труднощів і перешкод. В очах українського шляхетства це була справа першорядної важливости, в цім погляді за ним пішли й дослідники кінця XIX ст., дармащо до ролі козацької старшини в минулому ставилися критично.

Я в даному разі в цім розгляді процесу проходження в дворянство за ними не йду, бо в моє завдання зовсім не входить оцінювати «законність» чи «незаконність» права українського поміщицького землеволодіння бути дворянами Росії. Читач, що цікавиться складним процесом надання українському шляхетству цих дворянських прав, може знайти детальне й точне про це оповідання в праці Д. Міллера «Превращеніе казацкой старшины въ дворянство». Для моїх завдань досить буде кількох слів про цю справу.

Як відомо, дворянські права Російської імперії поширено на українське шляхетство за Катерини II, р. 1785. Це був закономірний висновок з ліквідації автономного устрою Лівобережної України. Колоніяльне поневолення України закріплялося цією ліквідацією автономних рис Гетьманщини. Оскільки Лівобережна Україна ставала органічною частиною Російської імперії, то дві «малоросійські» губернії мали набрати всіх рис адміністративного і соціяльного устрою останньої. Становий поділ їх населення був прирівняний до станового поділу населення Росії, з додатком одного стану — козацтва, що його більшість російських губерень не мала. Українське шляхетство при цьому мало пройти надто болючий для нього шлях доведення своїх дворянських прав. Оскільки, за світоглядом тодішнього дворянського суспільства, походження переважної більшости шляхетських українських родин не з лав старої шляхти, «підле», тобто низьке, то становище українського шляхетства було певний час на його погляд трохи чи не трагічне... Але жвава оборона цієї «законности» своїх «прав» на дворянство, — при чому на оборону цю був висунений і важкий арсенал наукових доказів і наукових дослідів про шляхетське походження від справжніх дідичів, старої шляхти польських часів, про шляхетне походження від вихідців-дворян з інших країн, а коли з цим не щастило, то обґрунтовувалися докази про право всього козацтва на шляхетську гідність, яке нібито визнавалося в Польщі здавна і завсіди, — приносила свої плоди. І не так це, як те, що дворянська Росія, мабуть, не мала на увазі зовсім позбавляти Україну зверхнього стану, який у цей час швидко русифікувався, призвело до «щасливого» кінця цієї справи: більшість українських поміщиків, подолавши всі перепони суворого сенатського департаменту ґерольдії, стали дворянами Російської імперії.

Коли переглядати персональні справи окремих шляхтичів, що з них кожний мав спеціяльно довести «шляхетність» свого походження та «благородний образ жизні», то враження складається трохи відмінне від попередніх дослідників. Вказівки на

походження від старої шляхти польських часів здебільшого (але далеко не в усіх) безпоказові й сумнівні; вказівки на походження від різних вихідців більш імовірні. У дослідника, який переглядав шляхетські справи в Полтавському і Чернігівському архівах, складається враження про надзвичайну відмінність цих справ і цих доказів прав на дворянство. Шляхетство південних полків у переважній більшості випадків ніяких доказів подати не може. На походження з старої шляхти або від шляхтичів-вихідців з Польщі та Білорусі воно не покликається. За єдині докази у нього правлять тільки служба предків в урядах козацької старшини чи в лавах значного товариства, та ще частіше, — оскільки й служба ця в більшості випадків була не безперервна і південний шляхтич із небагатих землевласників легко спускався в козацьку організацію, — свідоцтва 12 шляхтичів («права» яких були не в кращому стані, ніж у самого претендента) про «благородную жизнь» його. Сенат раз-у-раз відмовляв таким прохачам, — здебільшого з значкових товаришів чи з козаків, предки яких бували в значковому товаристві, — в їх претензіях.

Малюнок у полках північних — зовсім інший, і тільки до них можна застосувати матеріяли, які подають Міллер та Єфименкова. В основу своїх прав на шляхетство північні поміщики намагаються поставити своє походження від вихідців на Гетьманщину з польської Білорусі. Вказівки на старе шляхетство в багатьох випадках документами не підперті, і це давало привід попереднім дослідникам в них не вірити. Безперечно, що в певній кількості випадків це були правильні вказівки, але в багатьох випадках певна частина старої шляхти, яка залишалася в Україні-Гетьманщині після козацького повстання, могла свої документи загубити. Дослідники з сумнівом поставилися й до численних вказівок стародубської та чернігівської шляхти на виїзд своїх предків-шляхтичів з Білорусі. На доказ цих своїх тверджень претенденти на російське дворянство раз-у-раз подають документи від сеймиків і шляхетських представників повітів Мозирського, Могилівського та інших, в яких засвідчується, що дана особа справді походить від шляхти даного повіту, має тут родичів-шляхтичів одного з собою прізвища і що предок її виїхав звідти в Україну. В окремих випадках такі постанови могли справді купляти українські поміщики, які цим важливим для дворянської Росії доказом хотіли підперти свої дворянські права. Загалом же їх відкидати ніяк не можна, бо не треба забувати справді інтенсивної еміґрації з Білорусі на Гетьманщину: сюди просувалися і білоруський селянин, бажаючи в XVII ст. полегшити своє становище життям у «слободах» нових поміщиків на Гетьманщині, де певний час тягар панщини був безперечно легший, ніж у «законних», старих поміщиків на Білорусі; сюди поруч селянина дуже часто йшов і шляхтич. Численні кадри такого збіднілого шляхетства, колишніх поміщиків, що

поступово сходили на становище селянина — принаймні в клясовому значенні — шукали виходу на суміжні землі Гетьманщини. Здебільшого й вони і селяни, вийшовши, залишалися на цих суміжних з Білоруссю територіях, де могли провадити господарство в звичних умовах лісу. Такий шляхтич здобував від полковника кілька хат підданих, або «скупляв» їх, чи набував ще іншими засобами, і, здобувши ранґу значкового товариша, відчував себе в далеко кращих умовах, ніж давніше. Такі випадки, як говорять про це документи Чернігівського архіву, були не рідкі.

Моя ця льокальна коректива не вносить зміни в загальний малюнок заворушення і хвилювання шляхетського люду, його кроків, щоб здобути собі вимріяні привілеї дворянської Росії. Шлях через департамент ґерольдії був не з легких; зокрема ж скрутно прийшлося військовим і значковим товаришам. Адже департамент ґерольдії, який спочатку приймав їх у дворянство, на початку XIX ст. — а справи тяглися роками — взяв іншу лінію. Отже, в справі Ярмакових р. 1809 департамент ґерольдії відмовив у праві на дворянство, хоч батько й дід їх були значкові товариші, а прадід — військовий товариш. В ухвалі сказано, що ґерольдія «не нашла узаконеній, чтобъ значковые товарищи состояли наравнѣ съ служащими въ дѣйствительной военной службѣ офицерами, коимъ только дворянскою грамотою предоставлено право военного дворянства» [1]). Погляд ґерольдії виходив з російських порядків, що надто довго вже не знали ленної служби з землі нечиновного дворянства. Довелося нащадкам українських військових і значкових товаришів пережити ряд турбот і хвилювань, цілий ряд років тяглася суперечка з ґерольдією, аж поки указ 20 березня 1835 року не вирішив остаточно довгу суперечку. Серед тих осіб, які мають право на дворянський стан, указ назвав бунчукових та військових товаришів; значкові ж товариші так цього права й не здобули [2]).

Це був великий удар по дрібномаєткових українських панах та підпанках. Адже це виводило їх за межі всіх численних привілеїв російської дворянської верстви; зокрема, оскільки закон Російської імперії в цей час фіксував право на володіння селянами-кріпаками тільки за представниками стану «благородного дворянства», це був найдошкульніший удар по тих підпанках, які кріпаків мали і тепер ризикували їх утратити. Указ 1835 року вивів за межі зверхнього стану, — бо на Гетьманщині значкові товариші в ці межі входили — не малу кількість родин. Адже значкового товариства було — пригадаймо компут 1763 р. — понад 700 родин. У XIX ст. кожна така родина мала дати таку кількість нащадків, що, очевидно, багато перевищувала її склад

---

[1]) Д. Миллеръ, Превр. коз. старшины въ дворянство, К. Старина, 1897 р. № 4, с. 8.

[2]) Там же, с. 47.

у XVIII ст. і, коли ми візьмемо на увагу, що великій кількості значкового товариства та їх нащадків вдалося таки пройти до дворянського стану в перші роки через неусталену ще щодо них практику департаменту ґерольдії, в дальші роки — через вислугу дворянських прав на урядовій службі, то й з цим зауваженням ми мусимо вважати кількість неприйнятих за чималу і кадри їх за численні.

Дальша доля цих не прийнятих до дворянства мусіла піти відмінними шляхами, ніж у нових російських дворян з малоросів, бо соціяльна перегородка мусіла чимало важити для них, зокрема в першій половині XIX ст. Ці шари мусіли дати чималі кадри в кола різночинців-службової інтеліґенції, в кола духівництва. Деяка їх частина могла бути приписаною до козацького стану.

IX

Література питання. Погляди шляхетської історіографії. Погляди М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Модзалевського, О. Грушевського. Праці Д. Міллера та О. Єфименкової. Погляди В. Мякотіна. Погляд на знатне військове товариство М. Слабченка та полеміка його з М. Василенком.

Питання про історію української козацької старшини порушував кожний з істориків України, бо зверхня верства, що очолювала політичне життя країни, вже цим одним ставала в центр історичних подій та процесів. Я в даному нарисі, присвяченому літературі питання, свідомо обмежу свою тему, розглянувши тільки проблему, як попередня історіографія оцінювала і як вона характеризувала шляхетську організацію знатного військового товариства.

Почнемо з старої — кінця XVIII і початку XIX століття — дворянської історіографії, при чому, — не претендуючи на повноту, — візьмемо характеристичні висловлення з цього питання тих представників тогочасного шляхетства, які могли йти по свіжих слідах, коли не згадувати з власної пам'яти, нашого інституту.

Василь Полетика, син відомого Гр. Полетики — оборонця прав українських поміщиків, але також і прав України, на Катерининській комісії, сам маршал дворянства Роменського повіту, в кінці XVIII ст. склав «Записку о началѣ, происхожденіи и достоинствѣ Малороссійского дворянства». Питання про форму організації українського шляхетства в XVIII ст. Вас. Полетика мусів знати всебічно. Як же він пише про неї? «Бунчуковые, войсковые и значковые товарищи, — каже він, — составляли, такъ сказать, особливое въ Малороссійскомъ войскѣ рыцарское сословіе. Происходя изъ благородныхъ и будучи произведены въ чины сіи изъ заслуженныхъ людей, они всегда наряжаемы были на военную службу. Первые считались между военными первыми по полковникѣ и, служа въ походахъ въ вѣдомствѣ генерального бунчучного полками — на штабъ офицерскихъ, а которые сотнями —

на сотничьихъ мѣстахъ бывъ поставлены въ табели о малороссійскихъ чинахъ, составленной гетманомъ графомъ Разумовскимъ въ 1756 году и представленной на Высочайшее утвержденіе, выше сотниковъ и состоявъ въ непосредственномъ самого гетмана и генеральной старшины вѣдѣніи. Оба сіи чины не были подчинены полковникамъ, третіе жъ изъ нихъ были первыми чиновниками въ сотняхъ подъ сотниками и несли въ строю при полковникѣ прапоръ»[1]).

У цій характеристиці автор починає з правильної загальної оцінки інституту знатного товариства як «рыцарского сословія», при чому тут він правдиво відбиває і характер його, як «сословія», як стану, як станової організації, і, з другого боку, в означенні цього стану «рыцарскимъ» підкреслює його службовий характер. Але далі, — відзначивши «благородне» походження членів цієї станової організації — автор збивається на деталі його ранґового становища. У цім в ньому зрадив себе член зверхнього стану дворянської Росії XVIII ст. — де «табель о рангахъ» визначала надто багато в оцінці того чи того чину. Як же краще було підкреслити впливове становище знатного товариства, як не порівнявши його чинів з іншими чинами української адміністрації, як не зазначивши, що це також було «скріплене» «въ табели о малороссійскихъ чинахъ», коли не затвердженій офіційно, то принаймні «представленной на Высочайшее утвержденіе»? З погляду своїх станових позицій Вас. Полетика — сам нащадок значкових товаришів XVIII ст.[2]) — цілком промовисто для своїх сучасників довів високе положення своїх і їхніх предків.

У питанні про знатне військове товариство, як про «рыцерский стан», з В. Полетикою згодний і депутат від чернігівського дворянства Т. Калинський, який у своїй записці р. 1805 з доказами про дворянські права українських поміщиків зближає військових товаришів з «дѣтьми боярскими» Московської Росії. Калинський, безперечно, мав рацію в такім порівнянні, бо і «дѣти боярскіе» Росії і знатне військове товариство України-Гетьманщини поза всіма рисами відмін і різних відтінків у суті своїй аналогічні інститути організації зверхнього стану. Такий погляд Т. Калинського і відповідна думка В. Полетики свідчать, що в близький час по ліквідації організації шляхетського стану в Україні ще пам'ятали про її основний характер, щоправда, затемнюючи її рисами зовнішнього становища, на яких робить наголос В. Полетика.

Інший характер мають визначення знатного товариства у Шафонського. Для Шафонського центр питання в службах, що їх виконують знатні товариші. Про бунчукових, — Шафонський пише окремо про кожний розряд товаришів, — в «Топографическомъ описаніи Черниг. намѣстничества» сказано, що цей розряд

---

[1]) К. Старина, 1893 р. № 1, с. 12.
[2]) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібр., № П. 359.

встановив Мазепа. До цього були розряди знатного військового і знатного полку товариства; з останніх — справедливо вказує Шафонський — пізніше оформилося значкове товариство. Бунчукові товариші «во время походовъ должны были безотлучно быть при гетманѣ, при его корогвѣ и бунчукахъ подъ предводительствомъ Генерального Хоружого и Генерального Бунчучного, а въ мирное время или дома жили, или при Гетманѣ попеременно находились, и поручаемые отъ него дѣла и Коммисіи исправляли». За Мазепи вони були нібито нижчі за військових товаришів, але згодом вони «предпочтены были Войсковымъ товарищамъ, и имя и чинъ Знатного Войскового Товарища вовсе исчезло. До учрежденія Подкоморскихъ судовъ они по Полковникѣ, а по учреждении оныхъ по Подкоморомъ первые считались; они никакой не имѣли опредѣленной должности, а при нужномъ случаѣ къ военнымъ и гражданскимъ дѣламъ употребляемы были: за отсутствіемъ Полковника командовали полками и предсѣдали въ полковыхъ Канцеляріяхъ; въ Гражданскихъ дѣлахъ присутствовали въ Генеральномъ Судѣ и въ особыхъ Комиссіяхъ... Они въ сіи чины производились и зависѣли отъ одного Гетмана или отъ того, кто на его мѣстѣ управляетъ; также и отъ Малороссійской Коллегіи къ разнымъ дѣламъ наряжаемы были. Когда были безъ должности, то проживали въ своихъ домахъ; жалованья имъ не было никакого, и служили всегда на собственномъ своемъ содержаніи»[1]).

В такому ж стилі каже Шафонський і про військових та значкових товаришів. Про перших каже, що цей чин «не имѣлъ никакой опредѣленной должности, а по разнымъ военнымъ и гражданскимъ должностямъ употребляемъ былъ», і говорить про порядок їх призначення[2]). Про значкових товаришів так само[3]).

Легко зрозуміти, що для службовця-різночинця в дворянському чиновному суспільстві, яким був Шафонський, найважливіше питання про службу, про порядок призначення, про відомства, від яких залежали ті чи ті урядовці; отож і Шафонський звернув увагу найбільше на цю сторону в організації знатного товариства, одягши їх у мундири сучасних йому урядовців і затемнивши цим справжній характер служби знатного товариства.

Історіографія XIX ст. нового з'ясування в питання про організацію шляхетського стану в Україні сливе не внесла, навіть крок назад був зроблений проти поглядів В. Полетики та Т. Калинського, які, ми бачили, ще дещо пам'ятали про справжній характер цієї організації. М. Костомаров, як відомо, сливе не вивчав питань внутрішнього устрою Гетьманщини, — його цікавили більше обставини зовнішніх подій. Про організацію українського

[1]) Черниг. намѣстничества топогр. описаніе, т. I, сс. 111—113, 1851 р.
[2]) Там же, с. 117.
[3]) Там же.

шляхетства ми у нього не знайдемо спеціяльної характеристики. Кілька слів присвятив він лише бунчуковому товариству, кажучи про гетьманство Мазепи. «Це звання (бунчукового товариша. Л. О.) — писав Костомаров — нещодавно було встановлене гетьманом Мазепою, що, на свій погляд, надавав його дітям, які належали до чиновних родин»[1]). Ця думка надто сумарна, щоб з нею полемізувати.

Можна пошкодувати, що П. Куліш не писав про організацію шляхетського стану. Він, — сам нащадок підпанків XVII і XVIII ст. ст., — зате подав цікаву постать значного товариша в художньому творі (Черевань у «Чорній Раді»).

О. М. Лазаревський питаннями устрою Гетьманщини, устрою політичного та державного і устрою соціяльного, спеціяльно також не цікавився, принаймні не ставив проблеми про характер їх форми. Про знатне товариство у Лазаревського знайдемо тільки ляпідарні згадки, які жадною мірою не порушують питання в його повнім обсязі. Він пише про гетьманство Мазепи, що «становище, в яке стала старшина до народу за Мазепи, виключало вже можливість вільного обрання на вищі у «Війську» уряди; цю старшину, як сказано, призначав сам Мазепа, а діти цієї старшини в силу самого свого походження ставали в ряди привілейованих бунчукових товаришів. Зрада Мазепи піднесла значення старшини ще більше... Отже, освіта разом з владою, при наявності повного матеріяльного добробуту, остаточно відокремили старшину від народу[2]). Щодо знатного товариства Лазаревський тут ніби кидає натяк про його становий характер, бо підкреслює спадковість його прав, але думку цю зразу ж перериває.

Кілька разів Лазаревський згадував за значкове товариство, але також коротко й сумарно, бо спеціяльно цим питанням не цікавився. Він писав: «значковими товаришами звалися ті ж рядові козаки, тільки заможніші, які, бажаючи відокремитися від маси, вказували, що вони несуть службу при сотенному знаку, як несуть свою службу бунчукові товариші коло гетьманського бунчука (коли перекласти рангу значкового товариша на сучасне розуміння, то це буде якийнебудь унтерофіцер)»[3]). Цю думку про низьке становище значкового товариства він і далі повторює, не настоюючи, однак, уже на помилковім погляді, що значкові «несли службу при сотенному знаку». Отже, кажучи про нащадків лубенського полкового судді Мартина Мартоса, Лазаревський зауважує, що «син судді — Михайло ще був бунчуковий товариш, але внук Федір був уже тільки військовий товариш, правнук Роман — тільки значковий товариш, тобто той же рядовий козак,

---

[1]) Мазепа и мазепинцы, с. 174, СПБ. 1885.

[2]) Замѣч. на истор. моногр. Д. Миллера о малор. дворянствѣ и о статутовыхъ судахъ, с. 16.

[3]) Конотопець, «Генеалогическій самообманъ», К. Старина, 1883 р. № 3, сс. 533—534.

тільки письменний і, крім того, такий, що залучив до себе дві-три родини підсусідків»[1]). Про мглинського сотника Журавського Лазаревський каже: «Журавський походив, як це зазначено в його «формулярѣ» 1779 р., з значкових товаришів, тобто попросту з рядового козацтва»[2]). Про синів сотника Шендюка з Дівицької сотні Ніженського полку автор пише, що вони «були тільки значкові товариші, а ці ранґи вказують, що це були люди бідні»[3]). В основі визначення у нього — тільки більша чи менша заможність, тобто критерій доволі не виразний. Справді значкові товариші, більшість з яких мали кріпаків, належали до поміщицької верстви і стояли ближче до неї, входячи за Гетьманщини до зверхнього стану країни, ніж до рядового козацтва.

Для того, щоб вияснити, що внесла в зрозуміння і з'ясування організації зверхнього стану в Україні-Гетьманщині попередня наука, наведу ще висловлення В. Модзалевського. Про бунчукове товариство він пише, що «певних обов'язків бунчукові товариші не мали, а виконували різні доручення гетьмана; звання це було тільки почесне і привілей його був лише в тому, що бунчукові товариші були вільні від сотенного та полкового судів і справи їх та за скаргами на них розглядалися тільки в Генеральному Суді... Отже, бунчукові товариші були незалежні від влади полковника. З бігом часу (коло половини XVIII ст.) розуміння про бунчукового товариша змінилося і із звання обернулося на чин, в який призначав гетьман як полкових старшин менших ранґ, так і інших чинів (військові товариші), і з цього часу бунчукові товариші, зберігши за собою привілей підсудности Генеральному Судові, були за жительством розподілені по полках і тим поставлені в повну залежність від полковника, хоч офіційно були в розпорядженні Генеральної Канцелярії»[4]). Про військових товаришів Модзалевський каже: «Військовим чи знатним військовим товаришем у XVII ст. звалися звичайно рядові козаки, чи товариші такого то полку, при чому слово «знатний» долучалося до тих, що були відомі своєю службою; в цьому розумінні деякі з козаків звалися і «славетными панами». Коло половини XVIII ст. і це звання було обернене на чин, в який призначав гетьман значкових товаришів і військових канцеляристів, тобто канцеляристів, які служили в Генеральній Канцелярії. Як і бунчукові товариші, військові були поділені по полках і були в певнім віданні полковника»[5]). Про значкових товаришів автор каже в тім же роді. Це були «заслужені козаки». З'явилася ця ранґа за часів Скоропадського. Указ 1734 р. визначив, що в кожному

---

[1]) Иванъ Романовичъ Мартосъ, К. Старина, 1895 р. № 10, с. 48.

[2]) Опис. стар. Малороссіи., т. II, с. 98.

[3]) Там же, с. 108.

[4]) Очерки сотень, вошедш. въ составъ Лохвицк. уѣзда., с. 231.

[5]) Там же.

полку було по 50 значкових. Коло половини XVIII ст. це звання стало чином[1]).

Ці формальні й поверхові визначення Модзалевського мало дають для з'ясування положення знатного товариства, і до того ж в них є цілий ряд прямих помилок, більше, ніж у його попередників (прим., залежність бунчукового і військового товариства від полковника, 50 значкових у кожному полку, встановлення значкового товариства при Скоропадському, а не давніше, і ін.). Про значкове товариство цей автор писав ще в нотатці, що з'явилася вже 1918 р., в часі гетьманату на Україні, — та тут він виправив тільки свою попередню помилку, сказавши, що існували значкові товариші і до гетьманування Ів. Скоропадського і що обов'язком їх було «пильнувати значка полкового»[2]).

Таку саму картину ми бачимо і в проф. Ол. Грушевського, який писав про знатне товариство р. 1926 в замітці «З побуту старшини XVIII ст.»[3]). Частина замітки говорить про форму організації знатного товариства, але містить не мало помилок. Отже, починається вона з того твердження, що «старшина, яка мала маєтки в певній сотні, служила під сотенним бунчуком, ішла на війну разом із сотнею. Полковник міг певних осіб зі складу визначних фамілій перевести під свій бунчук...» Уже цей початок містить у собі ряд помилок; до них належать і згадки про бунчуки в сотнях та полках і вказівка на старшину, яка в похід іде під тим «сотенним бунчуком». Справді ж ніякої старшини з сотнею не йшло (опріч сотенного командування), а йшов тут тільки загал козацтва, від якого старанно відокремлювалися навіть не надто блискучі значкові товариші. Знатне товариство проф. Грушевський справедливо вважає за рід служби, але зовсім не бачить тих сторін у його організації, які надавали йому передусім характеру станової групи. Службу поміщика з свого маєтку О. Грушевський ототожнює з порядками служби в пізнішій державі, підкреслюючи тільки такі її риси, як те, що за цю службу могли йти «нагороди і певні вислуги», що могли рахувати роки служби для цих вислуг тощо.

Тепер окремо спинимося на спеціяльних працях Д. П. Міллера «Превращеніе казацкой старшины въ дворянство»[4]) та О. Єфименкової «Малорусское дворянство и его судьба»[5]). Праця Д. Міллера починається з данини російським народницьким поглядам порівнянням козацької старшини з «чумазымъ», який у 90-х р.р. XIX ст. спішними темпами завойовував собі економічні позиції в Російській імперії. Порівняння це нічого не дало авторові, бо воно суто формальне і неправильне, бо каже за явища в принципі цілком різного змісту. Зміст багатої на матеріял

[1]) Очерки сотень, вошедш. въ составъ Лохвицк. уѣзда, сс. 231—232.
[2]) До історії козацької служби. Наше минуле. 1918 р. № 1, сс. 171—172.
[3]) Наук. збірник за рік 1926, сс. 130—131.
[4]) Кіевск. Старина, 1897 р. №№ 1—4.
[5]) В. Европы, 1891 р. № 9; Ю. Русь, т. I.

розвідки Д. Міллера — в дбайливому стеженні за всіма деталями здобуття українським шляхетством російських дворянських прав. При цьому автор, ставлячися взагалі неґативно до поміщицької кляси, з насмішкою доводить «безпідставність» її претенсій на «почесне звання дворянства».

У попередніх сторінках, які дають короткий вступ до основного завдання Д. Міллера — опису всіх перипетій у боротьбі українського поміщика за російське дворянство, автор вказує, що з України 1648 р. була «свого роду демократична республіка, при якій існування шляхти, як стану, що мав окремі привілеї та переваги, стало незручним»[1]). Демократичною республікою сучасного зразка Україна середини XVII ст., звичайно, не була.

Жадної характеристики причин політичного й економічного порядку відродження старих кріпосницьких відносин на Гетьманщині автор не дає. За його словами «процес ішов швидко. Потроху козацькі начальники, що відокремилися були з-поміж простого козацтва, привласнювали собі права справжньої шляхти»[2]). Далі автор іде тільки шляхом досліду оформлення українського шляхетства в дворянський стан. У цім досліді—безперечні впливи невижитих поглядів російського великодержавницького ґатунку. Отже, автор каже тільки про станові «претенсії» українського поміщицтва у XVIII ст.[3]), не розуміючи, що давно вже почалося їх здійснення. Для Д. Міллера це не так, для нього справа тільки у визнанні, що українське шляхетство могло «привласнювати собі права справжньої шляхти», що воно «могло досягти трохи не всіх тих прав, що їх мало справжнє шляхетство»[4]). Але визнати, що існував, таким чином, зверхній стан в Україні, Д. Міллер не наважується. Така думка просто не постає в його голові, бо ж для того, щоб здобути шляхетські права, треба було «здобути формальне визнання своїх шляхетських прав з боку зверхньої влади»[5]). Станова межа для автора «не могла постати сама собою, без спеціяльного розпорядження зверху»[6]). Виходів в української шляхти було тільки два — «чи повернутися до справжньої шляхти з усіма її політичними правами (тут автор має на увазі польське шляхетство. Л. О.), чи стати російським дворянством»[7]). Настрій українсько-російського службового інтеліґента тут цілком затемнив Міллерові справжній малюнок історичної дійсности, в якій українське шляхетство XVIII ст. мало цілий ряд станових привілеїв.

Спеціяльну увагу автор приділяє питанню про те, що права

---

1) К. Старина, 1897 р. № 1, с. 1.
2) Там же, с. 5.
3) Там же, с. 6.
4) Там же, с. 11.
5) Там же, с. 6.
6) Там же, с. 11.
7) Там же.

шляхетства були ширші за права дворянства і що «стан російського дворянина» не «був особливо принадний для осіб, що користалися з шляхетських прав» [1]). Для доказу цього автор наводить рацеї шляхетських трибунів України кінця XVIII ст. та істориків шляхетства, які доводили на підставі Литовського Статуту безмежну широчінь шляхетських привілеїв. Але коректива до цього— історична дійсність—свідчить за те, що привілеї українського шляхетства були вужчі. А до того Д. Міллер зовсім забуває про залежне становище України: саме воно спричинювало спроби шляхетства йти в дворянство Росії.

В цілому про працю Д. Міллера треба сказати, що вона цікава своїми матеріялами, вона не містить грубих, від незнайомства з актами, помилок попередньої української історіографії, вона інтересно розкриває деякі шляхетські підроблення та хитрощі в погоні за дворянством Росії. Але разом з тим її політичні настановлення не дали авторові можливости схарактеризувати справжній стан речей не в усій його актовій повноті, а в усій його дійсній суті; її політичні настановлення призвели до того, що тепер праця вже цікавіша своїми матеріялами, а не висновками, до яких не треба робити й коректив, бо доводиться їх тільки відкинути.

О. Єфименкова починає свою роботу з вказівки, що «великий переворот 1648 р. зніс, можна сказати, південно-руське дворянство з лиця малоруської землі, тобто Лівобережної України» [2]). Відбулася революція, «нарід міг здійснити свій ідеал громадського добробуту» [3]). Що ж це за «ідеал», тобто, на іншу мову перекладаючи, яка була мета повсталого козацтва і селянства? Авторка каже: «це був простий і натуральний ідеал кожного покріпаченого: вільна праця на вільній землі» [4]). Погляд цілком правильний. Але далі авторка починає малювати образ політично-соціяльного устрою ранніх часів Гетьманщини, образ, що цілком відповідав і радикально-демократичним ідеалам її самої, але з дійсним станом речей мав мало спільного. Влада, адміністрація, суд — «все було зорганізоване за військовим типом на демократичній основі: за джерело влади був нарід, і тому всюди, де тільки можливо, панувало виборне начало». Далі авторка сама швидко затушковує свій малюнок повноти «демократичних свобід» в Україні XVII ст. оповіданням про повноту її ліквідації. Ліквідувало їх нове дворянство. О. Єфименкова рішуче вказує — хоч доводами цього й не підпирає — що «стара шляхта зосталася збоку, і процес новоутворення дворянського стану пішов так, ніби її зовсім не було» [5]). Українське шляхетство мало зовсім інше і при тому тільки одне походження: «нове малоруське дво-

1) К. Стар., 1897 р. № 1, с. 12.
2) Южная Русь, т. I, с. 145.
3) Там же, с. 146.
4) Там же.
5) Цит. Пр., с. 146.

рянство все цілком постало з військового уряду, спочатку тільки виборного, потім і призначеного»[1]). Уряд в руках козацької старшини, тобто політична влада в руках нового кандидата на поміщика, і змінив початковий демократичний лад: «коли малоруському народові, волею історичної долі, не вдалося утримати початкову демократичну рівність, то розкласти цю рівність мусів уряд»[2]). Тут по суті відтінок ще інший: що тільки завдяки урядові здобували економічні й соціяльні переваги нові поміщики, відтінок, який авторка і далі підкреслює: «уряд, з усіма пов'язаними з ним, справді чималими перевагами, був центром усіх зазіхань, і багато витрачалося енергії для прокладання до цього центру чи прямого шляху, чи кривих обхідних стежок»[3]). Надто рішуче підкреслення значення уряду, як джерела персонального збагачення, значить, підкреслення рішучої ролі за зловживаннями, а не за політичною боротьбою і економічними процесами, затьмарює загальний малюнок.

Авторка, проте, вказує, що далі «край втихомирився, і громадські елементи осідали, кристалізуючися» — «зверху козацької маси піднісся шар «можнѣйшаго» козацтва». Це було — каже О. Єфименкова — так зване «знатне військове товариство» — проміжний шар поміж масою і військовим урядом: одним боком своїм він зливався з рядовим козацтвом, другим — з козацькою старшиною»[4]). Останнє — хибне, бо знатне товариство і носії державних урядів, які з цього знатного товариства виходили, є представники однієї верстви. Отже, сама авторка каже, що «знатне військове товариство було ніби резерва, з якої постійно виходили особи, що посідали уряди, і куди вони знов поверталися, коли залишали свої посади»[5]). Коли так, то наявність певної верстви є очевидна. «Що знатне військове товариство, — продовжує О. Єфименкова, — мало великий вплив на загальний хід справ — це безперечно, але чи оформлювався чимнебудь оцей вплив — нам невідомо»[6]). Тим часом оформлювався — участю знатного товариства в такім органі влади, як рада старшини, і сумою всіх привілеїв, що їх мала нова кляса поміщиків, оформлюючися у зверхній стан. Останнього в організації знатного товариства О. Єфименкова не помітила, а тим часом це ж основне в цій формі станової організації.

Єфименкова раз-у-раз вказує на зловживання нового панства в експлуатації підданих. Отже, весь шлях нового поміщика насичений «пристрасною, хижацьки-безсоромною гонитвою за наживою і за землею, землею, землею. Тяжко запідозрити в цих лицарях кишені і кулька дідів Івана Івановича з Іваном

[1]) Цит. Пр., с. 151.
[2]) Там же, с. 154.
[3]) Там же, с. 155.
[4]) Там же, с. 153.
[5]) Там же.
[6]) Там же.

Никифоровичем, чи безсмертного Опанаса Івановича зі своєю Пульхерією Іванівною, чи прадідів теперішнього малоруського пана чи полупанка, в яких підприємливість в усякому разі не творить занадто помітної риси»[1]... «Малоруське панство виросло на всіляких зловживаннях своєю владою та положенням. Ґвалт, загарбання, обман, здирство, хабарництво — ось зміст того чарівного казана, що в ньому перекипала щасливіша частина козацтва, перетворюючись на дворянство»[2] «Непринадний вигляд куркуля й мироїда має цей пан...»[3] Для О. Єфименкової ясно, що, звичайно, вираз «нарід сам підставив шию» не зовсім точний: певніше сказати, він сам у своїй пасивності не помітив, як панство потроху втягнуло його в ярмо»[4]

Кінчає О. Єфименкова коротким оглядом процесу переходу українського шляхетства в російське дворянство. Данина великодержавницькій концепції, що «справжній», «законний» зверхній стан може бути тільки за санкцією «законної» влади російського імператора, позначається й на її праці. Отже, «малоруське панство забезпечило себе землею; забезпечило себе примусовою працею. Таким чином були наявні ті соціяльні умови, що на них базуються дворянські привілеї. І проте воно все ще не було дворянством. Російський уряд, що один міг дати свою зверхню санкцію факту, власне мусів би дати, бо цей факт вже існував у повній гармонії з усім державним та громадським устроєм, однак уперто продовжував вбачати в малоруському панстві просту козацьку старшину, не гідну стати поряд з шляхетним дворянством»[5]. Дослідниця не наважилася розвинути свою думку, що промайнула у визнанні того, що «цей факт вже існував».

Кажучи про «народницькі» досліди про українських поміщиків, не можна, певна річ, обминути праць В. Мякотіна. Не характеризуючи їх загалом, я спинюся на безпосередньо цікавому для мене питанні про станову організацію шляхетства. Щодо цього про праці Мякотіна можна сказати мало. До верстви значного козацтва, гадає він, «увійшли, передусім, старі козацькі родини, що виділялися й давніше своїм економічним добробутом і своїм впливом у війську. Далі до них приєднався шерег родин і осіб, що так чи так висунулися під час довгих воєн, які супроводили відокремлення Малоросії від Польщі, чи набувши в цих війнах чималі майнові засоби чи зумівши зробити більш-менш важливі послуги «війську запорозькому». Сюди увійшли в своїй більшості рештки державницької шляхти, які залишилися в країні, і деякі з колишніх «земянъ». Усі ці елементи, близькі один до одного своїм господарським становищем,

[1]) Цит. Пр., с. 156.
[2]) Там же, с. 162.
[3]) Там же.
[4]) Там же, с. 167.
[5]) Там же, с. 176.

стали ніби окремим, вищим розрядом козацтва. Але цей розряд і сам найменше був замкненою групою. За самими умовами свого початку він мав змінливий і плинний склад, постійно віддаючи своїх членів іншим громадським групам і беручи від них до себе нові елементи. Жадні правні визначення не відмежовували його від решти козацької маси, і виділявся він з останньої тільки побутовими умовами» [1]). Ці визначення В. Мякотіна свідчать про його обізнаність з актовими джерелами й про правильне в деталях уявлення про характер груп, що увійшли до значкового військового товариства. Це не супроводиться правильністю оцінки цього шару, як закономірного наслідку ліквідації козацько-селянського повстання, а в характеристиці його як групи тільки з побутовими відмінами зникає єдино-правильна постава питання, яка мусить бачити тут початок одного з станів, у які тогочасне суспільство оформлювалося.

В іншому місці В. Мякотін знов підкреслює цей свій помилковий погляд, кажучи про шар знатного товариства, як про «коло, жадними зовнішніми межами не відокремлене від шерегового козацтва і виділюване від нього тільки своєю більшою заможністю та більшим значенням по службі, що звідси випливало» [2]). Ті ж дві помилки і тут: 1 — справа не в заможності, а в іншім соціяльнім положенні; 2 — шерег привілеїв починав виділяти знатне товариство в окремий стан. Тільки для XVIII ст. готовий визнати В. Мякотін за знатним товариством характер групи «щільнішої та постійнішої, відокремленої від маси населення, в тому числі й від рядового козацтва, не тільки умовами свого господарського побуту, але й деякими правовими межами»[3]). Але в такому разі це — зверхній стан тогочасного суспільства. Окрема помилка В. Мякотіна, яка випливає з його загального незрозуміння знатного товариства, як організації зверхнього стану, є його погляд на значкове товариство, як на «нижчих агентів полкової влади, що виконували за її дорученням головним чином суто виконавчі функції» [4]).

Погляди акад. М. Слабченка на станову організацію українського шляхетства ми знаходимо в різних працях, насамперед — у першій монографії його про «Малорусскій полкъ». Тут ми у М. Слабченка читаємо: «Доконав гетьманську владу і намагання зцентралізувати управління на Україні також швидкий розвиток шляхетства, особливо бунчукового товариства. Якінебудь два десятки бунчукових при Скоропадському за 25—30 років виросли до чималого числа 260. Розкидані по полках бунчукові товариші стали сперечатися за владу з полковниками. Гетьмани визнали їх першими після полковника людьми на полковій території.

---

[1]) Очерки соц. исторіи Украины, т. I, в. 1, с. 96. Прага 1924.
[2]) Таж же, т. I, в. II, с. 14, Прага 1926.
[3]) Там же, т. I, в. III, с. 29.
[4]) Там же, с. 27.

І справді. Ми їх часто бачимо заступниками полковників у керівництві адміністративному та військовому. Бунчукові ж ставали і війтами по містах, і скорочували й без того скорочене самоврядування міських громад. Бунчукові в своїх руках тримали величезні багатства, яких не мали гетьмани, і при тому були вільні від несення повинностей. До влади вони не були покликані і мали велику силу. Вони відтиснули полковників, але й самі не стали на їх місце. Вони знеособили гетьмана, але не створили з свого оточення солідарної, компактної групи, яка б могла відстояти державні права рідної землі. Бунчукові при всьому своєму багатстві і силі не являли навіть того, чим була шляхта початку розподілів королівства. Повна відрізненість, відкрита ворожнеча панувала навіть поміж родичами і переривалася раз-у-раз такими дикими випадами, що не могли викликати пошану захожих елементів — російських чиновних людей. Бунчукове товариство несло Україні руйнуючу місію і підготувало реформи Розумовського і перехід до загальноімперського управління»[1]).

Про ці погляди треба сказати, що вони мають великі помилки трохи чи не в кожному реченні. Отже, неясно зовсім, звідки винайшов автор ті жахливі суперечки бунчукових з полковниками. Напад бунчукових на самоврядування міст виведений М. Слабченком з одного випадку призначення владою Гетьманщини на війта бунчукового товариша. Що бунчукові мали більші маєтності, ніж гетьмани — це перебільшення, а те, що вони не несли повинностей — неправильно; адже службу з маєтности вони несли, а про пільги треба говорити податкові, а не службові. Що значить оцей вираз: «до влади вони не були покликані і мали велику силу», — сказати тяжко, бо дві думки одна одній суперечать. На ділі знатне товариство мало велику силу і як учасник влади, учасник ради старшини. Чим саме «знеособило гетьмана» бунчукове товариство, автор не розшифровує.

Між іншим і про значкових товаришів М. Слабченко писав у такому ж стилі — «міцний удар сотникам і їх самостійному становищу був нанесений... встановленням окремої підкляси — значкових товаришів»[2]). І тут ми не знайдемо пояснення — чим зашкодили значкові самостійності сотників.

«Малорусскій полкъ» М. Слабченка викликав полеміку з боку М. Василенка. Відомий знавець історії Гетьманщини, майбутній академік М. Василенко писав про «легкий» підхід М. Слабченка до історичних джерел, про безпідставність його висновків і оцінював книгу як ненауковий твір. Про цитоване в мене місце з М. Слабченка за бунчукове товариство М. Василенко писав: «Розпалена фантазія д. Слабченка зробила з бунчукових товаришів якихось страшних демонів. У дійсності це були досить смирні люди, котрі підлягали гетьманам, котрих гетьмани або уряди геть-

---

[1]) Малор. полкъ, с. 58.
[2]) Там же, с. 120.

манів посилали частенько розслідувати про деякі, між іншим і межові, справи»[1]). М. Слабченко відповідав на цю критику. Не лишив він без відповіді й даного місця. Він казав: «Шляхетство й особливо частина його — бунчукове товариство, як се установлено було Ол. М. Лазаревським, а потім підтримано й іншими, захопило в свої руки багатства, а з ними й владу, з чим не може згодитися д. Василенко, який називає бунчукових досить смирними людьми, між тим, як ті смирні люди, захопивши в свої руки уряди, продиктували, напр., самому Мазепі розрив з Москвою, що доказано проф. Грушевським, продали Многогрішного і Самойловича, видвигнули Полуботка й т. д., примусивши нарід співати «Ой горе-біда, не Гетьманщина»[2]).

У своїй відповіді на цю відповідь М. Слабченка М. Василенко мусів сконстатувати, що полеміка провадиться на різні теми: він говорить про бунчукових товаришів, як таких, а Слабченко каже про старшину взагалі: «З приводу бунчукового товариства скажу, — писав він, — що коли д. Слабченко говорить про нього, то мішає з старшиною взагалі. В «юридичній» праці треба держатися строго термінології. Д. Слабченко пише, що бунчукове товариство звалило й Самойловича й Многогрішного. Для мене з цього ясно, що д. Слабченко про бунчукових говорить не на підставі фактів. Найраніший універсал, що торкається бунчукових, поданий Лазаревським у статті про Левенців, належить до часів Самойловича (1685). Коли ж бунчукові існували й раніше, при Многогрішнім (на це натякає універсал Самойловича 1685 р.), то ніяких вказівок на те, щоб вони мали якийсь політичний вплив, нема. Се теж фантазія д. Слабченка, а не науковий висновок. Коли б бунчукові товариші мали силу і були б численні в XVIII столітті, універсали про них не були б так випадкові»[3]).

Полеміка М. Василенка йде тільки в питаннях форми, при чому він — справедливо вказавши на безпідставність висновків М. Слабченка — сам не позбувся помилок. І через це, прим., він зовсім не бачить зв'язку бунчукового товариства з знатним військовим товариством, одним з видів якого бунчукові стали в кінці XVII ст., а через це не має рації, коли твердить, що бунчукові — в тій чи тій формі — не існували давніше за Самойловича, та коли відкидає за ними політичний вплив, тим часом як знатне товариство є постійний учасник старшинських рад, між іншим, і за часів Многогрішного, про які М. Василенко писав.

М. Слабченко ж, відчуваючи слабкість своїх позицій, сховався в даному разі за тінь О. Лазаревського і перевів мову на

[1]) Микола Василенко, З історії устрою Гетьманщини. Зап. Н. Т-ва ім. Шевченка, т. 108, с. 115, прим. І.

[2]) М. Слабченко, Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст. Там же, т. 116, сс. 72—73.

[3]) М. Василенко, З приводу заміток д. М. Слабченка. Там же, с. 82.

зловживання українських поміщиків, не задумуючись над тим, що було причиною їх політичного впливу.

Ще в кількох працях акад. М. Слабченко побіжно порушував питання про значне військове товариство, зокрема про бунчукове товариство, яке більше звернуло на себе його увагу. Здебільшого тут ми не знайдемо нічого особливо цікавого. Я хочу звернути ще увагу тільки на одне місце. Встановивши — покликавшися для чогось на «Історію русів», — що знатне товариство поділялося на бунчукових, військових та значкових, М. Слабченко далі пише: «бунчуковому товариству не треба було сперечатися за дворянство, бо бунчукові мали таке право трохи чи не за табеллю про ранґи і жалуваною грамотою». І далі каже, що здобувалося шляхетство — крім інших джерел — «і прийняттям під бунчук» [1]). Останнє — правильно, а попередні докази «законности» шляхетства його відповідністю до таблі про ранґи є невдалі.

Таке можна сказати про погляди попередньої історіографії на розглянуте в даній моїй роботі питання. В цілому треба сказати, що інститут значного військового товариства в Україні-Гетьманщині не привернув до себе глибшої уваги дослідників. Згадки про значних військових товаришів є побіжні, і характеристики цього інституту є не досить глибокі. Дослідники не звернули належної уваги на значення цього інституту як однієї з ланок станового устрою в Гетьманській Україні, як такої частини зверхньої верстви, що найбільше і найяскравіше відбивала в собі становий лад цілого суспільства і організацію зверхнього стану його людности зокрема. У пізніших дослідників зосібна відпадає розуміння знатних військових товаришів як зверхнього шару козацького «лицарства». Тим часом це є найважливішою, найхарактеристичнішою і найяскравішою рисою цього інституту, який був не якимсь згори вигаданим та встановленим явищем, але органічно і закономірно зростав з самого устрою країни та організації її суспільних відносин. Ці відносини були ще такі, що сприяли розвиткові зверхнього шару людности в зверхній стан спочатку на основі ще старих, ще пізньофевдальних зразків «лицаря», воїна-шляхтича чи воїна-дворянина, який з свого лену, чи помістя, чи маєтности «до ласки військової» був зобов'язаний службою державі, як у війську, так і на виконанні різних державних доручень.

Зміни в цьому інституті зайшли допіру у XVIII ст. При цьому це не був органічний і закономірний шлях переродження українського зверхнього стану в напрямку звільнення його маєтку від усіляких служб та обов'язків, в напрямку здобуття повної міри прав власности на цей, свій, — уже вотчинний маєток. Під стороннім впливом порядків імператорської Росії різні розряди значкового військового товариства мали набрати характеру пев-

[1]) Центр. учрежденія Украины XVII—XVIII ст., с. 83.

них рангі чи чинів. Але, — ми це бачили з попереднього викладу, — ці впливи, вносячи певні корективи до своєрідного українського «лицарського» інституту, так і не змогли змінити його основне значення, яке ми, вилучаючи його з-під наданих йому зовнішніх рис, знаходимо і виявляємо навіть у часи, близькі до остаточного його скасування. Через це всі характеристики бунчукових, військових чи значкових товаришів, як певного роду урядовців свого часу і своєї держави, засновані тільки на зовнішніх і не найхарактеристичніших, найважливіших і найістотніших рисах цієї старої української організації.

ДОДАТКИ

I – XXII

I

Копія листа полковника К. Мигалевського до знатних військових товаришів І. Левицького та Р. Бурого з пропозицією заступити місця сотників. 29 січня 1660 р.

Копія

Константинъ Мигалевскій Его Царского Пресвѣтлаго Величества полковникъ войска Запорожскаго Корсунскій.

Вамъ, панамъ знатнымъ войсковымъ товарищамъ Ивану Левицкому и пану Радіону Буррому, ознаймуемъ симъ нашимъ листомъ, ижъ его Ясновельможность намъ листомъ своимъ предложивъ, же панове сотники Бугославскій и Колодезскій въ таборѣ надъ Бѣлой Долиною померли, а въ сотняхъ не знайдуется никого на мѣстцахъ ихъ. Теди вашимъ милостямъ предлагаемъ, абысте вы як найбарзе прибули туды и явились предъ его ясновельможность, варуемъ.

С. Басари, року 1660, іануаріа 29-го.

На подлинномъ тако:

Звышменованый полковникъ, рукою власною[1]).

II

Копія універсалу гетьмана Самойловича з «15 березня 1670 р.» з оголошенням про прийняття в гетьманську протекцію Ф. Кандиби.

Копія

Иоанъ Самуйловичъ Гетьманъ з войскомъ его царскаго пресвѣтлаго величества Запорожскимъ.

---

1) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд. Черн. Деп. Двор. Зібрання № 5105, а. 54.

Пану полковникові войска Его царского пресвітлого величества Запорозкого Корсунскому, сотникові, атаманові и всему старшому и меншому того полку товариству, такъ тежъ войтові, бурмистромъ и всімъ тамошнымъ обывателемъ и кому кольвекъ только сей унівeрсалъ нашъ показанъ будетъ — ознаймуемъ, ижъ, відаючи ми значне пана Федора Кандибу у войску Запорожскомъ презъ одваги свои здавна заслуженого, а хотячи оному тую войсковую заслугу ласкою нашею нагородити, беремъ оного, яко далшихъ услуг войсковихъ потребенного, подъ оборону нашу завше. Если бы хто кольвекъ такъ с товариства войскового, яко и з посполитыхъ людей мілъ оного якимъ правнымъ способомъ за якій заводъ турбовати, — тед владзою сего нашего писанья пилно приказуемъ, абы хто кольвекъ з онымъ якій міетъ заводъ, передъ урядомъ ні якимъ, такъ и рыцерского, яко и міского стану, росправи не мілъ, але жебы до нашего войскового Енералного Суду въ справахъ своих якихъ де кольвекъ удавалися, а з нимъ всі передъ нашим Судомъ Енералнымъ росправу міли. А если кому що на его переведется, теди за слушнимъ доводомъ слушную з него отримаетъ ведлугъ права святого справедливость, кождого упевняемъ.

Писанъ въ таборі подъ Переясловомъ 15 марта 1670 году.

На подлінном подпись таковъ:

Звишъ менованій Гетманъ рукою власною[1]).

Місто печати
націоналной

III

Копія листа стародубського полковника Гр. Карповича з 25 серпня 1681 р. до значних військових товаришів з викликом їх до Стародубу.

Копія

Мои ласковые приятелі пане Андрей Бодровскій, значный товаришу войсковый и иншие вашъ мости товариство. Есть того певная потреба, абысте яко вашъ мость самъ и при ваш мости товариство що значнійшаго человіка трехъ з собою взявши, заразъ весполь въ Стародубові прибували. А то праве не для чого иншого, токмо для привитаня и отданя звычайного поклону его велможносты панови обозному войсковому Енералному, которій теперъ у нас въ Стародубові знайдуется. А так скоро

[1]) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Черн. Деп. Двор. Зібр., № 5073, а. 243.

по одобраню сего писма моего старайтеся, вашъ мости, якъ найскорѣй зъ своимъ привѣтомъ тутъ поспѣшити. О тое вашъ мости жадаючи, Господу Богу за тимъ поручаю.

Зъ Стародубова 25 августа 1681 року.

Въ подлѣнномъ подписъ:

Вашъ мости зычливый приятель

Григорій Карповичъ, полковникъ войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запороз. Стародубовскій[1]).

IV

Копія універсалу гетьмана Мазепи з 14 лютого 1697 р. про прийняття під бунчук польського шляхтича П. Кролевецького. (Слід думати — фальсифікат).

Копія

Его Царского Пресвѣтлого Величества войскъ Запорожскихъ обоихъ сторонъ Днѣпра Гетманъ Иванъ Мазепа.

Ознаймуемъ симъ нашимъ писаньемъ всѣмъ, кому о томь вѣдати надлежитъ, ижъ панъ Петро Кролевецкій, зацній польскій шляхтичъ, пожелавши прославлять святую Християнскую вѣру и служити въ войску Запорожскомъ, вышшоль из Польши добровольной въ сей край и просилъ нашегоГ етьманскаго позволеня тутъ мешкати. Теды мы, Гетманъ, склонившись на его прошенія, а особливо на то, що онъ остерегъ насъ отъ нападенья проклятаго польскаго Курабы, позволяемъ ему, пану Кролевецкому, поселиться, гдѣ онъ пожелаетъ, и принимаемъ подъ знакъ нашъ войсковый Гетманский. А про сю нашу, Гетманскую, волю вѣдаючи, всякъ абы не важился ему чинити жадной перешкоды и кривды, варуемъ и строко приказуемъ.

Данъ в обозѣ надъ Булюбашемъ, року 1697 февруарія 14 дня.

Подлинное подписалъ:

Звышъменованный Гетманъ рукою власною[2]).

Мѣсто печати

---

[1]) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Черн. Деп. Зібр., № 2380, а. 19.
[2]) Там же, № 4915, а. 10.

V

Копія універсалу гетьмана Мазепи з 29 серпня 1699 р. про прийняття під бунчук Данила Герасимовича.

Копія

Пресвѣтлѣйшаго и державнѣйшаго великаго государя нашего Его Царскаго Пресвѣтлаго величества Войска Запорожскаго гетманъ Иванъ Мазепа.

Ознаймуемъ симъ нашимъ универсаломъ всей старшинѣ и чернѣ Войска его царскаго пресвѣтлаго величества Запорожскаго, а особливо пану полковниковѣ Нѣжинскому, старшинѣ полковой, пану сотникови Глуховскому зо всѣмъ тамошнимъ урядомъ и каждому, кому бы колвекъ о томъ вѣдать надлежитъ, ижъ мы, Гетманъ, з ласки Божой и монаршее его царскаго пресвѣтлаго величества в Малой Россіи (маючи владу?) всякіи порядки устроевати и утверждати, и въ войску Запорожскомъ заслужонныхъ особъ, да и до услугъ войсковихъ способнихъ людей ласкою нашею окривати, — якою кого доведется, — так и пана Данила Герасимовича, выдячи быти способного а згодного до тих же войсковыхъ услугъ, до которихъ и самъ онъ мысль свою охоче забыраетъ, — прилучаемъ въ компутъ войсковихъ, уволняючи его цале от всѣхъ посполитихъ повинностей и от судовъ полкового и Мѣского Глуховского. Що чинимъ, мѣючи взглядъ на значніе и працовитіе пана Сави Прокоповича, судіи войскового Генерального межи войскомъ Его царскаго пресвѣтлаго величества запорожскимъ на (у)рядехъ енеральнихъ, перше ж за бывшаго антецесора нашого писарскомъ, потомъ за нашего уже Гетманства — судейском, — второго отца его, пана Данила, заслуги и для зичливой бывшей его ж родича небожчика Герасима Тимофѣевича ку намъ прислуги. Вѣдаючи прото о таковой виразной нашей волѣ, абы якъ самъ панъ полковникъ Нѣжинскій, так и нихто иншій, а барзѣй панъ сотникъ Глуховскій з тамошнимъ урядомъ не важился жадними способами его, пана Данила, обтяжати и до судовъ своихъ потягать — пильно мѣти хочемъ и приказуемъ. А хто бы въ якихъ кольвекъ случаяхъ мѣлъ до оного претенціи, то повиненъ не где инде только до насъ, Гетмана, и до суду нашего войскового енеральнаго, — передъ которимъ всякому укривженому з винныхъ неотволочная чинится справедливость, — удаватися прекладаемъ, ищучи на немъ управы.

Данъ в Батуринѣ. Августа 29. Року 1699-го.

На подлѣнномъ универсалѣ подписался:

Звышъименованый Гетманъ рукою власною.

С подлиннымъ читалъ канцеляристъ Михайло Калінскій.[1])

Мѣсто печати.

---

[1]) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Черн. Деп. Двор. Зібр., № 5084, а. 70.

VI

Копія універсалу Гетьмана Мазепи з 25 березня 1705 р. про звільнення від військової служби знатного військового товариша Чернігівського полку Л. Римші з тим, щоб він надсилав зі своєї маєтности на війну козака.

Копія

Его царскаго Пресвѣтлого Величества войска Запорожскаго Гетманъ и кавалеръ Іоаннъ Мазепа.

Пану полковникови Черниговскому зо всею старшиною, полковою, а особливо пану сотнику Седневскому, атаманови городовому з товариствомъ и каждому, кому колвекъ о томъ вѣдати належитъ, симъ унѣверсалнимъ писаніемъ нашимъ ознаймуемъ, ижъ подавалъ намъ, гетманови, свою суплѣку панъ Леонтій Римша, значный товаришъ полку Чернѣговского, прекладаючи тое, что синъ его, которій завше бывало отбуваетъ вмѣсто его военніе службы, тепер судбами Божіими преставился от сего житія, а онъ, при старости лѣтъ своихъ будучи, не можетъ уже самъ отбувати услугъ войсковых, — в чемъ просил у нас таковего респекту, абысмо уволили его от всяких повинностей и дорогъ войсковыхъ. Мы теди, гетманъ, на его слушное склонившися прошеніе, а до того респектуючи на давніе з молодих лѣтъ при полку Чернѣговскомъ праци и услуги, визволяемъ его от всяких повинностей и военнихъ услугъ, тилко под такою кондиціею, же мѣетъ онъ, когда кольвекъ военній позоветъ случай, доброго и совсемъ справного от себе виправовати козака. За чимъ вѣдаючи о таковой волѣ нашой, панъ полковникъ Черниговскій и старшина полковая, а найбарзѣ панъ Сотникъ Седневскій, атаманъ з товариствомъ, абы не смѣли и не важились его, пана Римшу, до жадних повинностей и услугъ войсковыхъ потягати и наименшаго утежеленя ему чинити, опрочъ того, что онъ повиненъ отъ себе козака в дороги военнія выправовати, пилно, пилно симъ унѣверсаломъ нашимъ приказуемъ.

Данъ в Батурини, марта 25-го, року 1705.

На подлѣнномъ подписъ таковъ: Звышъ менованный Гетманъ, рукою власною.[1])

VII

Універсал гетьмана Скоропадського з 11 липня 1710 р. про прийняття в протекцію знатного військового товариша Ів. Борозднп з зятем.

Пресвѣтлейшого и державнѣйшого великого Государя Его

---

[1]) Черн. Кр. Іст. Арх. Фонд Черн. Деп. Двор. Зібрання № 792, а. 3.

Царского Священнѣйшого Величества Войскъ Запорожскихъ обоихъ сторонъ Днепра Гетманъ Іоаннъ Скоропадский.

Всей старшинѣ и чернѣ войска Его Царского Пресвѣтлогс Величества Запорожского, а особливо пану Полковниковѣ Стародубовскому, старшинѣ его полковой и всѣмъ старшимъ и меншимъ войсковымъ и посполитим полку того обывателемъ и каждому, кому бы колвекъ о томъ вѣдати належало, сымъ нашимъ ознаймуем унѣверсаломъ, ижъ, мѣючи мы въ особливомъ респектѣ знатние пана Івана Борозни — знатного товариша войскового здавна въ войску Запорожскомъ охоче ронячиеся прислуги и праци, — въ особливую нашу беремо оного зъ зятемъ его ж паномъ Городискимъ оборону и пилно мѣти хочемъ, рейментарско варуемъ и приказуемъ, абы помененний господинъ Полковникъ Стародубовскій зъ старшиною своею полковою не смѣлъ и не важилъся до жаднихъ полковыхъ его, пана Борозни, потягати повинностей — найменших въ маетностехъ оного наносити прикростей, утисковъ и долегливостей. Хто бы зась поносилъ якую от его пана Борозни въ чомъ кривду, — таковый повиненъ у Суду войскового Енералного искати зъ оного управи, гдѣ кождому укривженому належитая будет учинена справедливость.

Данъ въ обозѣ, року 1710, іюля 11.

Звышменованний Гетманъ, рукою власною.[1])

М. П.

VIII

Універсал стародубського полковника Л. Жоравки з 7 липня 1716 р. про прийняття під значок Дм. Половця та Ів. Петровського.

Его Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорозского Полковникъ Стародубовский Лукян Жоравко.

Всякому старшому и меншому полку нашого товариству под значком службу войсковую отправляючому, а особливо пану сотниковѣ Мглинскому зо всѣмъ сотнѣ его товариством и кому колвекъ о томъ вѣдати належит, ознаймуемъ симъ нашимъ унѣверсалнимъ писанемъ, ижъ беручи мы въ особливую полковничую свою оборону и протекцію пана Дмитра Половца і Івана Петровского, властю уряду нашого приказуемъ, абы вышъ помянутый панъ сотник Мглинскій зъ товариствомъ сотнѣ своей жадного найменшого дѣла до нихъ не мѣлъ и въ сотнѣ своей за рядовое товариство не числилъ и в мешканю их въ селѣ Лопазнѣ нѣ якой обиды и утисненя не важился чинити; леч они, яко суть до услуг

[1]) Ориґінал у Черн. Держ. Музеї. № 177.

войсковых способніи, такъ повинны въ компутѣ товариства значкового под значкомъ, а не въ сотнѣ Мглинской службу войсковую отбувати. Въ чомъ абы волѣ нашой за досит чинилося, и повторе приказуемь.

Данъ в Стародубѣ, юля 7, 1716 року.

Вышей менованный полковникъ Стародубовский Лукиян Жоравко рукою власною.[1])

IX

Копія універсалу стародубського полковника Л. Жоравки з 1 грудня 1718 р. про прийняття під значок козаків М. Нечаєнка та Ів. Кацкова, що терплять утиски від свого сотника.

Копія

Его Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского полковникъ Стародубовскій Лукянъ Жоравка.

П. п. старшинѣ полковой Стародубовской, а особливо пану сотниковѣ Мглинскому зъ товариствомъ, ознаймуемъ симъ нашимъ унѣверсалнымъ писаніемъ, ижъ Максимъ Нечаенокъ и Иванъ Кацковъ, жителѣ и козаки сотнѣ Мглинской, не могучи знести наважденія отъ пана сотника своего, просили нас абысмо приняли оныхъ под значокъ полковій. Выдячи прето мы слушное ихъ прошеніе и згодность, приняли въ компутъ товариства значкового, которій не до сотнѣ Мглинской, але до значку полкового належитую повинность должны отбувати.

Данъ въ Стародубѣ. Декеврія 1 дня, 1718 року.

В подлѣнномь тако:

Звышъменованный полковникъ Стародубовскій, рукою власною.[2])

Мѣсто печати

X

Копія універсалу гетьмана І. Скоропадського з 13 червня 1719 року про прийняття під бунчук З. Прокоповича.

Копія

Его Царского Пресвѣтлого Величества войскъ Запорожскихъ обоихъ сторонъ Днепра Гетманъ Иоаннъ Скоропадскій.

Пану полковниковѣ Прилуцкому зъ всею его полковою

1) Оригінал у Черн. Кр. Іст. Архіві. Фонд Черн. Деп. Двор. Зібр. № 1844, а.17.
2) Там же, № 1148, а. 61.

старшиною и кому колвекъ о томь вѣдати надлежатиметь, симъ нашимъ ознаймуемъ унѣверсаломъ, ижъ мы, Гетманъ, респектуючи на пана Захарѣя Прокоповича при дворѣ нашомъ чрезъ несколко лѣтнее время статочне знайдовавшагося, а взираючи, же и впредь можетъ, при боку нашомъ же, войсковую отправоваты службу, взяли его в особливую нашу протекцію и оборону. Чего ради, видаючи ему сей нашъ унѣверсалъ, повагою оного варуемъ и приказуем, аби помянутій панъ полковникъ прилуцкій зъ старшиною своею и нѣхто инщій з тамошнихъ полчанъ, вѣдаючи о таковой волѣ нашей, жадной ему, пану Захарѣю, въ спокойномъ помешканнѣ не наносилъ трудности и нѣ якой бы до него не имѣл претенсіи, але онъ, панъ Захарій, маеть при боку нашомъ войсковую отправоваты услугу. И если бы кто з нимь мѣлъ яковую въ заводѣ справу, тотъ повиненъ будетъ нигде инде, тилко у насъ, Гетмана, въ Суду войскового Енералного искать з него управы, упоминаемъ.

Данъ въ Глуховѣ іюня 13, року 1719-го.

Звишменованій Гетманъ рукою власною. 1)

Мѣсто печати

XI

Позовний лист гетьмана Скоропадського з 29 липня 1720 р. з викликом військового товариша Ів. Борозднu до Генер. Суду в справі його суперечок з зятем — бунчуковим товаришем Ф. Городиським.

Его царского Пресвѣтлого Величества Войскъ Запорожскихъ обоихъ сторонъ Днепра Гетманъ Іоаннъ Скоропадскій.

Вамъ, Іванну Бороздѣ, товаришовѣ войсковому, державцѣ Медведовскому, сым нашим позовнымъ листом обявляемъ, иж пан Фома Городиский, зять вашъ, товаришъ бунчуковый, подалъ тутъ намъ на васъ суплѣку з немалымъ своимъ въ ней изображенним жалем, плачливо ускаржаючися, что вы — пренебрегши его къ себѣ чрез килканадцять лѣтъ явленную поволност, такъ въ войсковыхъ случаяхъ за себе, а борзѣй за васъ без пощадѣнія здоровя, як и въ приватнихь ваших домовихъ службахъ уставичне отбуваемую, од чего и слуги его, пана Городиского, од его ж самого зодѣгаемые, не были вымѣтними, а к тому чрез все тое время ему, пану Городискому, од якого часу онъ вамъ сталъ зятемъ, не являючи вы своей отческой милости, якъ сами хотѣли, онымъ работали и безпрестанне укорителними его, во мѣсто помилованія и респекту отческого, безчестили словами, а часто и

1) Полт. Кр. Іст. Архів. Фонд Двор. Деп. Зібр. № П. 373, а. 41.

боем окривали. На остатокъ, випровадивши его нѣ с чим з дому своего по умертвіи своей дочери, а жоны его ж, сына, а своего внука, з ним, паном Городиским, сположеного, у себя задержали. О якого оддане, когда онъ, панъ Городиский, у васъ упоминалъся, для того, что жадного ему к лѣтам до наученыя ся способним пришедшему въ дому вашемъ нѣть увиченя, и при том просиль васъ о возвращеніе сѣна, вами покошенного на власних его купленних сѣножатяхъ, — вы, з давней своей завзятости на его устремившись, якъ сами хотѣлисте, его шкаредними укорали словами и, бючи по щокахъ а по тѣлѣ носками и подковами и волочачи за волоси по цегляной посадце, такъ моцно его скривавленного объ оную ударилисте и зверхъ того болшъ еще бити хотѣли, — же, если б ваша жена, а теща его, пана Городиского, не оборонила, то бы там и живота своего былъ лишилься. По якому бою нѣ сына, нѣ сѣна просившему не возвратилисте.

В чемъ онъ, панъ Городиский, зъ вас просилъ у нас святой справедливости. Теди мы такое ваше безправе, самоволство и тиранство над ним, паном Городиским, зятем своим, виконанное, вам сурово ганячи, пилно приказуемъ чрез сей нашь позовный лист, абы за полученіем оного зараз без умедленія становилься сюда перед судъ нашь войсковый Енералный для росправи з ним, паном Городиским, который же туть вас дожидатиметься иле под сее рабочее время; того ради, не дожидаючися повторного нашего до себе указу, албо иншого якого посланца, наскоро сюда приездѣте повторително приказуемъ. А не мѣли бы сте зараз прибути въ Глуховъ, то велѣмо васъ, якъ самоволцу, власти и праву противящегося, примкнути за шію въ Глуховъ, — деклоруемъ.

З Глухова, юля 29, року 1720.

Звишъменованний Гетманъ, рукою власною.[1])

М. П.

XII

Копія листа наказного стародубського полковника П. Корецького з 9 травня 1723 р. з довідкою про належність до значкового товариства Й. Константевича та Д. Дем'яновича.

Копія

Всему старшему и меншему полку Стародубовского товариству, особливе пану сотниковѣ Новгородскому зо всѣмъ тамошнимъ урядомъ, ознаймую. Понеже з Санктпетербурху собственноручнимъ подписаніемъ Его Імператорского Величества состоялся указ взять его милости господину Стафану Лукичу

1) Оригінал у Черн. Держ. Музеї. № 237.

Веліяминову виденіе в всѣх Малоросиских полках бунчукових, значкових і протекціялних к службѣ монаршей, а панъ Іосифъ Костантевичъ за покойного полковника Жоравки всегда служил под значкомъ полковим, так же и Данило Демяновичъ не толко самъ под значком служит, но и отец его покойній Демян и скончался в значковой службѣ под свѣдомомъ всѣх полчан, — з тих мѣръ не под сотнею, лечь под значкомъ полку Стародубовского менених пана Іосифа Костантіевича и Данила Демяновича заховую ко службѣ Імператорского Величества вовсе. И о томъ іменемъ велможних их милостей пановъ правителей Малоросійских и властию полковничею, абы панъ сотник Новгородскій з старшиною тамошнею до помянутих товарищей войскових нѣ в чомъ не інтересовался, варую и приказую.

Дан в Глуховѣ, мая 9, року 1723.

На подлинном: Петръ Корецкій, полковник наказній Стародубовскій.[1])

Мѣсто печати.

XIII

Прохання значкових товаришів братів Іванів Биховців до Генеральної Військової Канцелярії з скаргами на бунчукового товариша Андрія Лизогуба, подане в квітні 1724 р.

Благороднии и почтенние господа правителѣ Войсковой Енералной канцелярии, нам велце всенадежне милостивии добродѣе.

Бьютъ челомъ Прилуцкого полку значковие козаки Иванъ з братом своимъ роднимъ, Лукянови сини, прозваніемъ Быховцѣ, жителѣ села Крапивной, на бунчукового товариша Андрея Лизогуба; а о чемъ наше прошеніе, — тому слѣдуют пункта.

1

В прошлом 709-м году подчасъ нашествия Шведского в Малую Росию прислал я зятеви своему коня своего доброго, якъ бы рублев в шестдесят до передержування тоей руини. А в то время зять мой в помянутого Лизогуба старостою былъ.

2

Теди оной Лизогубъ того моего коня заслуженного от Антона Гамалѣи взялъ себѣ к Полтавскому походу напрасно, не имѣючи к минѣ жадной притенсии; и на упоминокъ мой не возвратилъ.

---

1) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Черн. Деп. Двор. Зібр. № 5128, а. 14.

3

Потомъ онъ же, Лизогубъ, при власти своего сотництва Конотопского притяглъ мене к себѣ на староство, а паче насилствомъ.

4

Да онъ же, Лизогубъ, для змишання моихъ порадковъ, чтобъ щоту ему не моглъ я здать, для того онъ за инъшими своими промислами, отриваючи мене от того староства, посилал подпаска з волами своими и три дороги ему мусѣлемъ одправить надлежите.

5

Когда ж я просилемъ его од такой службы уволнен я, теди онъ, одпускаючи мене от себе и удержавши мою килкагодную заслугу и лошадь, да с панею своею враховавши мене бедново, и взяли з мене по своемъ обичаю еще десять рублевъ денегъ з крайнею насилно; також и разние вещи гданские мои побрали.

6

В то время для крайней своей нужди мусѣлем к свободному мешканню покупить мѣлкие грунта козацкие у маетности его ж Кропивной и самъ нынѣ за тие грунта отбуваю службу козацкую.

7

Но онъ, Лизогубъ, по прежнемъ своем обикновению недопустилъ мнѣ свободного мешкання и купчие записи мои на тие грунта отнялъ в мене напрасно.

8

Да он же, Лизогубъ, влекучи мене въ болшую свою напасть, понеже послѣ одставки посилал мене с примусу и еще въ тую жъ гданскую дорогу з своими волами и ко всякимъ услугамъ до двору мене жъ мене жъ (повторення в оригіналі. Л. О.) употреблялъ. И до Петербурха з своимъ инътересомь посилалъ, обнадеждуючи нагородою, гдѣ я свой коштъ ронилъ знатний.

9

А мнѣ за едну толко гданскую дорогу въ него ж домѣ при немъ же давано двадцят рублевъ денегъ и на кунтушъ сукна доброго. И поступано при тихъ же хазяйскихъ волахъ своихъ чотирехъ запровадить, при кошту подорожномь того жъ пана. А онъ такъ напрасно удержалъ мою заслугу за всѣ девять годъ и коня моего не возвратилъ.

10

А въ нинешнем 724-мъ году, какъ отписано насъ по указу всемилостивейшаго нашего монарха въ козацкой конпутъ под

знакъ полковий Прилуцкий, теди онъ, Лизогубъ, не пускаючи насъ от своего куреня, и что я вѣре хочу служити въ коннутѣ козацкомъ не терплячи болшъ его таких налогъ, то и за тое онъ зграбовалъ много моего имѣния неслушне, також и скотину мою забрал полпята десят штукъ. В яком грабунку здѣлалъ мнѣ онъ немалий зянъ. И, принуждаючи мене въ свое подданство, мордовалъ меня вязаниемъ без жадного респекту.

11

Також и я, братъ его ж родний Иван Биховецъ, тому жъ Лизогубу служил двадцят годъ, но и мою заслугу удержавши да безвине еще нещадне билъ мене напрасно и зелѣзами оковавши за карауломъ немилосердне мордовалъ мя. От якого побою и от страху того в захвиценню билемъ цѣлий мисяцъ и близкий билъ смерти.

12

Да в семъ же вишеозначеном году априля первихъ чиселъ, заслихавши ми о высланнихъ з генералной войсковой канцелярии присланнихъ, которие въ полку Прилуцком розискуютъ обѣди людские, тогда ми совокупне з братом прибувши к тимъ висланимъ в Сосновку, гдѣ и свои обѣди и всякое втемжение на него прекладали.

13

А же оной Лизогубъ от завзятости своей вредной, не респектуючи на зверхнѣйшие власти, да при тихъ же посланнихъ и при розних людяхъ побилъ мене знатне до крови, любо я ему и ручилемъ болшою суммою, воспящаючи такой его гвалтъ мѣ пополненой.

Того ради просимъ покорственно да благоволитъ ваше правителство противъ сего нашего челобиття об усемъ иску нашемъ и за продерзие побои подлугъ статей Его Імператорского Величества истинное рѣшение учинить.

К сему челобитю Николай Степановъ, житель Воронежской, вмѣсто обоихъ братовъ Івановъ Быховцевъ по прошению ихъ руку приложилъ.

Априля «   » дня 1724 году. [1]

---

[1]) Оригінал у Харк. М. І. Арх. Черн. Відд. Архіву Мал. Колегії № 8442, а. 1.

XIV

Реєстр бунчукового товариства (того, слід думати, що було в Польському поході 1733 р. з генеральним обозним Я. Лизогубом).

Реєстр бунчуковихъ товарищей,

а именно

Куреня Чернѣговского:

Семионъ Лизогубъ
Андрѣй Борковскій
Яковъ Полуботокь
Демянъ Бутовичъ
Тимофѣй Скоропадский
Іванъ Домонтовичъ

1733 году, сентября 29 подкрѣслен. двомъ содержать обездній караулъ.
Іванъ Сулима
Петро Сахновский
Стефанъ Сулима
Іванъ Тополнѣцкий
Дмитро Несторенко.

Ітого 11.

Куреня Нѣжинского:

Яков Жураковскій
Стефанъ Лазаревичъ
Стефанъ Забѣла
Стефанъ Карпѣка
Афанасій Тарасевичъ
Яковъ Карпѣка
Алексѣй Покорский
Іванъ Дяковский
Василь Кандиба
Матвѣй Карпека
Іванъ Лазаревичъ
Федоръ Грушинский
Федор Уманецъ
Іван Троцкій
Николай Троцкій
Іванъ Забѣла
Александеръ Шишкевичь
Іванъ Долѣнскій

Ітого 18.

Куреня Стародубовского:

Іванъ Миклашевскій
Григорій Андрѣевичъ Гамалѣя
Іванъ Гамалѣя
Андрей Дзевулскій
Лаврентій Борозна
Іванъ Голембіовскій
Василь Завадовскій
Парфенъ Пекалѣцкій
Іванъ Чорнолузскій
Леонтій Галецкій
Василій Рославець
Григорій Скоруппа
Демянъ Рубець
Федоръ Ширай
Григорій Антоновичь Гамалѣя
Григорій Бороздна
Василь Кутневскій
Василь Есимонтовскій
Александеръ Корецкій
Іванъ Гудовичь
Григорій Пикорскій

Ітого 21.

Куреня Лубенского:

Іванъ Гамалѣя
Яковъ Новицкій
Стефанъ Милорадовичь
Андрѣй Дмитрашко-Райча
Федоръ Гамалѣя
Якимъ Троцкій
Петро Савичь
Александеръ Саковичь
Федоръ Василієвичь
Іванъ Трощинскій
Алексѣй Бугаевскій
Федоръ Потребичь-Гречаній

Ітого 12.

Куреня Прилуцкого:

Андрѣй Раковичь
Яковъ Якубовичь
Григорій Марковичь
Григорій Солонина
Іванъ Себестіяновичь
Яковъ Борсукъ
Андрей Шаула
Федоръ Солонина

Ітого 8.

Ітого всѣхъ 70.

Справилъ канцеляристъ войсковій Григорій Покорскій[1]).

XV

Копія універсалу з 21 грудня 1735 р. на бунчукове товариство М. Скоропадському з переліком його попередньої служби.

По указу Ея Императорского величества Самодержцы всероссійской.

И протчая, и протчая, и протчая.

Всѣмъ, кому бы о томъ вѣдать надлѐжало, а особливо полковниковѣ нѣжинскому зъ старшиною полковою, сотникамъ того полку съ ихъ урядами, такожъ атамановѣ с товариствомъ чрезъ сіе объявляется. Ижъ знатный бунчуковый товаришъ Михайло Скоропадскій чрезъ писменное свое нам генералу лейтнанту, сенатору, кавалеру, гвардіи конного полку подполковнику и ея императорского величества іенералу адютанту прошеніе въ генералную войсковую канцелярію поданное объявилъ: началъ де онъ съ 1715 году блаженныя и высокославныя памяти ея императорского величества предъкамь служитъ въ ранге бунчуковыхъ товарищей и нынѣ де Ея императорскому величеству по всеподданнѣйшей своей вѣрности служитъ. Не имѣя же онъ, Михайло Скоропадскій, на тотъ свой рангъ особенного универсала прежныхъ гетмановъ за прежнее в томъ необыкновеніе, ибо де

1) Рукописи Черн. Держ. Музею № 269.

прежде знатнѣйшіе люди не по універсаламъ гетманскимъ, но по компутомъ, кого оны гетмани за достойна того бунчуковыхь товарищей ранга усмотрѣлы, исчислялись, просилъ іенерала лейтнанта, сенатора и кавалера зъ правленія уряду гетманского на вышъ означенный прежный свой рангъ выдачи ему подтвердителного универсалу. И что де онъ, Михайло Скоропадскій, изъдавна бунчуковый товаришъ и в томъ ранге по указу блаженныя и вѣчно достойныя памяти Петра первого императора и самодержца всероссійского въ прошлихъ 1725 и 1726 годѣхъ былъ в низовомъ походѣ при крѣпости Святого Креста и тътель де при разнихъ походахъ и партіяхъ ея императорскому величеству службу вѣрно отправлялъ для засвидѣтельствованія о тѣхъ его, Скоропадского, услугахъ, ея императорскому величеству чинившихся в персидскихъ краяхъ, при томъ прошеніи своемъ данный ему отъ бывшаго в то время тамо главнаго Коммендѣра генерала маіора и кавалера умершаго Гаврила Семеновича Кропотова аттестатъ сообщилъ.

А въ ономъ аттестатѣ изображено, что Михайло Скоропадскій, знатный бунчуковый товарищъ, бытностію своею в коммендѣ его, генерала маіора, обращался дѣйствително какъ надлежитъ доброму и повѣренному ея императорскаго величество слугѣ. А именно: въ минувшемъ 725 году в сентябрѣ м=цѣ былъ де онъ, Михайло Скоропадскій, при командѣ его генерала маіора ис крепости Святого Креста в походѣ въ Дагистанію во владѣнія бывшаго в то число противника и недоброжелателного ко имперіи россійской Тарковского Аделгирея Шахмала съ его подвласними для чиненія над ними воинскихъ поисковъ. И во время того бытія при разореніи жилища оного Шахмала какъ Тарковъ, въ которихъ имѣлось тысяча четиріста дворовъ, такъ и въ протчіихъ его двадцяты трех деревняхъ, и при учинившихся съ неприятелями аксияхъ под деревнями Кумтуркалахъ, Казанишахъ, Карaптакахъ и Ченгутеяхъ мужественно поступалъ. Да во второмъ походѣ въ реченную жъ Дагистанію, в томъ же году вь декабрѣ м=цѣ к Болшимъ и Малимъ Ерпелямъ и протчіимъ деревнямъ при разореніи онихъ и при учинившихся в то число щасливыхъ къ сторонѣ имперіи россійской акціях былъ же. А въ 1726 году въ маи—июнѣ мѣсяцахъ паки де былъ при командѣ его генерала маіора къ горамъ, гдѣ бытностію его, генерала, чрезъ возможное ласкательство и показателствомь сылнаго наступленія вооруженно помянутій Аделгирѣй Шахмалъ къ нему, генералу маіору, призванъ и во аманати какъ у него внукъ, такъ ку подвласныхъ его у шести князей дѣтей; такожъ и по приближеніи къ Кадацкому Кутемискому владѣніемъ лежащыхъ близъ Дербента у оныхъ владѣній владѣлцовъ Ахметъ Канъусмея и салтанъ Малмута бламанатъ взялы и о вѣрной бытности под високою протекціею ея императорского величества присягу имъ чинилы, — в то число при реченныхъ дѣйствіяхъ помянутій Скоропадскій повеленные ему надлежащіе

услуги ко интересу ея императорского величества отъправлялъ исправно и во всю де свою бытность при командѣ его, генерала маіора, отъ командующихъ и отъ протчіихъ состоялъ при пристойномъ респектѣ и безо всякого нарѣканія, какъ надлежитъ доброму и честному человѣку.

Того рады мы, генералъ лейтнантъ, сенаторъ, кавалеръ, гвардіи конного полку подполковникъ и ея императорского величества генералъ адъютантъ с присудствующимы енералной войсковой канцеляріи члени по силѣ высокоповелителнѣйшой ея императорскаго величества высокомонаршой грамоти за собственною ея императорскаго величества рукою минувшаго 1734 году марта 17 въ енералную войсковую канцелярію присланной, въ которой всемилостивѣйше повелѣно намъ, генералу, сенатору и кавалеру, съ протчіими енералной войсковой канцеляріи присудствующими члены управлять всѣ малороссійскіе дѣла, которые до уряду гетманского и войсковой каманди надлежатъ, имѣючи власть всякіе въ Малой Россіи устроевать порядки, респектуя же какъ на вышеозначенные, о якихъ генералъ маіоръ Кропотовъ атестовалъ, такъ и на протчіе его, Михайла Скоропадского, войсковіе службы во общую всероссійскому ея императорскаго величества государству ползу вѣрно, радѣтелно в томъ же бунчуковыхъ товариства чину прежде отъправленіе и нынѣ по опредѣленію насъ, генерала, сенатора и кавалера и войсковой Енералной Канцеляріи, ревностно отъправуеміе, яко опредѣлили ему, Михайлу Скоропадскому, по прежнему подъ онымъ гетманскимъ знакомъ-бунчукомъ войсковую впредъ отъправлять службу, такъ на то для крѣпчайшаго утвержденія ему, Михайлу Скоропадскому, знатному бунчуковому товаришу, изъ войсковой генералной канцеляріи приказали выдать унѣверсалъ. Чрезъ которій предлагаемъ, дабы полковникъ нѣжинскій (з) старшиною полковою, такожъ сотники и нѣхто инный, вѣдая таковое опредѣленіе, до его, Михайла Скоропадского, знатного бунчукового товариша, дѣла не имѣли и к полковому и сотеннымъ судамъ его, Михайла Скоропадского, ни под какыми образи не привлекали, но если бъ хто до ево, Михайла Скоропадского, правную якую имѣлъ претенсію, тотъ бы съ него, Михайла Скоропадского, знатного бунчукового товариша, искалъ суда и росправи по прежнему обыкновенію въ судѣ войсковомъ енералномъ, и повторе найкрѣпчайше предлагаемъ.

Данъ въ Глуховѣ декабря 21 дня 1735 года.

	Подлѣной подписали:
Мѣсто печати націоналной малороссійской	князь Алексѣй Даховскій, князь Андрей Баратинской, Василей Гурьевъ, Андрей Маркович, Федор Лисенко.

На копіи урядова помѣта такова: 1782 году, генваря 14 дня. Сія копія съ подлиннымъ унивѣрсаломъ въ судѣ земскомъ повѣта

Глуховского свидетельствована, и что оная в точности сходна, в томъ свидѣтельствуется.

На мѣстѣ подсудка писаръ земскій Петръ Уманецъ.

За писара земского войсковій товаришъ Демянь Винда. [1])

XVI

Компут значкового товариства Полтавського полку 1736 р.

Вѣдомость, коликое число въ Полтавскомъ полку імѣеться по списку значкових товарищей, и кто въ какихъ откомандированіях з начала нижей сего 1736 году, августа «   » дня.

Званія	Въ якыхъ отлучкахъ
Леонтій Мироненко Федоръ Войченко Лука Руденко Василь Зегела	У збору на полковихъ служителей денежного жалования комиссарами.
Іван Максименко Василь Яременко Ныкыта Дымитріевъ Федоръ Котъ Іванъ Воблий	Въ Кримскомъ походѣ первого наряду.
Стефанъ Черняк Андрѣй Сова Стефан Лишенко	При комисіи его сіятелства господина генерала-маіора и гвардіи маіора князя Трубецкого для разних посилок.
Яковъ Даненко Іосифъ Бабанскій Павло Родионовъ Яковъ Яременко Стефанъ Пѣщанскій	По его ж сіятелства ордеру обрѣтаются чрез все лѣто въ Царичануѣ при полковом асаулу Івану Сулимѣ.
Гаврило Грига Лука Гораинъ	До збору отдачи указаних консистентам порцій и рацій полковими комисарамы.
Еустафій Чернополскій	Отправленъ за полкового командира до Кыселской крѣпости.
Павелъ Козелскій	Посланъ з козачим до Криму провіянтом.
Григорій Чуйкевичъ	При главном линѣйном командыру бунчуковому товаришу Василю Завадовскому для помоществованія нысма.
Василь Ставинскій	Над 10 человѣка козаками отправленъ командиромъ до Воронѣжа.

[1]) Черн. Кр. Іст. Архів. Фонд Деп. Двор. Зібрання № 5186, а. а. 256–258.

Матвѣй Буцкій	Отправленъ за полкового командыра над 50 человѣкъ козаками до крѣпости Святія Парасковіи.
Константій Тарасенко Іванъ Цурка Іванъ Ставискій	Отправлены при командѣ до Переясловля за асауловъ и въ прочей должности.
Афанасій Адаменко Григорій Бычь Гаврило Штепа Герасимъ Мищенко Григорій Штепа Іванъ Рабецъ	При заводах овчарнихъ у надсмотру полковими коммисарамы. Наказными при сотнях сотниками и высланы з козакамы до Переясловля.[1])

XVII

«Доношеніе» Київської полкової канцелярії Генеральній Канцелярії з 16 вересня 1748 р. з проханням роз'яснення про неслужачих дітей старшин і знатного товариства.

В Войсковую Генералную Канцелярию покорное доношение. В минувшое военное с турками время и до того времени от генералной Войсковой Канцелярии якъ в протчие малороссийские, в томъ числѣ і в киевскій, полки неоднократно указами предлагаемо било полковимъ канцеляриямъ делат обстоятелние справки, нет ли в полках такових праздних людей, кои, називая сами себе бунчуковими і войсковими товарищамы, а не имѣя на тѣ звания никаких от Генералной Войсковой Канцелярии унѣверсаловъ, без жадной служби находятся і оной ни з бунчуковими, а ни в значкових і рядових козаках и малѣйше не отправляютъ. І, буди гдѣ таковие сищутся, то оних тотъ часъ от Полкових Канцелярий висилать в Глуховъ в Генералную Войсковую Канцелярию ко определению, за усмотрениемъ всякого с нихь згодности, в разние звания всяких с них, хто достоинъ бить может, даби оние празнии без служби не находились. По которимъ указамъ неотменное ісполнение тогда і чиненно. А по миновании того, паки многие старшинские, бунчукових и войскових товарищей, такожъ и компанѣйских старшинъ дѣти, пришедши не точию в совершение лѣта і подружившись, но и гаразда в лѣтах уже будучи и називая себе по отцах своих точию бунчуковими и войсковими товарищи, хотя і не имѣютъ на тѣ звания от Генералной Войсковой Канцелярии никакихъ унѣверсаловъ, неточию находятся без всякой служби праздны, но без родителей своих, пришедши в роспустъ за неопределениемь ихъ в государеву службу, разние шалости дѣлаютъ, простой народ граблят собою, бютъ и розоря-

---

[1]) Харк. Центр. Істор. Архів. Полтавськ. Відд. Архіву Малор. Колеґії св. III, № 322, а. 1.

ютъ, в ту надежду, что оние в Глуховъ на них бит челомь за убожествомъ своимъ крайнимъ состоят не в состоянии; а Полковой Канцелярии, яко старшини, бунчукових и войскових товарищей дѣти, без указу особливого слушатся и под судомъ бить не хотят. И тако за темъ всегда бедной и обижденной от них народ без удоволствия остается, а оние праздно находящияся дѣти в болшой роспустъ приходятъ и родителское имѣние от време разнообразно приводятъ в потеряние и крайное опустошение, такъ что впредъ с оного и служби отправлят будетъ уже нѣ с чего. Яких старшинскихъ и бунчукових, войскових и компанѣйских в праздности состоящих дѣтей уповательно во всехъ малороссийских полках немало імеется, якожъ і в полку здешнемъ таковы состоятъ, а именно: умершого полковника киевского Антония Танского синъ еденъ Іванъ Танскій да умершего бунчукового товариша Кирила Солонини два сина Яковъ и Федоръ Кирилови Солонины, такожъ умерших сотниковъ кобижского Алексѣя Мандрики синъ Филипъ Мандрика да компанѣйского Старо Чесникового полку Константия Жабоклѣцкого син же Кондратъ Жабоклѣцкій да войскового товарища Павла Тишкевича син же Петро Тишкевичъ, и другие. Чего ради о томъ в Генералную Войсковую Канцелярию Полковая Киевская Канцелярия с поволностию представляя, что об оних и других таковихъ праздно состоящих дѣтяхъ, даби болѣе обиждаемие от них бедние обивателѣ без доволствия не остались, повеление будетъ, просит немедленного разсмотрения і в резолюцию указа.

Обозній полковій Кіевскій Алексій Подвисоцкій
Судія полковій Кіевскій Александр Солоніна
Писар полковій Киевскій Зѣновій Борсукъ
Асаулъ полковій Киевскій Матвѣй Шумъ
Хоружій полковій Кіевскій Федоръ Шумъ.

1748 году, сентября 16 д. Козелецъ.[1])

XVIII

Копія ордера гетьмана К. Розумовського з 27 листопада 1753 р., в якім він роз'яснює, що Мих. Діяментовського, що походить з селян, не можна затвердити значковим товарищем.

Копія

Графъ Кириллъ Разумовскій, гетманъ и кавалеръ.

Нашей Генералной войсковой Канцеляріи.

Доношеніемъ из оной Генералной войсковой Канцеляріи, сево ноября 24 д. къ намъ присланнимъ, представлено, что пол-

[1]) Київ. Ц. Арх. Давн. Актів. Фонд Генер. Військ. Канцелярії № 5800.

ковникъ Нѣжинскій атестовалъ жителствующаго в мѣстечку Коропѣ Михайла Діяментовского в значковіе полку Нѣжинского товарищи, по причинѣ содержанія имъ, Діяментовскимъ, за собою по женѣ шляхетскихъ грунтовъ, в мѣстечку Воронѣжѣ имѣючихся, и по неимѣнію въ полку Нѣжинскомъ полного комплета значковихъ товарищей. И просил об опредѣленіи оного Діяментовского в то званіе въ Генералной Войсковой Канцеляріи разсмотренія. По справке жъ де от Генералной Канцеляріи зъ Правленіемъ Генералной Артилеріи явилось, что оного Діяментовского отецъ Дмитро Омеляновъ по описѣ и по всѣм ревизіямъ показанъ между посполитими города Коропа подданими той Генералной Артилеріи. И требовала оная Генералная Канцелярія какъ об ономъ Діяментовскомъ, такъ и впредь, ежели кто из полковниковъ будетъ атестовать в значковіе товарищи, опредѣлять ли, — нашей резолюціи. На что оной Генералной Канцеляріи предлагаемъ: понеже изъ показанія Правленія Генералной Артилеріи значится, что оного атестованного от полковника Нѣжинского въ значковіе товарищи Михайла Діяментовского отецъ въ посполитомъ званіи состоитъ, послѣдовательно и сынъ его званія посполитого. В званіе же значковихъ товарищей должни опредѣлятся ізъ козаковъ заслуженніе люде. Для того оного Діяментовского, яко посполитого званія человѣка, въ значковіе товарищи опредѣлять не слѣдуетъ. А какіе за нимъ, Діяментовскимъ, имѣются шляхетскіе грунта, от кого, когда и почему доставшіесь, о томъ велѣть, изсолѣдовавъ, учинить надлежащее разсмотреніе і определеніе въ силѣ Малороссійскихъ правъ. Другихъ же, по представленіямъ и атестатамъ от полковниковъ Малороссійскихъ в званіе значковихъ товарищей достойнихъ того, и изъ козачого званія, і не сверхъ указаного числа опредѣлять нынѣ Генералной войсковой Канцеляріи дозволяемъ.

Въ подленномъ подписъ таковъ:

Гетман графъ К. Разумовскій.

С подленнимъ читал войсковій канцелярист
Иванъ Покорскій. [1]

Москва.
Ноября 27 д.
1753 году.

---

[1] Харк. Ц. Іст. Арх. Черн. Відділ Архіву Малор. Колеґії, № 15105, а. 7.

XIX

Ордер гетьмана К. Розумовського до Генерального Суду з 1 липня 1757 р. з пропозицією атестованих до значкового товариства та прийнятих у відомство полкових канцелярій, якщо вони не мають затвердження від центральних установ, вважати за рядових козаків.

Графъ Кириллъ Разумовскій, гетманъ и кавалеръ.

В Судъ войсковій генералній.

З оного Генералного Войскового суда доношеніемъ намъ представлено: в присланныхъ де в судъ генералній з разныхъ полковихъ канцелярей челобитческих дѣлахъ усмотрено — в іныхъ что какъ на подаваемих в судъ генералній по темъ деламъ доношеніям, такъ і на протчемъ подписиваются істцы, а вь іныхъ делахъ отвѣтчики, званіемъ таковимъ — «асигнованный въ значковіе товарищи и обрѣтаючійся под видѣніемъ полковой канцеляріи», и просятъ взысканія денежного съ таковихъ за побой і протчее не какъ з рядовихъ, но якъ ізъ значкових товарищей. Какъ же де содержать настоящее такое званіе и приговаривать в навязки денежніе възисканія суду генералному вѣдать нѣпочему. І прошено о томъ нашего разсмотренія. А яко высочайшимь Ея Імператорского Величества блаженныя і вѣчно достойнія памяты государыны імператрицы Анны Івановны самодержцы всероссійской імянныхь указомъ, прошлого 1734 году августа 8 д. вь 19 пунктах состоявшихся, по 11 пункту велено в Малороссійских полках значкових товарищей быть указному числу; а сверхь того указного числа полковникам собою никого неопредѣлять. На основаніи которого имянного указу о представленіи к намъ атестатовъ ко опредѣленію въ значковіе товарищи и ордерами нашими предлагано; також і в протекціяхъ козаковъ никому отнюдъ ни под какимъ образомъ держать невелено. Того ради і нынѣ посланными от насъ в Малороссійскіе полки ордерами накрепко предложено оныхъ аттестованных въ значковіе товарищи і не имѣющих нашего или Генералной войсковой канцеляріи на то званіе опредѣленія, також под вѣдомство полковой канцеляріи принятых — всѣх почитать за рядових козаковъ к отправленію надлежащих служебъ. Всѣхъ же такових отдать под сотнѣ, в которих оны живуть, безъ всякого впредъ их защищенія, и велеть імь подписыватся рядовими козаками. Ібо ежели впред полковниками или полковою канцеляріею такіе атестованные въ значковіе товарищи или под вѣдомство полкових канцелярій от ведомства сотенного для укритія от служби надлежащей в рядъ з другими козаками будутъ приниманы, то полковники и другіе полковіе старшины, кто тому виною будет, за то штрафованы быть імѣютъ безъотпускно. А ежели в которомъ полку указного числа значкових товарищей не имѣется, то кто по усмотренію

полкових канцелярій достойнымъ быть того званія окажется — оных зъ аттестатами представлять к намъ і в нашу Генералную войсковую канцелярію для опредѣленія. О чемъ всемъ для ведома і чтобъ оныхъ, подписуючихся атестованными в значковіе товарищи і под видѣніе полковихъ канцелярій принятыми, почитано было во всемъ равно с козаками рядовими, и іхъ же от общенародныхъ податей і повинностей (которіе всѣ несутъ козаки) отнюдъ ни подкакимъ видомъ не миновано; и суду войсковому генералному чрезъ сіе предлагается.

Гетманъ Графъ К. Разумовскій.

1757 году, юля 1 д. [1])

XX

Ордер гетьмана К. Розумовського (без дати, писаний влітку 1757 р., як це видно з наступного додатку) до чернігівського полковника з роз'ясненням, що дітей старшини і знатного товариства має він записати на службу.

Графъ Кириллъ Разумовскій, Гетманъ и Кавалѣръ. Господину полковнику Чернѣговскому Божичу с полковою старшиною.

Имѣли мы в разсмотреніи собрание ведомости по ордерамъ нашей Генералной Войсковой Канцеляріи з Малороссійскихъ полковъ о жителствующихъ в техъ полкахъ бунчуковихъ, войсковихъ товарищей, старшин полковихъ, сотничихъ и другово звания, в томъ числѣ и поповскихъ детей, безъ службы находящихся. В которих показано таковихъ, разночинческихъ детей обритающихся без отправления войсковой службы немалое число. И сего ради приказиваемъ вамъ находящихся в полку Чернѣговскомъ бунчуковихъ и войсковихъ товарищей; старшинъ полковихъ, сотничьихъ и протопопскихъ детей, кои к отправлению службы способни и ползуются розделенними или оставшимися от отцовъ своихъ грунтами и неопределени ни в какую службу, употреблять от полковой Чернѣговской Канцеляріи в принадлежащую войсковую службу въ числѣ значковихъ товарищей. А кои имѣются значковихъ товарищей и поповские дети, потомужъ козачими грунтами безъ службы владея, онихъ наражать к отправлению войсковой службы в числѣ виборнихъ козаковъ, даби никто, владея грунтами, без службы обретатся не могъ и темъ однимъ

---

[1]) Оригінал у Харк. Центр. Істор. Архіві. Фонд Черніг. Суд. Палати. Опис 17, кн. 81, а. 59. Також — там же. Черн. Відділ Архіву Малор. Колегії № 11730, а. 1.

противъ другихъ обиди небило. Якоже те разночинческие дети, будучи по полку употребляеми в службу, способнѣе могутъ себѣ и приличной чинъ заслужить.

Гетманъ графъ К. Разумовскій. [1])

XXI

«Доношеніе» Лубенської полкової канцелярії 19 грудня 1758 р. гетьманові К. Розумовському з проханням роз'яснення порядку приймання в значкові товариші дітей старшини і знатного товариства.

Ясне Велможному, високоповелителному господину, господину Малія России обоихъ сторонъ Днепра и войскъ Запорожскихъ гетману ея імператорскаго величества дѣйствителному камергеру, Императорской Санктпѣтербургской Академіи Наукъ президенту, лейбь гвардіи Ізмайловского полку подполковнику и обоихъ российскихъ императорскихъ ординовъ, святихъ апостола Андрея и Александра Невского, такожъ полского Белого Орла и Голстинского святія Анни кавалеру, Россійской Имперіи графу, Кириллу Григориевичу его сиятелству Разумовскому.

Нижайшее доношеніе

Высокимъ вашей ясне велможности в Полковой Лубенской Канцеляріи изшедшого «757» году июля «12» полученнимъ ордеромъ, по представленію Суда Войскового Генералного, с резону сего, что на имѣючихся в ономъ Суде Войсковомъ Генералномъ з разних полковъ присланнихъ челобитческихъ дѣлахъ и на подаваемих в Судъ Генералній доношеніяхъ подписиваются истци, а в инниxъ делахъ отвѣтчики, званіемь таковимъ: ассигнованніе в значковіе товариши и обрѣтающіеся под вѣдомствомъ Полковой Канцеляріи и просятъ взисканія денежного с таковихъ за побои и протчее не какъ с рядовихъ, но какъ з значкових товарищей (зіпсов. місце)... в навязки; велено оних аттестованихъ в значковіе товарищи и не имѣющихъ вашей ясне велможности или Генералной Войсковой Канцеляріи на то званіе опредѣленія, такожъ и под вѣдомство Полковой Канцеляріи принятих, всѣхъ почитать за рядовихъ козаковъ и к отправленію надлежащей службы всѣх такових отдать под сотнѣ, в которих они живутъ без всякого впредъ ихъ защищения и велѣть имъ подписиватся рядовими козаками і протчая. И, хотя нѣкоторіе такъ з старшинских дѣтей, яко и з рядових козаковъ по заслугамъ, достоинствамъ и могуществамъ ихъ в

[1]) Черн. Відд. Архіву Малор. Колегії. № 2293, а. 1.

званіе значковых товарищей Полковою Лубенскою Канцеляріею опредѣлени и в числѣ протчих Лубенского Полку значкових товарищей за приведеніемъ ихъ в томъ званіи к указной на вѣрность служби присяги дѣйствително находятся и служатъ, но такови по Полковой Канцеляріи слѣдовали опредѣленія в сходственность и согласіе воспослѣдовавшего от вашей ясне велможности прошедшего «752» года сентября «22», з в Полковой Канцеляріи того жъ года октября «3» числѣ полученного, на представленіе Полковой Лубенской Канцеляріи о убилих чрезъ разніе случаи в полку Лубенскомъ с указного пятидесятного числа значкових товарищах высокого ордера с повелѣніемъ тѣмъ, что ежели того пятидесятного числа значкових товарищей в полку Лубенскомъ нинѣ нетъ, то на убиліе места до полного указного числа набрать из козаковъ достойнихъ и заслуженнихъ и в томь званіи быть могущественнимъ и, приведъ ихъ в томъ званіи от Полковой Лубенской Канцеляріи в верной къ ея імператорскому величеству службѣ к присягѣ, написать в компутъ Лубенского полку значкових товарищей к отбуванию подлежащей служби. Естли же еще и сверхъ того пятидесятного числа есть или впред быть могутъ достойніе и заслуженніе люде и учнутъ просить опредѣленія себе в тое жъ званіе, то о таких желающих сверхъ указного числа представлять к вашей ясневелможности. И тѣ Полковою Канцеляріею в значковіе товарищи опредѣленніе состоятъ не сверхъ указного пятидесятного числа, якожъ за таковим вишенаимѣненнихъ старшинских дѣтей и рядових козаковъ в значковіе товарищи опредѣленіемъ точию указано повеленное число значкових товарищей состоитъ. А понеже и нинѣ з старшинских, яко то: полкових старшинъ сотниковъ и значкових товарищей дѣти нѣ в какомъ званіи еще ненаходящиеся, а к службѣ дѣйствително уже годящиесь и могущіе, являются в Полковой Канцеляріи і просятъ за служби предковъ ихъ опредѣленія их в значковіе товарищи, а инніе, хотя о томъ и не просятъ, однакъ без служби имъ праздно быть не должно, понеже лѣта и годност к службѣ уже имѣютъ из чего оную отправл... (зіпсов. місце)... По высокомонаршимъ же указамъ такових старшинских дѣтей в значковіе товарищи к отправленію служби войсковой опредѣлять должно, а между рядовіе их верстат не есть приличия, инако бо с того они почитатимуть себѣ обиду. Того ради Полковая Лубенская Канцелярия о семъ вашей ясне велможности под высокое разсмотреніе представляетъ и какъ о тѣхъ старшинских дѣтях в значковіе товарищи опредѣленія ищущих и не ищущих повелѣно будетъ, — опредѣлит ли ихъ в то званіе здесь или при аттестатах прислать к вашей ясне велможности в Генералную Войсковую

Канцелярию к тому опредѣлению, — нижайше просить на то повелителного вашей ясне велможности в резолюцию високого ордера.

Полковникъ Лубенский Іванъ Кулябка
Судія полковій Василь Стефановичъ
Писаръ полковый Андрѣй Стефановъ
Асаулъ полковій Рвачевскій[1]).

XXII

«Сказка» значкового товариша Івана Келеберди про його служби. (Без дати; слід думати стосується до 1763 р.).

По состоявшемуся в Генералной Войсковой Канцеляріи ордеру и в силѣ оного по присланному с Полковой Мыргородской Канцеллярии в Сотенную Хоролскую Канцелярію ордеру, значковій полку Миргородского товаришъ Іванъ Келеберда далъ сию сказку в томъ, что от роду ему лѣтъ сорокъ и с которого года в службу дѣйствително вступилъ і в какихъ походахъ и коммиссияхъ службу продолжалъ и в настоящій чинъ с какихь званій опредѣленъ значит ниже:

1. В 1736-м годѣ вишеписаній Іванъ Келеберда в Кримскомъ походѣ билъ в числѣ виборнихъ козаковъ сотнѣ Хоролской.

2. В 1737 году в охочекомонномъ компанѣйскомъ Часниковомъ полку служилъ онъ, Келеберда, одинъ годъ и во время неприятелского на полкъ слободскій Изюмскій чрез реку Донецъ нападенія с полковникомъ компанѣйскимъ в приступѣ оборонном от неприятеля былъ. От оного ж полку как отлучился за неуволненіе домику его, Келеберди, то в прошломъ 1738 году на мѣсто родного брата его Андрея Келеберды, от полковника миргородского господина Капниста унѣверсаломъ в значковіе товарищи в том же годѣ опредѣленного, за болѣзнь его, с какой он умеръ, онъ, Іванъ Келеберда, началъ служит в числѣ значковихъ товарищей.

3. По опредѣленію Полковой Мыргородской Канцеллярии в показанном 1738 году в наборѣ воловъ в сотнях Голтвянской, Омелницкой и Потоцкой былъ и ту коммисію дѣйствително справилъ.

4. В том же 738-м году, когда непріятель вворвался былъ в россійскіе границѣ, в то самое время к отпору оного под мѣстечко Власовку успѣлъ і в самомъ срожаи дѣйствовалъ, не щадя себе.

5. В 1739-м годѣ былъ в Хотѣнскомъ походѣ и тамо противо непріятеля во всѣхъ военних акціяхъ и сраженіяхъ, где толко повелено и надобность востребовала, по тому же не щадя живота

---

[1]) Київськ. Ц. Арх. Д. Актів. Фонд Ген. Військ. К-рії, № 1285.

своего поступалъ и отправляемъ бывалъ в разніе партіи и командираціи, о чемъ тогдашная полковая старшина, нѣкоторіе значковіе товарищи, також сотенніе старшини и рядовіе козаки, бывшіе в томъ походѣ, извѣстны.

6. В 1740-м годѣ по опредѣленію Полковой Миргородской Канцеляріи находился в восми сотняхъ полку Мыргородского в происке таких старожиловъ, которіе давнихъ годовъ при розграниченію с турками границъ в походахъ бывали и старіе с турками граници, тако ж де и кои по ту сторону Днепра всѣ степніе реки, речки и урочища и положеніе мѣстъ знаютъ, онъ, Келеберда, былъ и какъ тое исправилъ в силѣ инструкціи от него в Полковую Канцелярию репортованно.

7. По окончании Турецкой войни в том же 740 году чинилъ висилку подводъ со всего полку Миргородского для поднятія полномочного турецкого посла, следуючего в Санктпѣтербургъ.

8. В том же 740-м году, учиня онъ, Келеберда, на званіе з ним товариства при Полковой Миргородской Канцеллярии в городѣ Сорочинцяхъ присягу того ж года июля 7 дня, находился командиромъ чрезъ цѣлое лѣто над косцами, с полку Миргородского висланними на степъ Богачанскій для укошенія сѣна на государевы конскіе заводи.

9. В 1741 годѣ по тому ж находился командиромъ чрезъ цѣлое лѣто над косцами с полку Мыргородского, высланними на степъ Глобинскій для укошенія сѣна на государеви заводніе лошади.

10. В 1742 году былъ комисаромъ полковимъ служителских денег, по учиненной на тотъ чинъ в Генералной Войсковой Канцеллярии присяги, и тотъ зборъ денегъ дѣйствително окончилъ.

11. В 1743 годѣ по опредѣленію Полковой Миргородской Канцеллярии былъ комисаромъ полковимъ служителскихъ денегъ, и тотъ збор дѣйствително окончилъ.

12. Он же, Келеберда, в томъ же 743-м году по опредѣленію Полковой Миргородской Канцеллярии в препровоженіи турецкого посла от полку Миргородского даже до турецкой границѣ неотлучно находился.

13. В 1749 году находился в искорененіи сарани в сотнѣ Хоролской при урочищи Брусовой Долини в спомощестованіи обозному полковому Миргородскому господину Москову чрез полтретя месяця.

14. В том же 749 году вторично находился в искорененіи саранчѣ в степѣ Омелницкомъ под мѣстечкомъ Манжелѣю при полковнику Мыргородскомъ господину Капнисту чрез цѣлій мѣсяцъ.

15. В 1750-м году с полковникомъ миргородскимъ упомянутимъ Капнистом пры присутствии всего полку Миргородского былъ в заднѣпрскихъ мѣстах в искорененіи воровскихъ партій и гайдамакъ.

16. В том же 750-м годѣ по инструкціи Полковой Мырго-

родской Канцеллярии былъ онъ, Келеберда, в сиску бывшого управителя бунчучного генералного господина Оболонского, полку Лубенского сотнѣ Чернуской в селѣ Пѣсочкахъ жиючого, войсковою товариша Клима Пѣщанского в городъ Хоролъ к опредѣленнимъ от Полковой Канцеллярии по силѣ указу Войскового Генералного Суда для учиненія над нимъ, Пѣщанскимъ, щета слѣдователемъ атаману Мыргородскому Трофиму Мыхайлову с товарищи.

17. В 1751 году пры наказному полковнику мыргородскому, бунчуковому товаришу господину Гамалѣи при полку Миргородскомъ ходилъ к мѣстечку Кременчуку для предосторожности от нападенія татарского.

18. В том же 751 году по опредѣленію Полковой Миргородской Канцеллярии отвозилъ колодниковъ тринадцяти з Сорочинецъ в Глуховъ, и отданни нимъ, гдѣ подлежало, за роспискою.

19. В 1752 году во время проезду его ясне велможности високоповелителного господина, господина Малія Россіи обоихъ сторонъ і войск Запорожскихъ гетмана графа Кирилла Грыгоріевича его сиятелства Разумовского, по опредѣлению Полковой Мыргородской Канцеллярии былъ при наборнихъ с полку Мыргородского к подему свити подводахъ за командира и за тѣ подводи, нимъ прынимаеміе на станцияхъ, прогонніе денги под запискою в зашнурную книгу от кого именно и за сколко верстъ кому розданни, о томъ от него от него (двічі в оригіналі) і вѣдомост в Полковую Миргородскую Канцеллярию пры репортѣ представленна.

20. В том же 752-м годѣ по опредѣленію Полковой Мыргородской Канцеллярии находился онъ, Келеберда, з десятю человѣки сотнѣ Хоролской козаками, в команду к нему опредѣленними, в сотнях Миргородской, Сорочинской, Шишацкой, Омелницкой, Ересковской, Уцтивицкой и Бѣлоцерковской в доправки по коммисарству войскового товариша Якова Зарудного зависаючихъ и доимки за 741 годъ за зимніе и лѣтніе месяцѣ порционнихъ и рационнихъ денегъ, якая доимка нимъ дѣйствително исправленна и обявленному комисару Зарудному врученна.

21. В 1753 годѣ, по опредѣленію Полковой Мыргородской Канцеллярии, значковий товаришъ Келеберда з опредѣленними ему в команду з сотнѣ Мыргородской пятю человеки козаками находился в доправки по комисарству Михайла Тимошенка и Алексѣя Тулинского, зависаючихъ на сотняхъ Сорочинской, Шишацкой, Омелницкой, Ересковской, Уцтивицкой и Бѣлоцерковской денегъ, якая доимка нимъ дѣйствително исправленна и обявленнимъ комисарамъ врученна.

22. В том же годѣ, по опредѣленію Полковой Мыргородской Канцеллярии, значковій товаришъ Келеберда былъ в доправки на сотне Сорочинской по комисарству значкового товариша Дениса Крискова доимочних денегъ, якіе нимъ, Келебердою, по доправки за роспискою и врученни оному комисару Крискову.

23. В том же годѣ, по опредѣленію Полковой Миргородской Канцеллярии, былъ онъ, Келеберда, в доправки на сотняхъ Миргородской, Хоролской, Кременчуцкой, Омелницкой и Шишацкой в доимки зависаючихъ порціонних и раціонних денег по комисарству значковихъ товарищей Димитрія Устимовича и Фоми Сачавского, и сколко с какой сотнѣ доправленно, тѣ денги ним же за росписками к помянутимъ комисарамъ отправленни, а сколко на якой сотнѣ в недоправки осталось и зачемъ, о томъ от него, Келеберди, в Полковую Канцеллярию представленно репортомъ.

24. В 1754 годѣ, по опредѣленію Полковой Миргородской Канцеллярии, былъ на той сторонѣ Днепра командиромъ над работниками, с полку Мыргородского висланними в новую Сербию у построенія в Калниболотскомь и Могилномъ шанцяхъ укрѣплений, а в Новомиргородскомъ і Петроостровскомъ шанцях у окончанія недодѣланного строения.

25. В 1755 годѣ, по опредѣленію Полковой Миргородской Канцеллярии, былъ в доправки денегъ по комисарству значковихъ товарищей Івана Стеблевского и Данила Волоховича в доимки на сотнѣ Мыргородской зависаючихъ, и какъ пры доправки учинилось, — о томъ от него куда надлежало репортовано.

26. В том же году, по опредѣленію Полковой Миргородской Канцеллярии, былъ в освидѣтелствовании сотнѣ Мыргородской в селахъ Петрѣвцахъ и Черевкахъ умерших войсковихъ товаришей Трощинскихъ зборного до скарбу войскового принадлежащего поковшевого и розмѣрного провиянта, в какой оной добротѣ находится и какъ за освидѣтелствованіемъ оказалося, и что с оного проданно, и кемъ, и какою ценою, и тѣ денги кому отданни, тако ж сколко в наличности имѣется, и где именно, о томъ от него в полковую канцеллярию репортовано.

27. В том же году, по опредѣленію ж полковой канцеллярии, былъ в освидѣтелствованіи жъ вишеписанного до скарбу войскового принадлежащего з сотнѣ Хоролской собранного розмѣрного и поковшевого провиянта сколко б наличности, в какой добротѣ, и что с оного кому и какою ценою именно проданно, тако ж сколко кому в роздачи взаемъ было, — о томъ всемъ за справкой от него, Келеберди, в обстоятелствѣ в полковую канцеллярию репортованно.

28. В 1756 году, по опредѣленію Полковой Мыргородской Канцелярии, былъ в доправки денегъ за розданніе ко умундированію козаковъ кумачѣ в сотняхъ первой і второй Миргородскихъ да Хоролской и по доправки тѣ денги всѣ полнимъ числомъ отданни за роспискою в полковой канцеллярии канцеллиристѣ Івану Ростовскому.

29. В 1757 году, по опредѣленію Полковой Миргородской Канцеллярии, былъ в доправки денегъ в сотняхъ первой і второй Мыргородскихъ да Хоролской за розданніи одноманерние козакамъ тѣхъ сотенъ шаблѣ, якие по доправки нимъ всѣ полнимъ

числомъ за росспискою отданни хоружому полковому миргородскому Ляховичу.

30. В том же году, по ордеру Полковой Миргородской Канцеллярии, частопомянутій Келеберда з сотенною хоролскою старшиною былъ в доправки комисарскихъ денегъ на женѣ умершего полкового комисара, значкового товариша Стефана Гершуна, по комисарству его на немъ оставшихся, и что при доправки учинилось, о томъ от него з старшиною в Полковую Миргородскую Канцеллярию репортованно.

31. В том же году, по опредѣленію Полковой Мыргородской Канцеллярии, былъ в доправки доимочнихъ денегъ по комисарству значкового товариша Григория Иосифова за 748 годъ в сотняхъ Миргородской, Голтвянской, Бѣлоцерковской, Шишацкой, Хоролской, Кременчуцкой, Потоцкой, Омелницкой и Сорочинской. По доправки ж толко с едной Хоролской сотнѣ денги отданни комисару Иосифову, а в тѣхъ сотняхъ, хочай многократно в доправки билъ, толко ж не исъправленни за послѣдовавшею в тое время очевною его болѣзнію, чрез которую по доношению его от полковой канцеллярии и уволненъ.

32. В 1758 году ордеромъ Полковой Миргородской Канцеллярии помянутій Келеберда опредѣленъ былъ в помощь к сотнику шишацкому Федору Яковенку с числом же команди ему, сотнику, сту семидесяти семи человеки, в команду с полку Мыргородского опредѣленними. Какъ на ту сторону Днепра переправившись к главному командиру при тисячной командѣ находячомусь полку Лубенского асаулу полковому Григорию Манжосу к крѣпости Елисаветской прибыли, то от обявленного асаула командированъ онъ, Келеберда, с козаками сту человѣки, в команду ему с разнихъ полковъ по выбору опредѣленними, при инструкціи к Сътавки Синюхи Броду. Тамо же находячись, денніе и нощніе границею от полской сторони чрез шесть месяцей обезды чинилъ и какъ самъ в еженеделнихъ партияхъ и отъ турецкой сторони бывалъ, такъ і козаковъ ежечасно по назначенному от помянутого командира числу отправлялъ. От станции Сенюхи до полку Миргородского отпущенъ за билетомъ Гарнизонной Елисаветской Канцелярии советника Александра Яковлева и канцеляриста Данила Іванова.

33. В 1759-м по ордеру Суда Полкового Миргородского чрез доношеніе от повѣренного господина титулярного совѣтника Андрея Гуленкова швагра его войскового канцеляристу Федора Бабарикова в тот судъ полковий на сотника хоролского господина Родзянку о заборѣ козаковъ двохъ з лошадми, сѣдлами, саблями, плетми, уздами и недоуздками ремѣнними и протчимъ к нему, Келебердѣ, состоявшомусь, повѣленное изслѣдованіе учинилъ і в судъ полковий репортовалъ.

34. В том же 1759-м году по ордеру Полковой Мыргородской Канцеллярии, по доношению бывшого сотника хоролского, а нынѣшнего обозного полкового миргородского, господина

Родзянки в ту полковую канцеллярию поданному состоявшемусь, он, Келеберда, в изслѣдовании стравленного его господина обозного и обивателей хоролскихь насѣянного хлѣба скотомъ з футоровъ значковихъ товарищей Данила Волоховича і Федора Мисика былъ и, какъ повеленно, исполнение учинилъ и куда подлежало в обстоятелствѣ репортовалъ.

35. В 1760-м годѣ, по ордеру Полковой Мыргородской Канцеллярии, чрез доношеніе от бывшего сотника хоролского, нынѣшнего обозного полкового Мыргородского господина Родзянки, в оную полковую канцеллярию взнесенное, к нему, значковому товаришу состоявшемусь, онъ, Келеберда, в изслѣдованіи находячогось в сотнѣ хоролской покупного за присланніе с Полковой Мыргородской Канцеллярии в Сотенное Хоролское Правленіе денги девятдесятъ рублей шестдесятъ одну копеки с половиною з индуктового збору для бѣднихъ и неимущих своего пропитания провиянта былъ и по изслѣдовании, что повелѣнно, дѣйствително справилъ і в Полковую Миргородскую Канцеллярию в обстоятелствѣ репортовалъ.

36. В 1760-м годѣ, по опредѣлению Полковой Миргородской Канцеллярии, онъ, значковий товаришъ Келеберда, опредѣленное число з сотнѣ Хоролской подводъ, работниковъ с их инструментами и разние лѣсние материяли к подчинки повеленнихъ по Днепру находящихся фарпостъ и редутъ висилку учинилъ и о исполненіи в полковую канцелярию репортовалъ.

37. В 1761 годѣ, по опредѣлению Суда Полкового Миргородского, чрез доношение от судии полкового миргородского Козачковского на абшитованого асаула полкового господина Родзянку о гвалтовномъ накошеніи сѣна на собственномъ грунтѣ умершого господина брегадира Капниста, прозиваемомъ Гунковскомъ, к маетности его селу Трубайцямъ принадлежащемъ, которая маетность состоитъ в опеки его, судии, и о протчемъ, в тотъ Судъ Полковой поданное, частописанний Келеберда з опредѣленнимъ за силу указа от Сотенной Хоролской Канцеллярии к нему нарочнимъ козакомъ в изслѣдовании былъ, и что учиненно, о томъ в Судъ Полковой в обстоятелствѣ репортовалъ.

38. В том же годѣ, по инструкции Полковой Мыргородской Канцеллярии (коею повелѣнно скоро за полученіемъ тотчасъ слѣдовать трактомъ в Переясловскій полкъ, якимъ сотникъ власовский Майборода з наборними с полку Мыргородского волами и козаками послѣдовалъ, и гдѣ могл би его, сотника, вздогнать на пути за обявленіемъ той инструкции всемѣрно понудить слѣдовать ему, сотнику, с тѣми волами и козаками с крайнимъ поспѣшеніемъ на опредѣленное в Переясловскомъ полку зборное мѣсто), обявлений Келеберда дѣйствително справилъ и репортъ от оного сотника взятий за поворотомъ своимъ в полковую канцеллярию представилъ.

39. В том же году, по інструкции Полковой Миргородской Канцелярии, былъ онъ, Келеберда, в виправки з сотнѣ Хоролской

плотниковъ, самихъ настоящихъ майстеровъ с козаковъ с надлежащими по майстерству ихъ инструментами в полковую канцеллярию для отправки оттоль к строению батуринскому.

40. В том же годѣ ордеромъ Полковой Миргородской Канцеллярии определенъ онъ, Келеберда, к происканию во всемъ полку Мыргородскомъ садовихъ деревъ для надобности его сиятелства графа ясневелможного, высокоповелителного господина, господина гетмана и разнихъ ординовъ кавалера, по которому вишписанное по повелѣнному исправлению нынѣ дѣйствуетъ.

Значковий полку Миргородского товаришъ Иванъ Келеберда, а вмѣсто его, неграмотного, по его прошению писецъ Сотенной Хоролской Канцеляріи Іванъ Яремовъ руку приложилъ.[1])

---

1) Київськ. Ц. Арх. Д. Актів. Фонд Ген. Військ. Канц., № 3113.

RESÜMEE

У 1648 р. відбулося під проводом гетьмана Богдана Хмельницького велике повстання українського козацького війська проти Польщі. Повстання перейшло в затяжну війну, і в наслідок збройних перемог над поляками утворилася окрема Українська держава. У 1654 р. ця держава стала в васальну залежність від московського царя, але зберегла повною мірою своє внутрішнє самоврядування. Спочатку з обох боків Дніпра, а згодом (коли спустошена Правобережна Україна знов була підбита Польщею) на Лівобережній Україні, на території пізніших Чернігівської та Полтавської губерень, до 80-х років XVIII ст. існував окремий державний організм, що, змагаючися з Росією за свої державно-політичні права, а пізніше за своє автономне становище, весь час зберігав окремі форми свого державного і автономного устрою.

Цей устрій був дуже своєрідний: Україна була очолювана гетьманами, яких обиралося в широких органах безпосереднього народоправства — на козацьких радах, чи, як їх звали, генеральних радах. Авторові цих рядків довелося в своїх попередніх роботах дослідити, як цей дуже цікавий для кожного дослідника державно-правних норм інститут прямого народоправства, де найважливіші державні справи (і серед них — вибір доживотного монарха-гетьмана) вирішувалися на зборах численного козацького війська, — так і інший орган — раду старшини, який розвивався вбік утворення з нього своєрідного станового парляменту.

Під час опрацювання останньої роботи перед автором стало питання про те — як треба кваліфікувати соціяльно-політичний устрій цієї Української держави XVII і XVIII ст. і, зокрема, чи можна вважати, що тут існував поділ суспільства на стани? Ці питання є складніші, ніж вони можуть на перший погляд здаватися, бо повстання 1648 р. було спрямоване не тільки проти Польської держави, але й проти польських та спольщених поміщиків, що володіли, як кріпаками, українськими селянами. Частина з цих селян після 1648 р. вступила до лав козацького війська, частина — залишилася в селянській верстві, але була вже персо-

нально вільною. В цьому новому, знівельованому революцією суспільстві ніби не було розподілу на суспільні стани.

Так і приймала здебільшого це попередня наука. Вона вважала, що в Українській державі XVII–XVIII ст. відбувалися в дальшому часі тільки процеси клясової диференціяції. Ці процеси, утворивши ряди заможних українських землеволодільців, які обернули частину вільних селян на своїх кріпаків, підготували можливість станового поділу населення в Україні. Але сталося це, на думку цих учених, лише тоді, коли українські землеволодільці здобули в 1785 році від російської імператриці Катерини II права російського дворянства.

Такий погляд є, однак, помилковим. Українська держава XVII–XVIII ст. була одним з видів притаманної її часові форми організації суспільства, відомої в науці під назвою станової монархії, хоч форми її організації в Україні були дуже своєрідні. Суспільна нівеляція після 1648 р. була попередньою наукою дуже перебільшена. Відомий український історик В. Липинський довів, що серед проводирів козацького війська під час самого повстання проти Польщі було багато українських шляхтичів. Більшість з них залишалася і в новій козацько-українській державі. До них згодом долучилися доволі численні шляхтичі — вихідці з сусідніх країн, особливо — з суміжних білоруських земель. Але й козацьке військо було тільки на перший погляд суспільно однорідним. Справді в ньому існували шари рядового козацтва і вищих від нього, так званих, «військових товаришів» чи «знатних військових товаришів». З цього останнього шару і утворилися основні кадри українського зверхнього стану.

В науці це питання про «знатних військових товаришів» дуже мало досліджене. Дана робота має своїм завданням заповнити цю прогалину. Авторові її довелося довго шукати відповіді на поставлене перед собою питання про «знатних військових товаришів» серед архівних матеріялів у Москві, Києві, Чернігові, Полтаві та Харкові.

Відповідь, у наслідок виконаної роботи, знайдено, і наслідком зроблених розшуків є дана робота.

Автор має можливість констатувати, що козацьке військо вже до 1648 р. і зразу ж по 1648 р. мало в своєму складі «військових товаришів», які відділялися від козацької маси. Згодом вони дістали назву «знатних військових товаришів». Цей інститут пройшов цікаву і досить складну еволюцію. Спочатку цей шар був ніби єдиним. Але в кінці XVII ст. ми вже зустрічаємо серед нього поділ на тих знатних військових товаришів, які служать при резиденції гетьмана, і тих, які служать при резиденції полковників. У 20-х р.р. XVIII ст. викристалізовується три види знатних військових товаришів: а) вищий шар — «бунчукові товариші», які перебувають при гетьмані (їх назва походить від гетьманської інсиґнії «бунчук» — роду знамена), б) середній шар — «військові товариші», які перебувають у віданні централь-

ної державної канцелярії, і в) нижчий шар — «значкові товариші», які служать на місцях при керівникові місцевої влади — полковникові (Українська держава на лівому березі Дніпра була поділена на 10 полків, керівники яких — полковники — були і воєначальниками полків, як окремих одиниць українського війська, і адміністраторами підвладних їм територіяльних дільниць). Їх назва походить від слова «значок» — полкове знамено, під яким ішли вони в похід.

Дуже цікаво, що служба всіх цих видів знатних товаришів є службою непостійною і неплатною. Панування натурального господарства сприяло тому, що Українська держава організує її за старим зразком служби з свого лену, служби з своєї землі. Знатний військовий товариш має населені маєтності, користується працею належних йому селян. За це має він (раз-у-раз з більш-менш численним почтом своїх слуг) виступати в похід на своєму коні, з своєю зброєю, з своїм провіянтом. У часи ж миру такий знатний товариш час від часу дістає від центральної (вищі й середні види знатного товариства) чи від місцевої влади (нижчий вид) окремі доручення адміністративні, дипломатичні, фінансові й т. ін. Дана робота містить докладний матеріял про характер цих доручень і спосіб їх виконання.

У XVIII ст. відбувається посилений тиск російського уряду — втручання у внутрішні українські справи. Цей тиск позначається і на становищі знатних військових товаришів. Російська абсолютистська імперія в цей час уже організовує своє управління способом урядування державних урядовців. До цих урядовців вона намагається прирівняти і українських знатних військових товаришів, розглядаючи їх не як певні розряди українського зверхнього стану, а — як певні ранґи української адміністрації. Це зовсім не відповідало дійсному становищу українських знатних товаришів, але це дуже впливало на напрямок розвитку їх організації. Особливо при цьому важило розпорядження російської влади про встановлення певних лімітів для найчисленнішого шару українських знатних товаришів — для значкових товаришів, яких було дозволено мати в частині полків по 50, а в решті полків — тільки по 30. Цим кроком російський уряд загрожував натуральному зростанню українського зверхнього стану.

У 1785 р. українські землевласники здобули (крім нижчого шару — значкових товаришів) права російського дворянства. Але чи являли вони собою зверхній стан України вже до цього моменту? Матеріял даної роботи дає можливість відповісти на це питання позитивно.

В Українській державі XVII—XVIII ст. також існувала система юридичної нерівності поміж окремими шарами суспільства. Значить, тут існував поділ суспільства на стани. Зокрема, стан вищий, в особі знатного військового товариства, мав цілий ряд юридичних привілеїв. Таким його привілеєм була участь у

важливому органі центральної влади — раді старшини, відміні тогочасного станового парляменту. В цьому органі постійно присутні знатні військові товариші, але до нього не допускалося козаків, міщан та селян.

Знатне військове товариство мало ряд привілеїв судового характеру. Значкові товариші вилучаються з-під присуду найнижчих (сотенних) судів. Бунчукові ж і військові товариші підлягають судові лише центральних судових інстанцій.

Знатне військове товариство має цілий ряд фінансових пільг. У XVIII ст. Українська держава тримається погляду, що права володіти населеними маєтностями позбавлені всі представники нижчих станів суспільства, і це є прероґативою лише зверхнього стану. В цей час належність до цієї зверхньої групи все більше визначається походженням і все менше — заможністю. Таким чином, належність до зверхньої групи стає спадковою.

Ця система привілеїв виразно відокремлювала зверхній шар українського суспільства, українських землевласників-дідичів, у вищий стан суспільства. Після цього акт 1785 р., коли більша частина з них здобула права російського дворянства, можна розцінити вже належно: не як утворення нової системи станового поділу населення в Україні, а — як факт зрівняння в правах українського шляхтича з дворянином Росії, при чому це зрівняння в той же час поклало край самостійній, окремій і своєрідній організації суспільно-станового устрою в Україні.

LEV OKINŠEVYČ

Ukrainian Military Nobility in the Ukrainian Hetman State of the 17th and 18th centuries.

The year 1648 saw the growth of the great rising of the Ukrainian Cossack army under the Hetman against Poland. The rising developed into a lengthy war and their military supremacy over the Poles gave the Ukrainians a separate state of their own. In 1654 this state became a vassal of Moscow but it preserved a complete measure of independence in internal administration. Right up to the eighties of the 18th century there existed, first of all on both banks of the Dnipro (Dnieper) and later (when the devastated Ukrainian areas on the right bank were once more subject to Poland) in the Ukraine on the left bank, the territory of the later provinces of Černyhiv (Czernigov) and Poltava, a special state organism which preserved the peculiar forms of its political autonomy throughout the conflict with Russia for its constitutional rights and later, for its independence.

This consitution was extremely just: the Ukraine was led by its Hetman who was elected by the Cossacks' or generals' councils which, in turn were the heads of the people. The author of the present lines had the opportunity in earlier studies to investigate not only this institution of a direct rule of the people, of such great interest for all students of constitutional standards, where the most important affairs of state (including the election for life of the hetman as king) were conducted at the meetings of a numerous Cossack army, but also the other body, the council of the Eldest which grew alongside of the larger agency to be a unique guild, or parliament representing a distinct class.

While revising his last study, the author pondered the question of defining the social and political constitution of this Ukrainian state in the 17th and 18th centuries, whether, say, we can assume a division of society into classes. Those problems are more complicated than they appear at first sight, for the rising of 1648 was directed not only against the Polish state but against the Polish nobility and their Ukrainian compeers who had adopted Polish habits and who ruled over the Ukrainian peasants as feudal lords. After 1648 some of these peasants entered the ranks of the Cossack army, some remained in the peasant class, but were personally free. In this new society that had been levelled by revolution there were no longer social classes, as was generally assumed.

Such was the usual theory held by scholars up till now. According to it, the Ukrainian state of the 17th and 18th centuries reflected only processes of class distinction. These processes, after having produced the caste of the wealthy Ukrainian landlords who

had appropriated as serfs a section of the free peasants, provided the possibility of dividing the population of the Ukraine according to classes. But these scholars think that this did not take place till the Ukrainian landlords had secured the letters patent of the Russian nobili ty from Catherin the Great in 1785.

This view, however, is incorrect. The Ukrainian state of the 17th and 18th centuries had a typical from of social organization, which scientists designate as a monarchy based on classes, though the special forms displayed in the Ukraine were peculiar. In the works of older research scholars, the levelling of classes after 1648 was greatly exaggerated. V. Lypynskyj, the well-known Ukrainian historian, has proved that there were many Ukrainian nobles among the leaders of the Cossack army in the rising against Poland. And the majority of them remained in the new Ukrainian state. Their number was swelled later by the numerous aristocratic refugees from neighboring countries, above all from the White Russian areas on the frontiers. And the social organization of the Cossack army itself was far from uniform when studied more closely. In reality, it consisted of the classes of the fighting Cossacks and a Cossack aristocracy, the higher, so-called "army comrades" or the "superior army comrades". And the "upper ten" of Ukrainian society have developed from the latter.

The problems connected with the "superior army comrades" have been neglected in research, a gap which the present treatise is intended to fill. Its author had the opportunity to conduct lengthy researches on the solution of those problems in the archives collected in Moscow, Kyjiv (Kiev), Černyhiv, Poltava and Charkiv. These researches threw new light on the "superior army comrades" which is spread further in the present study.

The author is in a position to confirm that the Cossack army, even before 1648 and immediately thereafter, included classes of nobles that were distinct from the mass of the Cossacks. Later, these acquired the name of "superior army comrades". The development of this organization was interesting and somewhat complicated. At the end of the 17th century, however, we find that it is divided into "superior army comrades" discharging functions in the hetman's residency and others serving in the residency of the army commander. In the course of the twenties of the 18th century, three kinds of "superior army comrades" had crystallized: a) an upper class — "the staff comrades" ("bunčukovi tovaryši"), on attendance with the hetman (their name is derived from "bunčuk", a kind of military badge worn by the hetman), b) a middle class—"the army comrades" ("vijskovi tovaryši"), in attendance in the central governmental office and c) a lower class — "the flag comrades" ("značkovi tovaryši") who work for the commander with the heads of the local authorities (the Ukrainian state on the Left Bank of the Dnipro was divided into ten regiments, whose leaders — the commanders ("polkovnyky") — were also the military leaders of the regiments, which were particular units of the Ukrainian army, the leaders at the same time being responsible for the civil government of areas under them). Their name derives from "značok" — the "regimental flag", under which the soldiers marched — when in action.

It is an interesting fact that the service of all these varieties of the superior army comrades was temporary and unpaid. Thanks to its natural resources, the Ukrainian state was able to organise this service for the country on the lines of the old feudal system. A superior army comrade possesses farms that are worked and enjoys the fruits of the peasant labor on his land. In exchange, he has to take part in any campaign required, along with his mount, his armor and his stores of food, and with a number of followers that varies from case to case. In times of peace the higher and middle classes of those

superior army comrades receive from the central authority and the lower class from the local, special functions of government, diplomatic, financial and other jobs. The present study contains detailed facts about the nature of these and the way they were carried out.

During the 18th century increased pressure and interference in Ukrainian internal affairs was felt from Russia. This pressure was also directed towards the position of the army aristocracy. Russian imperialism was even then organizing absolute power by creating an army of state civil servants. It strove to put the Ukrainian superior army comrades on a level with these civil servants, by treating them, not as definite classes of the Ukrainian aristocracy but as definite ranks in Ukrainian administration. This was certainly not the real position of the Ukrainian army aristocracy, but it had an enormous influence on the direction of its further development. An order issued by the Russian authorities to limit the most numerous class of the Ukrainian superior army comrades, the "flag comrades" was of particular importance; according to this order, some of the regiments were permitted to include only 50 and the others only 30, each, of these comrades. By this measure, the Russian government threatened to destroy the natural growth of the Ukrainian upper class.

In 1785 the Ukrainian landowners (with the exception of the lowest class — the "flag comrades") acquired the letters patent of Russian nobility. But even before this, they represented the upper class in the Ukraine. The material of the present study makes it possible to give a positive answer to this question.

Nor was there in the Ukrainian state of the 17th and 18th centuries any juridic equality among the different classes of society. This means that society was already divided into various classes. The upper class, in particular, that of the superior army comrades possessed a series of legal privileges. Such was the right to take part in an important organization of the central government — the Diet Council of the Eldest — a variety of the parliament of the day. The "superior army aristocracy" were constantly present at the meetings of that body, while Cossacks, the townsmen and the peasants were not admitted.

The aristocracy of the army had also a number of privileges in courts. The "flag comrades" are no longer under the lower courts (the courts of the hundreds). The staff comrades and the army comrades must answer only to the courts of the central law authority.

In addition, the army aristocracy had a number of financial privileges. In the 18th century, the Ukrainian state still holds the view that representatives of the lower classes have no right to own farms that are inhabited but that this is the prerogative of the highest class. Membership of this highest class was at that time more dependent on birth and less on wealth. In the course of time, membership of the upper class became an inherited privilege.

This system of privileges served to mark off the upper group of Ukrainian society, the Ukrainian hereditary land owners. It allows us to judge rightly of the act of 1785 when the majority of the Ukrainian aristocrats acquired the rights of Russian nobility; it is true that the right of the Ukrainian nobility were thereby put on the same basis as those of the Russian aristocrats, but at the same time, this measure prepared the decay of the independent and peculiar organization of the classes of society in the Ukraine, which had prevailed up till then.

LEV OKINŠEVYČ

Der ukrainische Heeres-Adel im ukrainischen Hetmansstaat des XVII. und XVIII. Jahrhunderts.

Im Jahre 1648 entwickelte sich unter der Führung des Hetmans Bohdan Chmelnyćkyj der grosse Aufstand des ukrainischen Kosakenheeres gegen Polen. Der Aufstand ging in einen langwierigen Krieg über, und infolge der Waffenübermacht über die Polen bildete sich ein besonderer ukrainischer Staat. Im Jahre 1654 trat dieser Staat in eine Vasallenabhängigkeit vom Moskauer Zaren, aber er bewahrte seine innerliche Selbstverwaltung in vollem Masse. Bis zu den achtziger Jahren des XVIII. Jahrhunderts bestand anfänglich auf beiden Seiten des Dnipro (Dniepr), und später (als die verwüstete Ukraine auf dem rechten Ufer wieder von Polen unterworfen war) in der Ukraine auf dem linken Ufer, auf dem Territorium der späteren Gouvernements von Černyhiv (Černigov) und Poltava, ein besonderer Staatsorganismus, der im Kampfe mit Russland um seine staatspolitischen Rechte und später um seine autonome Stellung die ganze Zeit die besonderen Formen seiner staatlichen und autonomen Verfassung bewahrte.

Diese Verfassung war sehr gerecht: Die Ukraine wurde geführt von Hetmanen, die auf den breiten Organen der unmittelbaren Volksleitung — den Kosakenräten oder, wie man sie auch nannte, den Generalräten, gewählt wurden. Dem Verfasser dieser Zeilen war es beschieden, in seinen früheren Arbeiten sowohl dieses für jeden Erforscher staatsrechtlicher Normen höchst interessante Institut einer direkten Volksleitung zu untersuchen, wo die wichtigsten Staatsangelegenheiten (und unter ihnen die Wahl des lebenslänglichen Monarchen des Hetmans) auf den Versammlungen eines zahlreichen Kosokenheeres beschlossen wurden, — als auch das andere Organ, den Rat der Aeltesten, der sich daneben zu einem eigenartigen Standesparlament entwickelte.

Während der Bearbeitung der letzten Arbeit trat vor den Autor die Frage, wie man die sozialpolitische Verfassung dieses ukrainischen Staates des XVII. und XVIII. Jahrhunderts zu qualifizieren habe, und besonders, ob man annehmen kann, dass hier eine Einteilung der Gesellschaft in Stände bestand. Diese Fragen sind komplizierter, als sie auf den ersten Blick scheinen mögen, denn der Aufstand von 1648 war nicht nur gegen den polnischen Staat gerichtet, sondern auch gegen die polnischen und polonisierten Adeligen, die als Feudalherren die ukrainischen Bauern beherrschten. Ein Teil dieser Bauern trat nach dem Jahre 1648 in die Reihen des Kosakenheeres ein, ein Teil verblieb in der Bauernschicht, aber war schon persönlich frei. In dieser neuen, von der Revolution nivellierten

Gesellschaft gab es keine Gliederung nach gesellschaftlichen Ständen mehr, wie man allgemein annahm.

So fasste das auch meistens die bisherige Wissenschaft auf. Sie meinte, dass im ukrainischen Staat des XVII. und XVIII. Jahrhunderts sich im weiteren Verlauf nur Prozesse der Klassendifferenzierung abspielten. Diese Prozesse bereiteten, nachdem sie die Reihen der reichen ukrainischen Grundbesitzer gebildet hatten, welche einen Teil der freien Bauern zu ihren Leibeigenen gemacht hatten, die Möglichkeiten zu einer Standesteilung der Bevölkerung in der Ukraine vor. Aber das vollzog sich nach Ansicht dieser Gelehrten erst dann, als die ukrainischen Grundbesitzer im Jahre 1785 von der russischen Kaiserin Katharina II. das russische Adelsrecht erworben hatten.

Diese Ansicht ist jedoch irrig. Der ukrainische Staat des XVII. und XVIII. Jahrhunderts war eine der Arten seiner eigentümlichen und vorübergehenden Form der Gesellschaftsorganisation, die in der Wissenschaft unter der Bezeichnung Standesmonarchie bekannt ist, obwohl die Formen ihrer Organisation in der Ukraine sehr eigentümlich waren. Die gesellschaftliche Nivellierung nach dem Jahre 1648 wurde in der früheren Wissenschaft sehr stark übertrieben. Der bekannte ukrainische Historiker V. Lypynskyj hat bewiesen, dass unter den Führern des Kosakenheeres während des Aufstandes gegen Polen viele ukrainische Adelige waren. Die Mehrzahl von ihnen ist auch in dem neuen ukrainischen Kosakenstaat geblieben. Zu ihnen kamen später ziemlich zahlreiche adelige Flüchtlinge aus den benachbarten Ländern, besonders aus den angrenzenden weissrussischen Gebieten. Aber auch das Kosakenheer war nur auf den ersten Blick gesellschaftlich einheitlich. In Wirklichkeit bestanden in ihm die Schichten der Frontkosakenschaft und eines Kosakenadels, der höheren sogenannten „Heereskameraden" oder „der vornehmen Heereskameraden". Aus dieser letzteren Schicht haben sich auch die Grundkadern des ukrainischen oberen Standes entwickelt.

In der Wissenschaft ist diese Frage der „vornehmen Heereskameraden" sehr wenig erforscht. Die vorliegende Arbeit hat die Aufgabe diese Lücke auszufüllen. Ihrem Verfasser war es beschieden, lange die Antwort auf die von ihm gestellte Frage nach der „vornehmen Heereskameradschaft" in den Archivmaterialien in Moskau, Kyjiv (Kiev), Černyhiv, Poltava und Charkiv zu suchen. Die Antwort ergab sich aus diesen Untersuchungen, und das Ergebnis der unternommenen Forschungen ist eben die vorliegende Arbeit.

Der Verfasser hat die Möglichkeit, zu konstatieren, dass das Kosakenheer schon vor 1648 und alsbald nach 1648 in seinem Bestande Heeresadelige gehabt hat, die sich von der Kosakenmasse absonderten. Später erwarben sie die Bezeichnung „vornehme Heereskameraden". Dieses Institut machte eine interessante und ziemlich komplizierte Entwicklung durch. Zu Beginn war diese Schicht angeblich einheitlich. Aber am Ende des XVII. Jahrhunderts treffen wir bei ihm eine Einteilung in diejenigen „vornehmen Heereskameraden", die bei der Residenz des Hetmans dienen, und solche, die bei der Residenz der Obersten Dienst leisten. In den zwanziger Jahren des XVIII. Jahrhunderts kristallisieren sich drei Arten der vornehmen Heereskameraden heraus: a) eine obere Schicht — „die Stabskameraden" („bunčukovi tovaryši"), die sich beim Hetman aufhalten (ihre Bezeichnung kommt von der Insignie des Hetmans dem „bunčuk" — einer Art Feldzeichen her), b) eine mittlere Schicht — „die Heereskameraden" („vijskovi tovaryši"), die sich in der zentralen Staatskanzlei aufhalten und c) eine niedere Schicht „die Fahnenkameraden" (značkovi tovaryši") die bei den Leitern der Ortsbehörden den Obersten dienen (der ukrainische Staat auf dem linken Ufer des Dnipro (Dniepr) war in zehn Regimenter eingeteilt, deren Führer — die Obersten („polkovnyky") — auch die militärischen Führer der

Regimenter waren, welche besondere Einheiten des ukrainischen Heeres darstellten, und zugleich das ihnen unterstellte Territorium verwalteten). Ihre Bezeichnung kommt von dem Worte „značok" — „Regimentsfahne" her, unter welcher die Krieger bei einem Kriegszug marschierten.

Es ist sehr interessant, dass der Dienst aller dieser Arten der vornehmen Heereskameraden ein nicht dauernder und unbezahlter Dienst ist. Die Naturalwirtschaft begünstigte es, dass der ukrainische Staat diesen Dienst nach dem alten Muster des Dienstes aus seinen Lehen, des Dienstes an seinem Lande organisierte. Ein vornehmer Heereskamerad besitzt besiedelte Güter, er geniesst die Arbeit der ihm gehörigen Bauern. Dafür hat er (mit einer von Fall zu Fall grösseren oder kleineren Anzahl seines Gesindes) am Heereszug auf seinem Pferde, mit seiner Rüstung, mit seinem Proviant teilzunehmen. In Friedenszeiten erhält ein solcher Heeresadeliger von Zeit zu Zeit von der zentralen, (die höheren und mittleren Arten der vornehmen Heereskameradschaft), oder von der örtlichen Behörde (die niedere Art) besondere Verwaltungsaufträge, diplomatische, finanzielle und andere Aufgaben. Die vorliegende Arbeit enthält genaues Material über den Charakter dieser Aufträge und die Art ihrer Ausführung.

Im XVIII. Jahrhundert vollzieht sich ein verstärkter Druck der russischen Regierung mit Einmischungen in die inneren ukrainischen Angelegenheiten. Dieser Druck äussert sich auch in der Stellung des Heeresadels Das russische absolute Imperium organisiert in dieser Zeit bereits seine Herrschaft, indem es Staatsbeamte schafft. Diesen Staatsbeamten ist es bestrebt auch die ukrainischen „vornehmen Heereskameraden" gleichzustellen, indem es sie nicht als bestimmte Schichten des ukrainischen höheren Standes betrachtet, sondern als bestimmte Rangstufen der ukrainischen Verwaltung. Das entsprach ganz und gar nicht der wirklichen Stellung des ukrainischen Heeresadels, aber es hatte einen grossen Einfluss auf die Richtung der Entwicklung seiner Organisation. Ein besonderes Gewicht hatte dabei die Verfügung der russischen Behörde über die Einrichtung bestimmter Begrenzungen für die zahlreichste Schicht der ukrainischen „vornehmen Heereskameraden" — für die „Fahnenkameraden" insofern, als gestattet wurde, von ihnen in einem Teil der Regimenter je 50, in den übrigen Regimentern nur je 30 zu halten. Durch diesen Schritt bedrohte die russische Regierung das natürliche Wachstum der ukrainischen Oberschicht.

Im Jahre 1785 erwarben die ukrainischen Grundbesitzer (ausser der untersten Schicht — den „Fahnenkameraden") das russische Adelsrecht. Aber haben sie auch schon vor diesem Augenblick den oberen Stand der Ukraine repräsentiert? Das Material der vorliegenden Arbeit gibt die Möglichkeit, auf diese Frage positiv zu antworten.

Im ukrainischen Staate des 17. und 18. Jahrh. bestand auch ein System der juridischen Ungleichheit zwischen den verschiedenen Schichten der Gesellschaft. Das bedeutet, dass hier schon eine Einteilung der Gesellschaft in verschiedene Stände bestand. Besonders der oberste Stand, in der Gestalt des vornehmen Heeresadels besass eine ganze Reihe juridischer Privilegien. Ein solches Privileg war die Teilnahme an dem wichtigen Organ der Zentralregierung — dem Rate der Ältesten, einer Abart des derzeitigen Standesparlaments. In diesem Organ waren die „vornehmen Heeresadeligen" beständig zugegen, während die Kosaken, Bürger und Bauern dazu nicht zugelassen waren.

Der Heeresadel hatte auch eine Reihe von Privilegien gerichtlichen Charakters. Die „Fahnenkameraden" unterstehen nicht mehr der niederen Gerichtsbarkeit (den Hundertschaftsgerichten). Die Stabskameraden und die Heereskameraden unterstehen nur dem Gericht der zentralen Gerichtsinstanzen.

Der Heeresadel hatte weiter eine Reihe von finanziellen Privilegien. Im 18. Jahr-

hundert hält sich der ukrainische Staat an die Anschauung, dass ein Recht auf Besitz von Gütern mit Bevölkerung den Vertretern der niederen Stände der Gesellschaft nicht zusteht und dass das die Prärogative *nur* des obersten Standes ist. In dieser Zeit wird die Zugehörigkeit zu dieser oberen Gruppe immer mehr durch die Herkunft und immer weniger durch die Wohlhabenheit bestimmt. Im Laufe der Zeit wird die Zugehörigkeit zur oberen Gruppe erblich.

Dieses Privilegiensystem sonderte die obere Schicht der ukrainischen Gesellschaft, die ukrainischen erblichen Grundbesitzer, in einen oberen Stand der Gesellschaft aus. Danach kann man den Akt von 1785, als der grösste Teil von ihnen die Rechte des russischen Adels erwarb, schon richtig beurteilen, und zwar als eine Tatsache der Angleichung des ukrainischen Adeligen in seinen Rechten an den Adeligen Russlands, wobei diese Angleichung gleichzeitig der selbständigen, besonderen und eigenartigen Organisation der gesellschaftlich-ständischen Ordnung in der Ukraine ein Ende bereitete.

З М І С Т

PUBLICATIONS

[illegible]

PUBLIKATIONEN

[illegible]